

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय काव्य

क्र. १२४७

२८

रवींद्रमनन

का का का के के के र

REFEBK-0010594

पॉप्युलर बुक डेपो, लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७

9289

63-25
573109

11
6-20

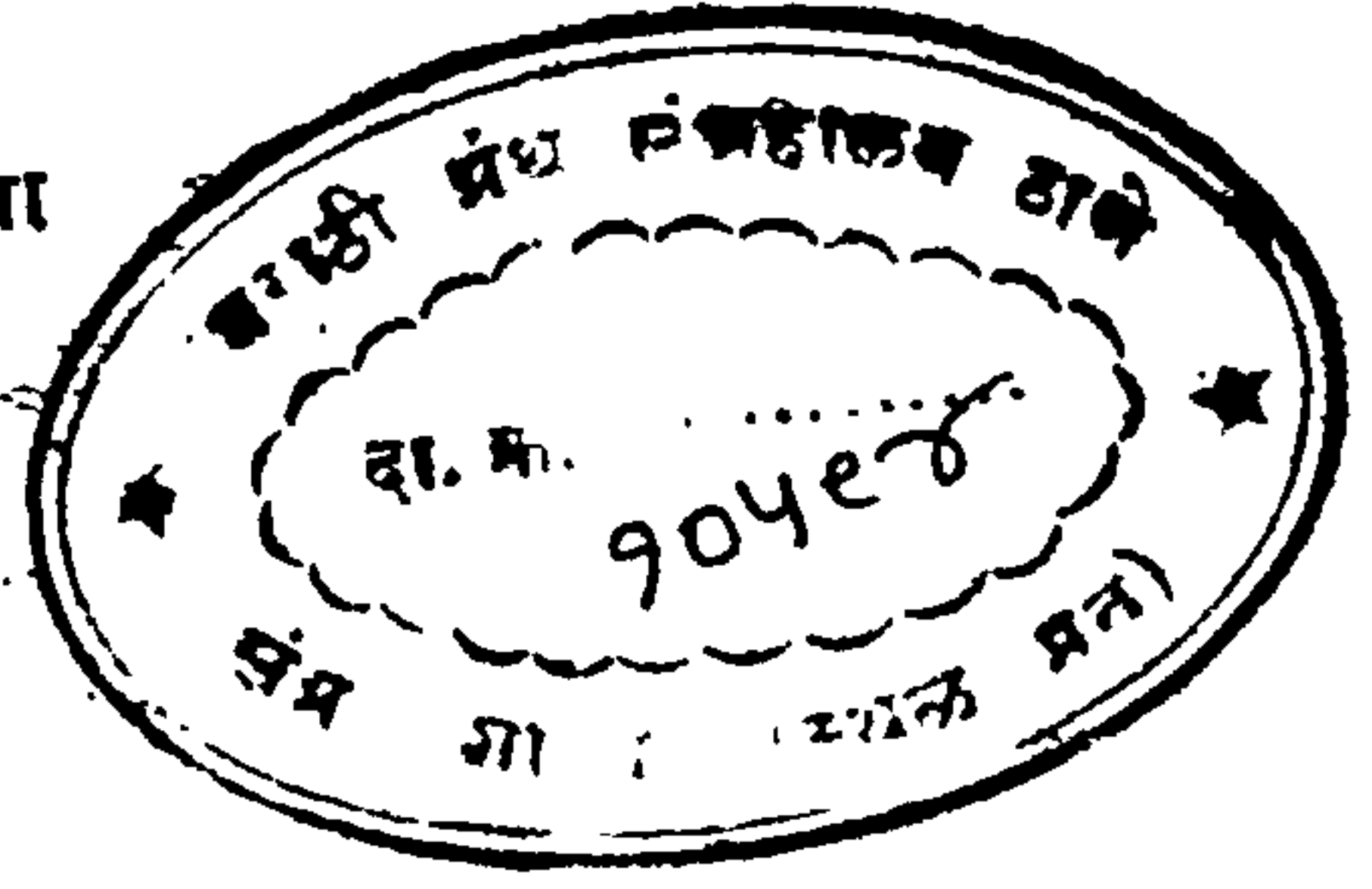
63626
9289

63627
~~63628~~

६५८

रवींद्रमनन

रवींद्रनाथ टागोरांच्या
५० बंगाली गीतांचें
मनन व भाषांतूर

काका कालेलकर

REFBK-0010594

पॉप्युलर बुक-डेपो, मुंबई ७

सर्व हक स्वाधीन

प्रथमावृत्ति

जानेवारी १९५८

मुद्रक

श्रीनिकेतन ढवळे

कर्नाटक मुद्रणालय

चिरावाजार

मुंबई २

प्रकाशक

ग. रा. भटकळ

पॉप्युलर बुक डेपो

लॅमिंग्टन रोड

मुंबई ७

पाठवणी

वर्तमान युगाच्या ३ भारतीय कवींमध्ये रवीन्द्रनाथांचें स्थान

कांहीं औरच आहे. भारतीय संस्कृतीच्या उज्ज्वळ, आध्यात्मिक आणि रसिक परंपरेचे ते प्रतिनिधि आहेतच. परंतु नुकत्याच ओसरलेल्या शुभाशंसी जागतिक संस्कृतीचे ते उत्तम वाहक गणले जात असत. आणि भविष्यकाळच्या विचार-प्रवाहाचे दिग्दर्शक म्हणून देखील तरुणांनी त्यांचा स्वीकार केला होता.

भारतीय संस्कृतीचा सोलीव गाभा त्यांच्या काव्यांत आपल्याला सांपडतो. सोलीव गाभा म्हणण्याचें कारण कीं पूर्वकालीन विचारांतील संकुचितता, प्रादेशिकता आणि पौराणिक संदर्भाचीं बंधनें टाळण्याची आणि भारतीय अनुभूतीला विश्वभोग्य करण्याची हातोटी त्यांना साधली होती.

रविबाबूंनी आपली 'गीतांजलि' इंग्रजीत प्रगट केली आणि जगांतील सगळ्याच देशांच्या कवींना आणि रसिकांना तिनें मोहिनी घातली. हा छोटेखानी काव्य-संग्रह जगांतल्या लोकांना अतिशय आवडला ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. खरी आश्चर्याची गोष्ट ही कीं सर्वच ठिकाणच्या लोकांना ती आपलीशी वाटू लागली. दरेक देशांतील जीवन-रसिक लोक म्हणू लागले कीं रवीन्द्रनाथ आमच्याच हृदयांतील भाव अद्भुत रीतीनें व्यक्त करीत आहेत. आम्हांला ते मुळींच परके वाटत नाहीत.

जगांतील पुष्कळ लोकांना ख्रिस्ती अथवा बौद्ध धर्मसाधनेत इहलोकविमुख, परलोकपरायण आणि सुतकी अशा जीवनदर्शनाचा कंटाळा आला होता. देवाने दिलेल्या जीवनाचा तिरस्कार करावयाचा, 'सर्वच असार आहे' असा सुतकी सूर काढावयाचा आणि मग एखाद्या काल्पनिक समाधि-सुखाचे किंवा स्वर्गीय आनंदाचे गोडवे गावयाचे ह्यांतील कृत्रिमतेचा लोकांना उबग आला होता. अशा वेळीं पौराणिक आणि काल्पनिक देव-देवींची उपासना सोडून देऊन आपली पुरी निष्ठा जीवनदेवतेला एकाग्रपणे अर्पण करणारा कवि सर्वोनाच आत्मीय आणि प्रेरक वाटला, ह्यांत आश्चर्य कसलें ?

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्यांच्या द्वारा विश्वाचा जो परिचय होतो तो आत्मसुखाला बाधकच असला पाहिजे असें काय म्हणून मानावे ? ज्या प्रभूने ही सृष्टि निर्माण केली आणि जिच्या बंधनांत स्वतःला कायमचे गुंतवून घेण्याचें त्यानें पसंत केलें आणि जी सृष्टि आपल्या अनंत प्रकाराच्या विस्तारानें आपल्या प्रभूला एकनिष्ठपणें आळवते त्या सृष्टीचा उबग मानणें हीच खरोखर नास्तिकता आणि अनाध्यात्मिकता म्हटली पाहिजे, अशा भूमिकेवरून रचलेली कविता विश्वहृदयाला आह्लादक, आणि पोषक वाटली तर त्याचें आश्चर्य वाटायला नको.

रवीन्द्रांची कविता वाचून अत्युत्कट आनंद तर होतोच, पण त्याबरोबर आध्यात्मिक आरोग्य आणि पुष्टिहि मिळतात असा अनुभव झाल्यामुळे जीवनोपासक त्यांच्या कवितेकडे पुनः पुनः धांव घेतात आणि दर वेळा कृतज्ञतेनें म्हणतात — "खरोखर ह्या कवीच्या काव्यात्म व्यक्तित्वावर जीवन-स्वामीचा वरदहस्त आहे !"

'गीतांजली'च्या काव्यानंदाचा विनिमय करून तो द्विगुणित करावा अशा लोभानें रवीन्द्र-कृतींची चर्चा अनेक स्नेह्यांच्या बरोबर करत आलों आहे. अशाच एका प्रसंगी महाराष्ट्रांतील दोन-तीन आदरणीय व्यक्तींच्या तोंडून ऐकलें कीं तुमच्या रविबाबूंची शब्दरचना आणि काव्यकौशल्य आम्हांला आवडतें. पण त्यांचा तो गूढवाद अथवा शून्यवाद आम्हांला समजत नाही. पटणें तर दूरच राहो. एखाद्या सुंदर फुलाला सुंदर सुगंधी प्रसन्न आणि टवटवीत म्हणून खुडून घेण्यास आम्ही तयार आहोंत. प्रियाराधनासाठीं आम्ही तें अवश्य वापरूं. पण

फूल हें विश्वस्वामीच्या प्रेमवाणीचें प्रतीक आहे, त्याच्या स्नेहलेखावरील अंतिम मुद्रा आहे, वगैरे, वगैरे गोष्टी शब्दांत यथायोग्य वाटल्या तरी आम्हांला त्याची प्रतीति होत नाही आणि सगळें भ्रमजाळ आहे असेच वाटू लागतें.

अशासारखी टीका ऐकून माझे मन उदास झालें. मला विशेष वाईट वाटलें तें अशासाठी की ज्यांना महाराष्ट्रीय संतांच्या आध्यात्मिक आणि अतिवादी (mystic) परंपरेचा वारसा मिळाला आहे आणि बुद्धिग्राह्य अतीन्द्रिय सत्याच्या साक्षात्काराची खणखणीत वाणी ज्यांना ऐकायला मिळाली आहे त्यांनी आत्मानुभूतीला शून्यवाद म्हणावें आणि अगम्य ठरवावें हें खरोखरच दुदैव होय.

औदासीन्याची ही छाया दूर करावी आणि रविबाबूंच्या काव्यकृतीचा आस्वाद घेतांना आपल्याला जें जीवन-रहस्य पटलें तें नम्रपणें नमूद करून टेवावें असे उक्कटतेनें वाटू लागलें. ह्या विपुल पृथ्वीवर वसणाऱ्या आणि निरवधि कालांत जन्म घेणाऱ्या महाराष्ट्रीय समाजांत कोणी ना कोणी समान-धर्मा सांपडेलच, अशा अज्ञात आत्मीय जनांना रविबाबूंच्या कृतीचा आनंद अनुभवण्यास आणि त्यांतून जीवन-रहस्य पारखण्यास थोडीबहुत मदत होईल असें वाटून 'गीतां-जर्ली' तील कांहीं पद्यें निवडून काढलीं. (खरोखर ती निवड मीं न करतां माझे बंगाली-भाषा-रसिक तरुण मित्र आणि कारागृही जीवनांतील साथी श्री. शिवबालक विसेन ह्यांनींच केली आहे. माझी जीवनदृष्टि आणि अभिरुचि थोड्या फार प्रमाणांत त्यांना अवगत असल्यामुळे त्यांनीं एखादें गीत पसंत करावें आणि त्याचेवर माझेकडून विवेचन मागून घ्यावें आणि प्रेमानें तें लिहून काढावें असा आमचा सहयोग पुष्कळ दिवस चालला होता.)

निवडून काढलेल्या गीतांचें वातावरण व्यक्त करण्यासाठीं आणि त्यांतील प्रधान सूर स्पष्ट करण्यासाठीं मी थोडेसें विवेचन लिहित असे. पुढें गीतांतील एखादी ओळ जर कठीण वाटली किंवा भावसमृद्ध वाटली तर तिचेवर एखाद-दुसरी टीप लिहून तिचा भाव विशद करणें क्रमप्राप्त झालें.

एवढें करून मी विराम पावलों. पण शिवबालक म्हणाले कीं मूळ बंगाली गीत व त्याचें सरळ सोपें भाषांतर दिलें तरच विवेचनाचें रहस्य नीट समजू शकेल आणि रसिकांना दुहेरी आनंद मिळेल.

त्यांची सूचना मला पटली. पण भाषांतर शब्दशः न करतां थोडेसे प्रवाही केलेले बरं असें मला वाटले. आम्हीं असेंहि ठरवले कीं अगोदर विवेचन वाचून मन तयार झाल्यानंतरच मूळ गीत द्यावे आणि त्यानंतर त्या गीताचा अनुवाद द्यावा.

अनुवाद देण्याची कल्पना प्रारंभीं नसल्यामुळे विवेचनांतच गीताचा भाव कमी-अधिक दिलेला होता. तेथून तो काढणें शक्य नव्हतें आणि एकदां सारांश दिलाच आहे मग पुन्हा गीताचा अनुवाद देण्याचें कारण काय असें म्हणणेंहि शक्य नव्हतें. परिणामीं प्रस्तुत 'स्वीन्द्र-मननां'त एकाच गीताचा भाव दोन-दोनदां दिलेला आढळेल.

पुस्तक छापण्याचें ठरविल्यानंतर ही पुनरुक्ति टाळावयास पाहिजे होती. पण तसें करूं जातां सगळे पुस्तक पुनः नव्यानें लिहावे लागले असतें.

माझ्या लिखाणांतील पुनरुक्तीविषयीं माझा विषाद मी व्यक्त करित असतां एकदां एक गुजराती स्नेही मला म्हणाले, "पुनरुक्तीचें तुम्ही वैषम्य काय म्हणून मानावे ? तुम्ही त्या त्या काळीं लिहून मोकळे होतां. पुनरुक्ति नडली तर ती आम्हां वाचकांना नडावी. माझे म्हणणें असें आहे कीं साहित्याचा आस्वाद घेत असतां एखादा आवडलेला भाग जर आपण आनंदानें पुनः वाचतो, तर एखादा वेधक विचार थोड्या बहुत निराळ्या रूपांत वाचावयास मिळाला तर त्याला पुनरुक्तिदोष काय म्हणून म्हणावे ?"

एकदां लिहिलेल्या मजकुरांत काटछाट करण्याचे आणि पुन्हा लिहून काढण्याचे श्रम वांचविणारी वरील तन्हेची मखलाशी मला फार आवडली आणि सोयीची वाटली, ह्यांत आश्चर्य कसचें ?

प्रत्येक गीताच्या आसपास त्यांतील भाव आणि त्याच्या मुळाशीं असलेली भूमिका त्या त्या ठिकाणीं कांहींशा विस्तारानें दिली असल्यामुळे प्रस्तावनेंत अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही.

कारागृहांतील रिकामपणांत 'स्वान्तःसुखाय' लिहिलेलीं हीं विवेचनें आणि हे अनुवाद महाराष्ट्र-रसिकांपुढें भीतभीत ठेवत आहे. महाराष्ट्र-रसिक चोखंदळ असतात अशी त्यांचि ख्याति आहे. साहित्यकृति किंवा साहित्यविवेचन सर्व वाजूंनीं कसून पाहण्याची अथवा कसून काढण्याची त्यांची परंपरा आहे. त्यांच्या

कसोटीलां; माझे मनन उतरणार नाही अशी भीतिच नव्हे, तर खात्रीहि आहे. तरीहि जें मनन मला स्वतःला मदतगार झालें आणि कांहीं स्नेह्यांना आकर्षक वाटलें तें पुस्तकरूपानें प्रकाशित करावयास हरकत नसावी असा मनाचा हिश्या केला. ह्यांपैकीं कांहीं मननें निरनिराळ्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालीं होतीं आणि संपादकांना व वाचकांना तीं आवडलीं होतीं एवढ्या प्रोत्साहनाच्या जोरावर ह्या पुस्तकाला रसिकजनांच्या सेवाकार्यावर पाठवीत आहे. माझेकडून ह्या मननाला आशीर्वाद आहेतच. वाचकांकडून जर ह्याला आशीर्वाद मिळाले तर तें मनन कृतार्थ होईल. भाग्यायत्तमतःपरम् ।

— काका कालेलकर

‘सन्निधि’, राजघाट, नवी दिल्ली,
विजया दशमी, ३-१०-५७.

बंगाली गीतें बंगाली पद्धतीनें वाचण्याचे नियम शेवटीं परिशिष्टांत दिले आहेत ते समजून घेऊन मगच गीतें पाठ करण्याचा विचार करावा. बंगाली गद्याच्या व पद्याच्या माधुर्याची प्रतीति त्यावांचून होणार नाही.

का. का.

गीत-सूची

[कंसांतील नागरी आंकडे
बंगाली गीतांजलीतले

गीत-क्रमांक दर्शवितात व अंग्रजी आंकडे अंग्रजी गीतांजलीतले गीत-
क्रमांक सुचवतात. आरंभीचे आंक या पुस्तकांतील गीतांचे पृष्ठ-क्रमांक
सुचवतात. अंग्रजी गीतांजलीशिवाय अन्य पुस्तकांत सांपडणाऱ्या अंग्रजी
अनुवादांचा निर्देशहि कंसांत आहे.]

पृष्ठ

- ६४ आज बारि झरे झर झर (२७)
४२ आजि झडेर राते तोमार अभिसार (२०) (२३)
११५ आमार खेला जखन छिल तोमार सने (६८) (९७)
२६ आमार नयन-भुलानो अेले (१३)
७४ आमार मिलन लागि तुमि (३४) (४६)
१५१ आमारे जदि जागाले आजि, नाथ (८६)
१ आमि बहु बासनाय प्राणपणे चाअि (२) (१४)
७१ आमि हेथाय थाकि शुधु (३१) (१५)

- ६१ आर नाञ्जि रे बेला, नामल छाया (२६) (74)
- १६२ आरो आघात सञ्जिबे आमार (९०)
- १६७ अेञ्जि करेछ भालो, निठुर (९१) (Crossing 6)
- १४५ अेञ्जि ज्योत्स्नाराते जागे आमार प्राण (८२)
- ६८ अेञ्जि तो तोमार प्रेम, ओगो (३०) (59)
- १०३ अेकटि अेकटि करे तोमार (६४)
- १९१ अेकला आमि बाहिर हलेम (१०३) (30)
- ९४ अेबार नीरब करे दाओ हे तोमार (५९)
- ११९ अै रे तरी दिल खुले (६९)
- १४८ कथा छिल अेक-तरीते (८३) (42)
- १०६ कबे आमि बाहेर हलेम (६५)
- ३६ कोथाय आलो, कोथाय ओरे आलो (१७) (27)
- ८० कोन् आलोते प्राणेर प्रदीप (५१)
- १५७ चाञ्जि गो आमि तोमारे चाञ्जि (८८) (38)
- १३७ चिरजनमेर वेदना (७७)
- १५४ छिन्न करे लओ हे मोरे (८७) (6)
- ३१ जगत् जुडे उदार सुरे (१५)
- १२३ जतबार आलो ज्वालाते चाञ्जि (७२)
- ५१ जदि तोमार देखा ना पाञ्जि, प्रभु (२४) (79)
- ४५ जानि जानि कोन् आदिकाल हते (२१)
- १८० जेथाय तोमार लुट हतेछे भुबने (९६)
- १७७ डाको डाको डाको आमारे (९५)
- ९१ तब सिंहासनेर आसन हते (५६) (49)
- ८३ तुमि आमार आपन, तुमि आछ आमार काछे (५२)

- ४८ तुमि केमन करे गान कर जे, गुणी (२२) (३)
- १४० तुमि जखन गान गाहिते बल (७८) (२)
- १७१ तुमि जे काज करछ, आमाय (९३)
- १११ तोमार प्रेम जे बअिते पारि (६६)
- २१ तोमार सोनार थालाय साजाब आज (१०) (८३)
- १०० तोरा चुनिस नि कि चुनिस नि तार पायेर ध्वनि (६२) (४५)
- ८७ नामाओ नामाओ आमाय तोमार (५३)
- १८ प्रेमे प्राणे गाने गंधे आलोके पुलके (६)
- १८३ फुलेर मतन आपनि फोटाओ गान (९७)
- १३१ बज्रे तोमार बाजे बाँशि (७४)
- १३ बिपदे मोरे रक्षा करो (४) (Fruit Gathering LXXIX)
- १७४ विश्वसाथे जोगे जेथाय विहार' (९४)
- १२८ सब्बा हते राखबो तोमाय (७३)
- १३४ सभा जखन भांगबे तखन (७६)
- ९७ से जे पासे अैसे बसेछिल (६१) (२६)
- १८६ हे मोर देवता, भरिया अे देह प्राण (१०१) (६५)
- ७७ हेथा जे गान गाअिते आसा आमार (३९) (१३)
- ५८ हेरि अहरह तोमारि विरह (२५) (८४)
- १९४ परिशिष्ट-बंगाली उच्चारणाचे नियम

• लहान मुलें पुष्कळदा आईबापांजवळ नाहीं नाहीं तें मागतात. मागितलेली वस्तु आपल्याला खरोखरी हवी आहे किंवा नाहीं ह्याचाही त्यांनीं विचार केलेला नसतो. जितक्या वस्तु मागितल्या तितक्या सगळ्या जर आईबापांनीं आणून दिल्या तर बसण्याच्या खोलींत नको असलेल्या इतक्या कांहीं वस्तूंची गर्दी र्हेल कीं मुलें उबग येऊन खोली सोडून पळच काढतील.

कांहीं मुलें जेवतांना दिसेल तें मागतात. आणि मग एकतर भुकेहून अधिक खाऊन आजारी पडतात अथवा उगीचच्या उगीच मागितलेल्या पदार्थांचा ढीग ताटामध्ये सोडून उठून जातात. आणि स्वतःच स्वतःला कंटाळून अप्रसन्न होतात.

पण लहान मुलांना कां हसा ? मोठ्या माणसांचें देखील मोठ्या प्रमाणांत असेंच असतें. ईश्वराकडे काय मागावें आणि काय न मागावें, आणि आपल्याला खरोखर काय हवें आहे ह्याचा अंदाजच मनुष्याला नसतो. आणि जोंवर स्वतःचें जीवन, आणि त्याच्या खऱ्या आकांक्षा वगैरेंचा परिचय झालेला नसतो तोंपर्यंत मनुष्याच्या मागणींत निश्चितताही नसते आणि उत्कटताही नसते. अशांचें जीवन उथळ आणि विस्कळित असतें.

अशा भक्ताला ईश्वर जेव्हां हाताशीं धरून तयार करीत असतो तेव्हां त्यानें मागितलें म्हणून चट्टिशीं दिलें असें तो करीत नाहीं. भक्तानें बोलविलें म्हणून लागलीच हजर झाला असेंही होत नाहीं. ईश्वराचा जणुं आग्रहच असतो कीं ज्याला आपला म्हटला तो आपल्या स्वीकाराला पात्र झालाच पाहिजे. म्हणून प्रेमांमुळेच ईश्वर कडकपणा धारण करतो आणि काय इच्छावें आणि काय इच्छूं नये हें भक्ताला दृढपणें शिकवीत असतो. आजारी मूल कितीही रडलें तरी ज्याप्रमाणें शहाणी आई मुलाला अपथ्य करूं देत नाहीं, त्याप्रमाणें ईश्वरही भक्ताच्या वेड्यावाकड्या मागण्या पुरवीत नसतो. उलट ज्या वस्तु त्याला पथ्यकर असतात — आणि ज्या मुबलक दिल्या गेल्या आहेत, त्यांविषयीं भक्ताचे ठायीं योग्य कदर नसल्यास त्या साध्या आणि सु-पाच्य आहाराची गोडी त्याला तो लावून देतो.

हें सर्व ओळखल्यानंतर भक्त आपण करून घेतलेल्या गैरसमजाविषयीं पश्चात्ताप करतो आणि ईश्वराच्या कठोर कृपेबद्दल कृतज्ञताच व्यक्त करतो. अशा प्रकारच्या भक्ताची वाणी पुढील भजनांत व्यक्त केलेली आहे.

३ ~~~~~ स्वींद्रमनन

आमि बहु वासनाय प्राणपणे चाइ,
वंचित करे बाँचाले मोरे ।

ए कृपा कठोर संचित मोर
जीवन भरे ।

ना चाहिते मोरे जा करेछ दान,
आकाश आलोक तनु मन प्राण,
दिने दिने तुमि नितेछ आमाय
से महादानेरइ जोग्य करे
अति-इच्छार संकट हते
बाँचाये मोरे

आमि ^१कखनो वा भुलि, कखनो वा चलि
तोमार पथेर लक्ष्य धरे ;
तुमि निष्ठुर सन्मुख हते
जाओ जे सरे ।

ए जे तत्र दया जानि जानि हाय,
^२निते चाओ ^३ब'ले फिराओ आमाय,
पूर्ण करिया लबे ए जीवन
तव मिलनेरइ जोग्य करे
आधा-इच्छार संकट हते
बाँचाये मोरे ।

“ भगवंता, मी जितक्या म्हणून वासनांना बळी पडून तुला गाऱ्हाणें घातलें
त्या सगळ्या वासना जर तूं तृप्त केल्या असत्यास तर एव्हांना माझें बाटोळेंच
झालें असतें. कठोर कृपेनें तूं माझें ऐकिलें नाहींस आणि मला वांचविलेंस हेंच

कखनो.— १ कांहीं क्षण, केव्हां केव्हां. २ निते चाओ—स्वीकार करूं इच्छितोस.
३ ब'ले—म्हणून.

आमि बहु वासनाय प्राणपणे चाइ

टीप १

अति इच्छार संकट ह'ते बांचाये मोरे

आधा इच्छार संकट ह'ते बांचाये मोरे

भगवंता, काय मागावें, किती मागावें आणि कसें मागावें, ह्याचा सुमारच मला नसल्यामुळें मी आपला मागत सुटलों. पण मी नादान असलों तरी दान देणारा तूं तसा नाहींस. तूं मला अतिइच्छेच्या संकटांतून वांचवितोस आणि अर्धवट इच्छेच्या — दुर्बळ, निष्प्रयोजन आणि विस्कळीत — इच्छांच्या संकटांतूनही मला वांचवितोस ; मीं मागितलेलें मला न देतां जें माझ्या हिताचें आहे तेंच मला देतोस. योग्य मुद्दत पाहून ऐनवेळीं देतोस, एवढेंच नव्हे तर दिलेल्याचा उत्तम उपयोग करण्याची पात्रता माझ्यांत उत्पन्न करून मगच मला द्यावयाचें तें देतोस. म्हणतात ना—पुत्र कुपुत्र होऊं शकतो, पण माता कुमाता होऊं शकत नाहीं— ' कुपुत्रो जायेत, क्वचिदपि कुमाता न भवति. '

मुलाचें पोट भरलें आहे असें पाहतांच ' पुरे, आतां ऊठ ' असें म्हणून आई मुलाला पानावरून उठविते. ह्या कठोरपणांत वात्सल्य थबथबलेलें असतें. आपली आवश्यकता किती आहे ह्याची कल्पना न करतां मागत सुटणें ही अति आशा आहे—अति इच्छा आहे. ह्या हांवरेपणाला आळा घालण्याचें काम ईश्वरानें केलें म्हणून भक्त कृतज्ञतापूर्वक ईश्वराचे आभारच मानतो.

दुसऱ्या बाजूनें आपल्याला काय हवें ह्याची नीटशी कल्पना केल्यावांचून मनुष्य कांहींतरी मागत सुटतो. आंतून खरोखर तळमळही नसते आणि भूकही नसते. फक्त मागायचें म्हणून मागतो. जें मागावयाचें त्याचा उपयोग करण्याची योग्यता असली पाहिजे. तापलेली जमीन—उन्हाळ्याचे चार महिने रखरखीतपणें तापलेली जमीन—जेव्हां निसासे टाकीत आकाशाकडे वृष्टीची याचना करते तेव्हां त्या याचनेंत जी एकाग्रता असते, उत्कटता असते, तिच्या योगानें तिची ती मागणी अपरिहार्य ठरते आणि मग परमपिता आकाशाला ती मागणी मान्य केल्यावांचून गत्यंतरच उरत नाहीं. जो कसरत केल्यावांचून, उपवास केल्यावांचून, निदान बराचसा वेळ जाऊं दिल्यावांचून, उगीच खावयास मागतो, त्याची ही भरलेल्या पोटीं केलेली खाऊची मागणी खरोखर व्यर्थ असते, अळणी असते; ह्या निर्जीव मागणीला—'आधा' इच्छेला विश्वंभर दाद देत नाहीं ही त्याची काय थोडीथोडकी कृपा आहे? भरल्यापोटीं मुलगा मागतो तेव्हां पांचपन्नास वस्तु मागतो आणि सगळ्याच थोड्या थोड्या चाखून वांकडें तोंड करून पानावरून उठून जातो.

आमि बहु वासनाय प्राणपणे चाह ५

त्याच मुलाला जेव्हां चरचरीत भूक लागलेली असते तेव्हां कोंड्याची भाकर त्याला दिली तरी ती त्याला गोड लागते, एवढेंच नव्हे तर त्यांतून तो शरीराला हवी असलेली सर्व प्रकाराची पुष्टि अधिकाधिक मिळवितो.

ह्यासाठी जगन्माता आपल्या लेकरांना खऱ्या भुकेवांचूनच्या मिळमिळीत मागणीपासून देखील वांचविते आणि हांवरेपणानें वाढविलेल्या अतिइच्छेच्या संकटापासूनही वांचविते.

टीप २ ना चाहिते मोरे जा करे छो दान

आकाश, आलोक, तनु, मन, प्राण.

कुराणामध्ये अल् रहमान म्हणून एक सूक्त आहे. तीमध्ये मनुष्याला ईश्वरानें दिलेली निरनिराळी वरदाने— न्यामतें ह्यांचें वर्णन करून विचारलें आहे, ईश्वराचे इतके निरनिराळे कृपाप्रसाद स्वीकारीत असतां तूं त्याचा इन्कार कसा करूं शकशील ? असें सांगतात कीं, कुराणांतील हा भाग जेव्हां यक्ष-गंधर्वांनीं, जिन्न आणि फिरस्त्यांनीं ऐकला तेव्हां ते सर्व भक्ति-गद्गद होऊन रडूं लागले.

ईश्वरानें जें दिलें आहे तें इतकें मुबलक आहे आणि न मागतां तें दिलें आहे कीं दाता ईश्वर आहे हें आपण विसरून जातो आणि ह्या उत्तम बक्षिसांविना आपण क्षणही जगूं शकणार नाही ही विसरल्यामुळें ह्या महादानाचें महत्त्वही आपल्या दृष्टिआड झालें आहे. तसें नसतें तर एवढा कृपाप्रसाद अखंड अनुभवीत असतां मनुष्याला ईश्वराची भक्ति केल्यावांचून राहवेल तरी कसें ?

मनुष्यप्राणी फारसा कृतज्ञ नसेल. पण तो कृतघ्न आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं. त्याचा मुख्य दोष म्हणजे त्याचा प्रमाद आणि त्याची गफलत हाच आहे. म्हणूनच त्याला वारंवार ह्या सर्व गोष्टींची आठवण करून द्यावी लागते.

जी गोष्ट सर्वांनाच मिळाली, मनसोक्त मिळाली, अखंड आणि अखूट मिळाली तिचें महत्त्व माणसाला वाटेनासें होतें. लहान मुलाला सर्वप्रकारें सांभाळणारी त्याची आई मुलाला इतकी जवळची, नेहमींची आणि म्हणून खेळीमेळीची वाटते कीं आई ही आहेच, तिचा विचार तो काय करावयाचा ; असेंच मुलाला वाटतें. आई मरून गेल्यानंतरच आई हें सर्वश्रेष्ठ दैवत आहे, आईच्या त्यागापुढें इतरांचे सर्व त्याग तुच्छ आहेत हें मनुष्याला पटूं लागतें. पण उशीरा पटलेली गोष्ट काय कामाची ? आईच्या जिवंतपणीं तिची उपेक्षा आणि मेल्यानंतर भक्ति-पूजा हा मुलांचा जणुं स्वाभाविक धर्म होऊन बसला आहे !

तर तें आकाशदर्शनाचेंच आहे. चारी बाजूंनीं उंच उंच भिंतींच्या कारावासांत सापडलेल्या मानवीप्राण्याला स्वातंत्र्याचें दर्शन होतें, आकाशाला पाहूनच. कितीही विघ्नें येवोत, कितीही काळाकुट्ट आकार धारण करोत, शेवटीं तीं जाणारच, वितळणारच, पाहतां पाहतां लुप्त होणारच असें आश्वासन देण्यासाठींच आकाश निरनिराळ्या मेघांचा खेळ करून दाखवीत असतें. तुफान, आंधी, पर्जन्य ह्यांचा जोर कितीही असला तरी ह्या वस्तु अल्प-जीवी आहेत, शान्ति हीच काय ती स्थायी वस्तु आहे, ह्या गोष्टीचा विश्वास दृढ करण्याचें काम अगदीं प्राचीन काळापासून हें सनातन आकाशच करीत आलें आहे.

आणि विश्वव्यापी प्रकाशाच्या लहरींना कोठूनही कोठेंही नेऊन पोचवण्याचें काम आकाशाखेरीज कोणाला करतां येईल ? असें हें कर्ता असूनही अकर्ता, सर्वसमर्थ असून अलिप्त, तटस्थ असून मंगलमय असें आकाश ईश्वरानें आपणाला दिलें आहे. ह्याहून अधिक भाग्य तें कोणतें ? हें आकाश आपल्याला अंतर्ब्राह्म, कधींच सोडीत नाही. सर्वत्र आपल्याबरोबर असतें. आणि तें आहे म्हणूनच ह्या अवकाशाच्या जोरावर आपला जीवन-व्यापार चालतो. एक परीं विचार करतां हें आकाश भगवंताचा कृपाप्रसाद आहे, तर दुसऱ्या दृष्टीनें पाहतां त्या भगवंताची प्रत्यक्ष पण सूक्ष्मातिसूक्ष्म अशी विभूतिच आहे.

प्रकाश हा ईश्वराचा असाधारण प्रसाद आहे हें ओळखूनच प्राचीन ऋषींनीं ज्ञानाला उपमा दिली ती प्रकाशाची. ऋषींची सर्वोच्च प्रार्थना हीच कीं आम्हांला अंधकारापासून ज्योतीकडे — प्रकाशाकडे घेऊन जा. हा प्रकाशच आपल्याला सर्व विश्वाचा साक्षात्कार करून देतो. हा प्रकाश आहे म्हणूनच विश्वाचा आनंद आपण उपभोगूं शकतो. ह्याला जेव्हां रसिक व्हावेंसें वाटतें तेव्हां तो अनेक रंगांनीं नटतो आणि आपल्यापुढें इन्द्रधनुष्याचें रूप धारण करतो. रंगीबेरंगी फुलें, विविधवर्णी पक्षी, भूगर्भातील माणिक-पाचू-वैदूर्य आदि रत्नें, समुद्रांतील मासे आणि उभय संध्याकाळचे ढग ह्या सर्वांना मनसोक्त नटवून प्रकाश स्वतः तेजस्वी वैराग्य धारण करून लोकांना सांगत असतो, वैराग्य म्हणजे हिरमुसलेली वृत्ति नव्हे, उलट वर्ण-समन्वयाचा तो तेजस्वी व तटस्थ साक्षात्कार आहे.

ह्या विश्वामध्यें जें जें म्हणून कांहीं गतिमान् आहे त्या सर्वांची मर्यादा प्रकाशानें ठरविली आहे. एका सेकंदामध्यें एक लक्ष श्यांशीं हजार चारशें वीस मैल धावणाऱ्या प्रकाशाला मार्गें टाकणारी एकही पार्थिव वस्तु नाही. विजेचा प्रवाह असो किंवा विद्युत् अणूचा वेग असो तो प्रकाशगतीच्या आंतच असतो.

प्रकाशाचा पार्थिव उपयोग सांगण्यासाठी फोटोग्राफीपर्यंत जाण्याची जरूरी नाही. प्रकाश आहे म्हणूनच वनस्पति जगू शकते. प्रकाश आहे म्हणूनच धान्ये पिकू शकतात. प्रकाश आहे म्हणूनच मनुष्यांमध्ये प्राणशक्ति खेळू शकते. ह्या सर्व गोष्टी आतां सर्व-विश्रुत झाल्या आहेत. आकाशाला जें मुख्य काम करावें लागतें तें प्रकाशाचें वाहक म्हणून.

आणि मनुष्याच्या हृदयामध्ये जो प्रकाश विराजमान असतो तो ह्या बाह्य प्रकाशाहून भिन्न असतो असें प्राकृत लोकांनीच म्हणावे. अंतःप्रकाश आणि बहिःप्रकाश एकाच परम-ज्योतीच्या दोन विभूति आहेत. मनुष्य जेव्हां ध्यानांत वसून दृष्टि उलटी करतो, तेव्हां त्याला जो प्रकाश दिसतो, तो कांहीं बाहेरून आलेला नसतो. अरणीचें घर्षण पुरेसें झालें म्हणजे जसा त्यांतून अग्नि प्रगट होतो त्याचप्रमाणें ध्यानक्रिया अमुक कोटीपर्यंत पोचली म्हणजे अंतर्मुख दृष्टीला ज्योतीचें दर्शन आपोआप घडतें. आणि हें दर्शन एकदा घडलें म्हणजे मनुष्याला आत्मविश्वास वाढू लागतो, कीं केव्हांना केव्हां आपणाला आत्मसाक्षात्कार हा होणारच. प्रकाश ही त्या परमात्म्याचीच एक प्राथमिक विभूति आहे.

आणि हें शरीर! संतकर्वींनी ह्याची निंदा थोडी थोडकी केली नाही, ह्याला जीवात्म्याचा तुरुंग म्हणून अगदीं तुच्छ लेखिलें आहे. आत्म्याचा शत्रु म्हणून ह्याची अवहेलना केली आहे. पण ह्या शरीराहून आत्मप्राप्तीचें दुसरें साधन आपल्याजवळ आहेच कोठें ?

तसें पाहिलें तर हा देहच आपला परम आप्त. जन्मापासून मरणापर्यंत हें शरीर नेहमीं आपणाबरोबर राहणारें. आपला सर्व वेडेपणा, सर्व अत्याचार निमूटपणें सहन करून आपली अखंड सेवा करणारें. पतिव्रता स्त्रीची जर आपण एवढी महती गातों तर, तिच्याहून अनंतपटीनें निष्ठा दाखविणाऱ्या ह्या कायेची महती किती म्हणून सांगावी !

आपण लाखो आणि कोट्यवधि रुपये खर्च करून प्रयोगशाळा बांधतो आणि तेथें प्रयोगाची सूक्ष्मातिसूक्ष्म, समर्थातिसमर्थ, यंत्रें आणि उपकरणें ठेवितों. ह्यांतील एकेक यंत्र म्हणजे त्या त्या राष्ट्राच्या अभिमानाचा विषय. माउंट विल्सन येथील दुर्बीण अमेरिकेला सर्व जगांत श्रेष्ठ पदवी मिळवून देते, तर ती दुर्बीण वापरण्याची शक्ति ज्या मानवी डोळ्यांमध्ये आहे त्या डोळ्याची आणि त्या डोळ्यावाटे आपला

आमि बहु वासनाय प्राणपण चाह

व्यवहार करणाऱ्या शरीरयंत्राची महती किती वर्णावी ! हे एक शरीर देऊन ईश्वरने मनुष्याला ह्या विश्वाचा सम्राट् बनविले आहे. जीभ म्हणजे लवलवणारा लहानसा मांसाचा तुकडा ; पण हिची स्वादशक्ति किती सूक्ष्म आहे ! आणि स्मरणशक्तिही कांहीं कमी नाही. अगदी लहानपणी एखादी वस्तु चाखली असली तर तिच्या स्वादाचे स्मरण जिभेजवळ आमरण टिकते. जिभेबरोबर कंठ ध्या. ह्यांना जगांतल्या कितीतरी भाषा आपल्याशा करतां येतात. आणि नादब्रह्माचे आवलन करण्यांत कानाशी ह्यांची जर साथ नसती तर जीवन म्हणजे एक फसगतच झाली असती. वाणी आहे म्हणून तर कोट्यवधि माणसांचा परस्पर सहकार शक्य झाला आहे. डोळे, कान, नाक, जीभ आणि त्वचा ह्यांच्याद्वन अधिक शक्तिशाली बाह्य-करणे उपकरणे अजून तयार झालीं नाहीत आणि ह्यांच्या जोडीला किंवा ह्यांच्या मदतीने स्वतःचे काम करणारे अंतःकरण घेतले तर आश्चर्यमुग्ध होऊन म्हणावे लागते की ईश्वराच्या खालोखाल जर कोणाचे राज्य चालत असेल तर ते अंतःकरणाचे - मनाचेच होय.

कोणत्याही पार्थिव वस्तूला प्रकाशाचा वेग मागे टाकतां येत नाही. पण मनोवेगापुढे प्रकाशाचा वेगही मंद ठरतो. प्रकाशाच्या रथावरून विश्वविहार करणाऱ्या देवतांनाही मन हसते. कारण मनोस्थांना अगम्य असे कांहींच नाही. त्यांच्यापुढे स्थळ-कालाची सीमाच नाही. **गच्छन् मनोरथोऽस्माकं रामः ।**

एका भक्ताने आपली एक कुचंबणा व्यक्त केली आहे. गुरु आणि गोविंद दोन्ही माझ्यापुढे उभे आहेत. आतां कुणाला नमस्कार करूं ? कुणाचे पाय धरूं ? दुसऱ्याच क्षणीं त्यानें ठरविले, 'ईश्वर तर सर्वकाळ आहेच. पण आजवर मिळाला नव्हता. गुरुंनीं कृपा केली म्हणूनच ह्या ईश्वराची प्राप्ति झाली तेव्हां तेच माझ्या वांट्याला श्रेष्ठ. त्यांचेच पाय धरले पाहिजेत.' ह्याच न्यायाने जीवनामध्ये ज्या ज्या गोष्टींची आपण अभिलाषा करतो, मग त्या ऐहिक असोत किंवा पारलौकिक असोत, बंधनकारक असोत किंवा मोक्षदायक असोत, ह्या मनाच्या साहाय्यानेच त्या मिळावयाच्या आहेत. अगदी मुक्तीलाच संतुष्ट करावयाचे असेल तरी ती देवता शेवटी मनाचा बळी घेतल्यावांचून प्रसन्न होत नसते. ह्याद्वन कमी योग्यतेचा बळी तिला चालत नसतो. केवढे हे मनाचे उपकार कीं, प्रथम सर्वप्रकारे कष्ट सोसून आपल्याला भगवंताच्या दरवाज्यापर्यंत घेऊन जाते आणि तेथे स्वतःचा बळी देऊन मंदिराचे दरवाजे आपल्यासाठी उघडून देते. हे एक अंतःकरण

त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व प्राणामध्ये आपली मजबूती मिळवितें. प्राणशक्ति हीच चित्शक्ति आहे. ती शक्ति आहे म्हणूनच आपल्याला आपलें जीवन चालवितां येतें आणि कृतार्थही करून घेतां येतें. ज्याप्रमाणें श्रीरामचंद्रानें श्रीहनुमानाला आपल्या मार्गें ठेविलें आणि जगाच्या उद्धाराविषयीं निश्चिन्त होऊन आपलें अवतारकृत्य संपविलें त्याचप्रमाणें विधात्यानें हा सर्व विस्तार विस्तारून तो र्हाटण्याची कामगिरी जणुं प्राणाकडे सोंपविली आणि तो विश्वकर्ता निश्चिन्त झाला. हा प्राण प्रत्येक शरीरांत, प्रत्येक हृदयांत भगवंतानें ठेवून दिला आहे. आतां ह्यानंतर त्याच्याकडून मिळण्याचें उरलेंच काय ! भगवंतानें प्राण्याला प्राण दिला त्यांतच सर्व दिलें.

२

गणितांचेंच उदाहरण पुन्हा घेऊं. ज्यांना गणिताची गोडी

आहे ते कठिण उदाहरण येतांच क्व खात नाहींत. आपल्याकडून तें सोडविण्याचा शक्य तों प्रयत्न करतात. अशा प्रयत्नान्तीं गणित जरी सुटलें नाहीं तरी गणिताचें स्वरूप बालंबाल समजतें, त्यामध्ये पेंच कोठें आहे हेंही ध्यानांत येतें आणि कोणती मदत मिळाली असतां बाकीचें आपल्याला सोडवितां येईल ह्याचाही अंदाज त्याला येतो. गणित सोडविण्यापूर्वीं गणित समजणें अत्यंत जरूरीचें असतें. असेंही म्हणतां येईल कीं, गणित सोडविण्यापेक्षां गणित समजणेंच विशेष महत्त्वाचें आणि उपयोगी असतें. स्वप्रयत्नानें जर गणित समजलें तरच गणित सुटल्याचा खरा आनंद अनुभवितां येतो. ह्यासाठीं ज्ञान-रसिक गणितोपासक प्रथम आपल्या प्रयत्नाची शिक्स्त करतो. कांहीं केल्या गणित सुटत नाहीं अशी खात्री झाली म्हणजेच गुरुजीजवळ जाऊन त्यांची मदत मागतो. जडपणें असें म्हणत नाहीं कीं, गुरुजी तुम्हांच आतां हें सोडवा. तो म्हणतो प्रयत्न करतां करतां ह्या गणिताची मख्खी कुठें आहे त्याची मला कल्पना आली आहे. तेव्हां ह्या एका बाबतींत मला थोडीशी मदत करा म्हणजे बाकीचें मी पाहून घेईन.

समजा गुरुजींनीं तेवढी मदत केली पण ती पुरेशी नाहीं झाली तर विद्यार्थी पुन्हा गुरुजीकडे येऊन म्हणेल, तुम्हीं दिलेल्या सूचनेच्या मदतीनें इथवर येऊन पोचलों आहे

विपदे मोरे रक्षा करो ~~~~~ १३

आतां पुनः अडचण उभी झाली आहे. इथें देखील फक्त एकच गांठ सोडवून घ्या. पुढचें मी पाहून घेईन.

हें काय सांगितलें पाहिजे कीं गुरूला असेच विद्यार्थी आवडतात ? असे विद्यार्थी गणिताला टाळूं पाहात नाहींत ; गणितानंदाचा पूर्ण अनुभव घेऊं पाहतात. आणि विशेष म्हणजे असे विद्यार्थीच गुरूच्या अल्पस्वल्प मदतीची देखील पूर्ण कदर करूं शकतात आणि त्यांच्या गणितशक्तीला पूणपणें ओळखून त्यांचे खरे भक्त बनतात. ज्यानें स्वतःचा प्रयत्न केला नाहीं तो गणितही समजू शकत नाहीं आणि गुरूच्या सामर्थ्याचेंही त्याला आकलन होत नाहीं.

जो गणिताला कंटाळला, जो गणितांतील गांठी टाळूं पाहतो त्याला गणिताचा साक्षात्कार होत नाहीं.

जी गोष्ट गणिताची तीच जीवनाची. जो मनुष्य जीवन टाळूं पाहतो, विरकित किंवा निवृत्तीच्या नांवानें जीवन-विन्मुख होऊं पाहतो आणि अनन्य शरणागताचा आव आणून आळसाचेंच पोषण करतो, त्याची गुरुभक्ति किंवा ईश्वरनिष्ठा त्याला पोषक होत नाहीं. ईश्वराजवळ मागावें पण तें जरूर असेल तेवढेंच मागावें.

जेव्हां द्रौपदीला तिच्या सासऱ्यानें तिच्या चारित्र्याची उज्वलता पाहून खूष होऊन 'वर माग' असें सांगितलें, तेव्हा तिनें जास्तीत जास्त मागण्याचा लोभ न करतां कर्मांत कमी आणि अत्यावश्यक अशीच वस्तु मागून घेतली. ती म्हणाली, द्यूतांत सांपडून माझे पति दास झाले आहेत, त्यांना तुम्ही मुक्त करा म्हणजे बाकीचें आम्हांला जें कांहीं हवें आहे तें आम्ही आमच्या पराक्रमानें मिळवूं. जेव्हां तिला अधिक माग असा आग्रह करण्यांत आला तेव्हां तिनें मानीपणानें उत्तर दिलें कीं, मी लोभी-पामर नाहीं, क्षत्रियकन्या आहे, क्षत्रियपत्नी आहे. मागितल्यानें मिळतें तें आपलेंसैं होत नाहीं आणि तें सत्त्वाचें हरण करतें. म्हणून मी अधिक मागणार नाहीं.

देवाजवळ झालें म्हणून तरी काय ? जेवढें आवश्यक असेल तेवढेंच मागावें. सर्वच आयतें मिळाल्यानंतर जीवन-रस तो काय राहिला ? जीवन हें नित्य नव्या नव्या रूपानें प्रगट होणारें एक कोडें आहे, उखाणा आहे. तें स्वतः सोडविण्यांतच त्याचा आनंद असतो. फार झालें तर कोणी उखाणा घातला असतां उत्तर कशापैकी 'पंकी' आहे एवढेंच आपण विचारतो. तशीच भगवंताजवळ आवश्यक तेवढीच मदत मागितली तर ती शोभते ; कारण तेवढ्यानें जीवनानंदाचा विरस होत नाहीं आणि पराक्रम मावळत नाहीं.

कवे म्हणतो :—

विपदे मोरे रक्षा करो

अे नहे मोर प्रार्थना;

विपदे आमि ना जेन करि भय ।

दुःखतापे व्यथित चिते

नाअि बा दिले सांत्वना,

दुःखे जेन करिते पारि जय ।

सहाय मोर ना जदि जुटे

निजेर बल ना जेन टुटे,

संसारेते घटिले कषति

लभिले 'शुधु वंचना

निजेर मने ना जेन मानि कषय ।

आमारे तुमि करिबे त्राण

अे नहे मोर प्रार्थना,

तरिते पारि शकति जेन रय ।

आमार भार ^१लाघव करि

नाअि बा दिले सांत्वना,

बहिते पारि अेमनि जेन हय ।

नम्रशिरे सुखेर दिने

तोमारि मुख लअिब्र ^३चिने,

दुखेर राते निखिल धरा

जेदिन करे वंचना

तोमारे जेन ना करि संशय ।

१ शुधु—केवळ, फक्त. २ लाघव—कमी, हलका. ३ चिने—ओळखूं.

“संकटकाळीं माझे रक्षण कर अशी मी तुला प्रार्थना करीत नाही. पण संकट आलें असतांना मी भिऊन गर्भगळित न व्हावें एवढेंच माझे तुझ्याजवळ मागणें आहे. दुःख-तापानें माझे चित्त व्यथित झालें असतां तूं माझी सांत्वना कर असें माझे मागणें नाही. पण दुःखांवर मी विजय मिळवावा अशी शक्ति मला दे. मला आवश्यक सहायता जरी मिळाली नाही तरी माझी हिंमत तुटूं नये, माझे बळ क्षीण होऊं नये एवढेंच मी मागतों. संसारांत मला नुकसान आलें आणि लोकांनीं मला फसवून नागविलें तरीही मला त्याची पर्वा नाही. पण मी हिंमत हारून ‘आतां काय करूं, माझे सर्वस्व गेलें’ म्हणून रडायला बसूं नये, एवढेंच मी मागतों.

मी जर विनाशाच्या प्रवाहांत सांपडलों तर माझे रक्षण कर, मला वांचीव, अशी माझी प्रार्थना नसणार ; तर प्रवाहांत तरून जाण्याची – पोहून पार जाण्याची माझी शक्ति कायम राहो एवढेंच मी तुजजवळ मागणार. माझा भार हलका व्हावा अशा प्रकारची मदत मागत नाही, तर जेवढा म्हणून भार डोक्यावर येऊन पडेल तो झेलण्याची आणि उचलून नेण्याची, वहन करण्याची शक्ति मला दे असेंच मी मागतों. सुखाच्या दिवसांत गर्विष्ठ न होतां नम्रपणानें तुला मी ओळखावें आणि जेव्हां दुःखाची रात्र येऊन पडेल, सर्वत्र अंधार पसरला असेल आणि पायाखालची जमीनच जेव्हां दगा देऊं लागेल तेव्हां तशा प्रसंगीं देखील मला तुझ्याविषयीं, तुझ्या अस्तित्वाविषयीं आणि तुझ्या कृपेविषयीं मनांत संशय देखील येऊं नये एवढेंच मी तुजजवळ मागतों.”

टीप नम्रशिरे सुखेर दिने
तोमारि मुख लअिब चिने,
दुखेर राते निखिल धरा, जेदिन करे वंचना

पुष्कळ दिवसांच्या आजारानें क्षीण झालेल्या मनुष्याला जसा दुःखाचा आघात सहन होत नाही त्याचप्रमाणें एखादी असाधारण आनंदाची बातमीही सहन होत नाही. दुःखाची वेदना आणि आनंदाची उत्तेजना दोन्ही त्याला असह्य होतात. तो अस्वस्थ होतो, एवढेंच नव्हे, तर सुख-दुःख पचवण्याची त्याची शक्तिही क्षीण होते.

दुःखाचा आणि सुखाचा वेग ज्याप्रमाणे मनुष्याचा स्वास्थ्यनाश करतो त्याचप्रमाणे श्रद्धानाश करण्यासही तो समर्थ असतो. सुखांत गर्क झाला म्हणजे मनुष्य ईश्वराला विसरतो आणि दुःखांत बुडाला म्हणजे ईश्वराचा इन्कार करून बसतो. निदान ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी, त्याच्या मांगल्याविषयी तो सांशक होतोच होतो.

आपल्या स्वभावांतील किंवा प्रकृतीमधील ही उणीव ध्यानांत आल्याने भक्त ईश्वराची प्रार्थना करतो कीं, देवा, सुखाच्या वेळीं मी शेफारून जाऊं नये आणि दुःखाच्या वेळीं विसरून जाऊं नये असें कर. सुखाची लाट आली असतां तिच्या शिखरावर आरूढ होऊन देखील मीं नम्रच राहावं आणि हें सर्व तुझेच देणें आहे हें ओळखून तुला शरण जावं. दुःखाच्या वणव्यांत जरी मी सांपडलों असलों आणि साऱ्या विश्वानें जरी मला दगा दिला असला ; माझे असे कोणी उरलें नाहीं, सर्वच माझ्या वाईटावर असले तरी जगांत देव उरला आहे किंवा नाहीं अशी शंका माझ्या तोंडावाटे न येवो, माझ्या मनांतही न उद्भवो.

जर तुझ्यावरची माझी श्रद्धा अढळ राहिली तर कोणत्याही परिस्थितींत माझे क्षेमच आहे. म्हणून श्रद्धा टिकावी एवढी एक कृपा मजवर होऊं द्या. बाकीचें सर्व मी पाहून घेईन.

विपदे मोरे रक्षा करो..... १७

३

सृष्टि विविध आहे. तिचे
आकर्षणही विविध आहे.

सुंदरता इतक्या अनेक रूपांनीं नटूं शकते, व्यक्त होऊं शकते आणि आपल्या जीवनांत शिरून स्फुरूं शकते हें पाहून आपण आश्चर्यचकित होतो. पण ही सर्व विविधता एकच निसर्गप्रभूची लीला आहे, सर्वत्र तोच विराजित आहे हें दिसून आलें, उमगलें म्हणजे मग आनंदाला सीमाच राहात नाही. निसर्गाच्या साक्षात्कारानें आपल्याला 'विगलित-वेद्यांतर' अशी आनंदाची एकाग्रता लाभते. पण त्या निसर्गाच्या मुळाशीं कोणी निराळाच रसेश्वर क्रीडा करीत आहे याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे आपल्या जीवनांत आमूलाग्र परिवर्तन होऊन आनंदाचा आस्वाद घेत असतांनाच आपण त्याच्याशीं एकरूप, एकरस होऊन जातो. आपल्याला तादात्म्याची समाधि लागते.

प्रकृति परमसुंदर आहे हें ओळखल्यानंतर तिला अनुप्राणित करणारा पुरुषही रसेश्वर आहे हें अनुभवास येतें. केवळ पुरुषाचा साक्षात्कार होणें कठिण. आणि झालाच तर तेवढ्यानें जीवन सौंदर्यमय होणेंहि कठिण. म्हणूनच प्रथम प्रकृतीचा साक्षात्कार करून घ्यावा आणि त्यांतूनच या आदिमायेच्या महेश्वराला ओळखावें ही उत्तम साधना आहे. प्रमादी मनुष्याला प्रकृति आपल्या मायेच्या जाळ्यांत गुरफटून टाकते. पण डोळस आणि

स्मृतिमान^१ मनुष्याला परात्पर पुरुषाचा साक्षात्कार करून घेण्याचें आपण एकमात्र साधन आहोंत असें ती अनुभवास आणून देते.

जो विलासी असेल तो प्रकृतीच्या जाळ्यांत सांपडेल. पण जो कलात्मा असेल तो अलिप्तपणें प्रकृतीचें ध्यान धरीत धरीत परमेश्वराच्या चरणीं सरळ पोचेल. यासाठींच तादात्म्य आणि ताटस्थ्य^२ यांच्या पायावर उभारलेला कलायोग मनुष्याला मिळाला आहे. हा योग साधला म्हणजे बघावें तेथें भगवद्दर्शनच घडतें. चालावें ती यात्राच ठरते. बोलावें तें ईश्वरकीर्तन होऊन जातें आणि जीवन-सकल जीवनस्वामीच्या अखंड प्राप्तीची उपासना होऊन बसते

प्रेमे प्राणे गाने गन्धे^३ आलोके पुलके
प्लावित करिया निखिल द्युलोक-भूलोके
तोमार अमल अमृत पडिछे झरिया ।
दिके दिके आजि टुटिया सकल बन्ध
मुरति धरिया जागिया उठे आनन्द ;
जीवन उठिल निबिड सुधाय भरिया ।
चेतना आमार कल्याण-रस-सरसे
शतदलसम फुटिल परम हरषे
सब मधु तार चरणे तोमार धरिया ।
नीरव आलोके जागिल हृदय प्रान्ते
उदार उषार उदय-अरुण कान्ति,
अलस आँखिर आवरण गेल सरिया ।

“हे हृदयेश्वरा, तुझें अमल अमृत प्रेमान्या द्वारा – आणि प्राणांच्या द्वारा, गायनांमधून, गंधामधून आणि प्रकाशामधून झरूं लागतें. माझ्या शरीरावरील

१ स्मृतिमान- गफलतींत नसलेला असा (बौद्ध परिभाषेचा शब्द).

२ ताटस्थ्य — आखाळ्याच्या हौदाच्या तटावर बसून प्रेक्षकाची भूमिका धारण करणाऱ्याला जो आनंद मिळतो तोच खरा कलानंद होय.

३ आलोके — प्रकाशांतून, २ प्लावित — बुडवून, ३ फुटिल-फुललें, विकसित झालें.

प्रेमे प्राणे गाने गन्धे आलोके पुलके १९

रोमवालि असो किंवा हरिततृणरूपी तुझ्या विराट विग्रहावरील रोमराजी असो. त्यांतून त्याच अमृताचा साक्षात्कार होतो. हा आमचा भूलोक आणि त्याच्या आसपास विस्तरलेला हा अद्भूत द्युलोक हे दोन्ही एकसारखे अखंड घुसळले जात आहेत आणि त्या मंथनांतून तुझ्या प्रेमाचें तें अमल-घवल नवनीत किंवा अमृत एकसारखे बाहेर पडत आहे.

कोणत्याही दिशेने पाहा, सर्व बंधनें तटातट तुटून लागलीं आहेत. आणि तुझा आनंद प्रत्यक्ष मूर्तिमंत होऊन दर्शन देऊं लागला आहे. आणि माझे हें जीवन पाहा कसें तुझ्या प्रेमसुधेनें—वात्सल्य दुग्धामृतानें परिपूर्ण भरून गेलें आहे.

या आनंदघन स्थितीमध्ये तुझ्या त्या कल्याण-रस-सरोवरामध्यें माझी चेतना शतदलपद्माप्रमाणें हर्षोत्फुल्ल होऊन उमलली आहे आणि माझे चेतनापद्म स्वतःची ओंजळ करून आपला सर्व मधु तुझ्या चरणीं अर्पण करीत आहे. आणि तुझ्या या शान्त प्रकाशांत माझ्या हृदयाकाशांत उदार* उन्नेची उदय-अरुण-कान्ति पसरली आहे. माझ्या झोंपाळू डोळ्यांवरचें सर्व आवरण आतां दूर झालें आहे. आतां अखंड दर्शनानन्द, अखंड स्पर्शानन्द, अविरत गानानन्द आणि चैतन्य परिपूर्ण अनुभूतीचा अलौकिक आनन्द सर्वत्र उसळूं लागला आहे.”

*संस्कृतामध्यें उदार शब्द अनेक अर्थानें येतो. उदाहरणार्थ ‘ उदारः कल्पः ’ फार सुन्दर, योग्य कल्पना किंवा सूचना. अगदीं नेमकी बसणारी उपमा सुचली तरी तिला ही संस्कृत कवि उदारच म्हणावयाचे. ज्या वस्तूच्या योगानें हृदय एकदम उत्फुल्ल होतें आणि खुशखुश होऊन भेटावयाला पुढें येतें त्या वस्तूला उदार हें विशेषण लावितां येतें.

मनुष्य कोणत्याही मनःस्थितीत असो, सवंध रात्र त्यानें विषाद आणि चिंतेत जागून काढली असो, उषेचें दर्शन होतांच त्याचा तो विषाद आणि त्याची ती चिंता रात्रभर कितीही खरी वाटली तरी तत्काळ खोटी ठरते आणि नवीन आशा आणि नवीन उत्साह आणि नवीन विश्वास यांचा त्याच्या हृदयांत अकारण संचार होतो. अशा उषेला ‘ उदार ’ सोडून दुसरें कोणतें विशेषण लावतां येईल !

जननी गो, गाँथब्र तोमार
 गलार मुक्ताहार ।
 चन्द्रसूर्ज पायेर काछे
 माला हये जड़िये आछे,
 तोमार ^१बुके शोभा पाबे आमार
 दुखेर अलंकार ।
 धन धान्य तोमारि धन,
 की करबे ता कओ ।
 दिते चाओ तो दियो आमाय,
 निते चाओ तो लओ ।
 दुःख आमार घरेर जिनिस,
^२खाँटि रतन तुअि तो ^३चिनिस —
 तोर प्रसाद दिये तारे ^४किनिस,
 अे मोर ^५अहंकार ।

आई, चंद्रसूर्य ज्यांचेवर जडविले आहेत असे तोडे तर तूं आपल्या पार्यीं धारण केले आहेस. तुझ्या गळ्यासाठीं त्याहून अधिक किंमती हार तुला घातला पाहिजे. या जगांतील धन-धान्य आदि सर्व वस्तु तुझ्याच आहेत. तुझी इच्छा होते तेव्हां तूं त्या देतेस आणि काढून घेण्याची इच्छा झाली म्हणजे त्या परत घेतेस. अशा तुझ्या वस्तु तुला देण्यांत स्वारस्य तें कोणतें ? पण माझें दुःख ही माझी स्वतःचीच कमाई आहे. आणि तें अस्सल रतन आहे हेही तूं जाणतेस. तेव्हां त्याची कदर करून स्वतःच्या कृपाप्रसादाच्या मोबदल्यांत तूं तें घे म्हणजे झालें. केवढी ही माझ्या दुःखाची थोरवी !! माझ्या दुःखाची — विरह-भक्तीची त्वां अशी कदर केलेली पाहून मी अभिमानानें फुलून जाईन. माते, माझ्या जीवनरूपी सोन्याच्या थालींत माझ्या दुःखाचे मणि मौक्तिक भरून तुझ्यासाठीं त्यांचा एक

१ बुके — वक्षःस्थलावर, छातीवर. २ खाँटि — अस्सल. ३ चिनिस — ओळखतेस.
 ४ किनिस — विकृत घ्यावेस. ५ अहंकार — गर्व, अभिमान.

मुक्ताहार बनवीन आणि तो तुझ्या गळ्यांत घालीन. मी याहून दुसरें तें काय तुला अर्पण करणार बरें !!!

टीप दुःख आमार घरेर जिनिस
तोर प्रसाद दिये तारे किनिस
अे मोर अहंकार

एकदां एका शाळेंत धार्मिक ज्ञानाचा वर्ग चालला होता. इतक्यांत इन्स्पेक्टरसाहेब तेथें आले. मुलांना आडवे तिडवे प्रश्न विचारण्याची हौस या निरीक्षकांना असतेच. त्यांनीं विचारलें - ' सांगा मुलांनो, मनुष्याजवळ अशी एखादी वस्तु आहे का कीं, जी ईश्वरानें त्याला दिली नाहीं, जी त्यानें आपण होऊन मिळविली आहे, जिला त्याची स्वतःची कमाई म्हणतां येतील ? ' सर्व मुलांनीं ठराविक उत्तर दिलें - ' कांहीं नाहीं. सर्व कांहीं ईश्वरानेंच दिलेलें आहे. ' एका मिरचीएवढ्या लहान मुलीनें पाणीदार डोळ्यांनिशीं उत्तर दिलें, ' होय. पाप. हें कांहीं ईश्वरानें मनुष्याला दिलें नाहीं. ही त्याची स्वतःचीच कमाई आहे. '

पुण्य-पाप दोन्ही ईश्वराच्याच प्रेरणेनें संभवतात असें तत्त्वतः म्हणतां येईल. पण त्या मुलीचें उत्तर धार्मिक आणि समर्पक होतें याविषयीं कोणालाही शंका वाटावयाची नाहीं.

कवीनें येथें अशाच दृष्टीनें आणि वृत्तीनें जगन्मातेला म्हटलें आहे - माते, तुझ्या पूजेसाठीं मी कोणतें द्रव्य घेऊन येऊं ? जें कांहीं येथें आहे तें सर्व तुझेंच आहे. हें सर्व धन-धान्य, हिरे-मोती, माणिक-पात्रू, जें कांहीं दिसतें तें सर्व तुझेंच आहे. तुझी मर्जी असेल तोंपर्यन्त तें मजकडे राहिल. मर्जी नसेल तेव्हां तूं तें घेऊन जाशील. यांतूनच कांहीं तरी काढून तुला देणारा मी कोण ?

पण माझें वैभव तरी केवढें ? सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र, तारा यांचे तर नूपुर आणि तोडे बनवून तुझ्या चरणीं अर्पण केले जातात. मी तुला काय अर्पण करणार ? पण एक वस्तु आहे कीं जी खरोखर माझी घरची आहे. मला ती कशीही मिळाली असो पण ती माझीच आहे, याविषयीं कोणालाही शंका नाहीं.

मला जें दुःख होतें तें सर्व माझेंच आहे, दुःखाला कारण कोणीही होवो. वाटून घेणें न घेणें माझ्या हातचें आहे. तेव्हां हें जें स्वतःचें दुःख, माझ्या कमाईचें रत्न, हें तुझ्यापुढें

दुखेरे अश्रुधार

नैवेद्य म्हणून ठेवण्याचा माझा अधिकार आहे. मला ठाऊक आहे की ही माझी मौलिक वस्तु तुझ्या दृष्टीने मूल्यवान आहे. माझ्या दुःखाश्रूंचा हार जीवनरूपी सुवर्ण तबकांत भरून तुझ्यापुढे ठेवला तर त्याची कदर करून तो तू आपल्या गळ्यांतच घालणार आणि मग त्याचा मोबदला म्हणून आपला सर्वश्रेष्ठ वरप्रसाद मला देणार.

दुःखानेच मनुष्याचे जीवन समृद्ध होते. जीवनांत जे कांहीं साररूप आहे ते जीवनावर दुःखाचा तेजाव घातल्यानेच प्रगट होऊन निघते. सुख उथळ असते, मायारूप असते, क्षणजीवी असते आणि मोहक म्हणजे सुंदर तर खरेच. पण मोह उत्पन्न करून भ्रमांत टाकणारे हाच त्या मोह-क शब्दाचा खरा अर्थ आहे. दुःखाचे तसे नाही. दुःख जीवनामध्ये जागृति आणते. जीवनाला पारमार्थिक आणि गंभीर बनविते. खरोखरच 'दुःखं जन्तोः परम् धनम्.' ज्याची जेवढी वेदनाशक्ति असेल, ज्याला जेवढी हृदयसिद्धि साधली असेल, तितकेच दुःख त्याला होणार. जो देह-बुद्धीतच मग्न आहे, त्याला आपल्या शारीरिक कष्टाने, स्वार्थ-नाशाने, संकल्प-घाताने मनस्वी दुःख होणार. पण जो परोपकारी आहे, विश्वात्मैक्य भाव ज्याच्यांत बाणला आहे तो दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होतो आणि जसजसे त्याचे दुःख वाढते, तसतसे त्याचे आत्मौपम्यही खोल होत जाते. ही दुःखाची मात्रा कमी करणे अथवा अधिक करणे ही मनुष्याच्या स्वतःच्या साधनेवर अवलंबून असलेली गोष्ट होय. येथे भगवान फार तर साहाय्यक होईल. पण आत्म-साधनेचे क्षेत्र हेंच काय ते आत्म-स्वातंत्र्याचे, परिपूर्ण आत्म-स्वातंत्र्याचे क्षेत्र आहे, आणि म्हणून येथे ईश्वर स्वतः होऊन कसलीच ढवळाढवळ करीत नाही. हे खाते मनुष्याला तोडून दिलेले आहे आणि म्हणून या खात्यातील सर्व धन मनुष्याच्याच हिशेबी जमा होत असते. आणि मग मनुष्याने त्याचे महत्त्व ओळखून ते भगवंताला अर्पण केले म्हणजे हृदय-समृद्धीच्या त्या पारख्याला असाधारण संतोष होतो. याचा मोबदला म्हणून जे द्यावे ते थोडेच असे त्याला वाटू लागते.

सामान्य लोक जे कांहीं ईश्वराला अर्पण करतात ते ईश्वराचेच घेऊन त्याला अर्पण करतात. या रोजच्या अनुभवामुळे ईश्वराचा उत्साह जणुं मरून गेलेला असतो. पार मावळलेला असतो. अशा स्थितीत जेव्हा कधी कोणी दुःखरूपी मौलिक चीज देवाला अर्पण करतो तेव्हा त्यालाही, 'झालों एकदां आज आपण कृतार्थ' असे वाटू लागते. धनधान्याचा व्यापार करणारे कुशल व्यापारी जगांत पुष्कळ आहेत. स्वतःच्या हार्दिक दुःखाचा व्यापार करणारा जीवन-वणिक् विरळाच असावयाचा !

नित्य मिष्टान्न खाणाऱ्याला आपण जर एखादे दिवशीं कांहीं अपरूप वस्तु देऊं शकलों तर त्याला ज्याप्रमाणें आनंदाश्चर्याचा अनुभव होतो, त्याप्रमाणें देणाऱ्यालाही कृतार्थता वाटून आत्मगौरवाचा आणि सात्त्विक अहंकाराचा अनुभव झाल्यास नवीन नाही. सूर्य-चन्द्राचे नूपुर आणि पैजण पायांत घालणाऱ्या जगज्जननीला देखील अपरूप वाटावें आणि तिनें आपण होऊन पुढें येऊन आपल्या दुःखरूपी मुक्ताहाराचा स्वीकार करावा याहून मनुष्याला अधिक धन्यता ती कोणती ! राजानें एका टवटवीत फुलाला हिऱ्यामोत्यांहून देखील अधिक किंमत दिली तेव्हां फूल उगविणारा फूलप्रेमी म्हणतो — माझ्या फुलाची किंमत मी काय जाणत नव्हतो ? मला ठाऊकच होतें कीं त्या कदरदान राजपुरुषाची नजर पडण्याचाच अवकाश, माझ्या फुलाला एवढी किंमत मिळाल्यावांचून रहाणारच नाही. माझ्या दृष्टीनें फुलाला जें महत्त्व आहे तें महत्त्व कबूल करून राजानें मला लोकसमुदायांत धन्य केलें. मी खरा पारखी ठरलों. अभिमान वाटायला ही गोष्ट काय थोडीथोडकी आहे ?

राज्य ...
 मनुष्य ... ५३८२८ ...
 पत्रिका ... १९२९ ...

५

राजा यावयाचा असतो तेव्हां
केवढा उत्सव होतो. लोकांच्या

मनांत कौतुक, औत्सुक्य, आशा आणि भीति सर्व एकवटून तन्हेतन्हेचे मिश्रभाव उत्पन्न करतात. राजाच्या कृपाकटाक्षामध्ये प्रसाद असतो तर त्याच्या क्रोधाग्नीमध्ये मरण पसरविणारा दावानल असतो. भौतिक अग्नि आसपासचें जाळून शांत होतो. राजाचा क्रोधाग्नि अनेक पिढ्यांचा नाश करूनही शांत न झाल्याची उदाहरणे आहेत. राजा कितीही चांगला असला तरी लोक त्याला भिण्याचें विसरत नाहीत. राजा म्हणजे अग्नि, केव्हां पेट घेईल हें सांगतां येत नाही.

पण जेव्हां एखादा सन्त संचाराला निघतो तेव्हां लोकांच्या हृदयांत कोणच्या प्रकारचे भाव उमटूं लागतात ? तेथेही कौतुक असतें, उत्सुकता असते. वैराग्याला अनुकूल अशी आशा असते आणि आपले हातून कांहीं चूक होणार नाहीना अशी भीतिही असते. सन्त क्षमावान असतो एवढ्याचसाठी ही भीति विशेष जागी असते. सन्त जेथें जाईल तेथें आपली शीतल छाया पसरवीत जातो. सन्त म्हणजे कृपेची मूर्ति, ईश्वराचा प्रत्यक्ष आशीर्वाद. त्याचें आगमन सर्वांना इष्टच.

असा सन्तपुरुष माणसांमध्ये विचरत असला तरी माणसांतील नसतो. लोकांना तो आपलासा वाटत नाही. तेजामुळे राजा जसा दुरावला असतो तसाच सन्तही विरक्तीमुळे दुरावलेला असतो.

पण श्रीकृष्ण जेव्हां वृंदावनामध्ये गोपींच्या मेळ्यांत जात असे तेव्हां त्या अबोध ललनांच्या मनामध्ये अशा प्रकारचे कांहीं भाव जागृत होत असतील काय ? गोपींच्या वाट्याला श्रीकृष्ण राजाही नव्हता आणि विरक्त साधुही नव्हता. महायोग्यांना श्रीकृष्ण दुष्प्राप्य असो. गोपींना तो रासेश्वर रोजचा होता - खेळीमेळीचा होता. कधी त्या त्याच्या हातचे खेळणे होत आणि कधी त्याला ' तनिक तनिक दधि दे के ' हातांवरही नाचवीत. श्रीकृष्ण आला म्हणजे त्यांचे हृदय उचंबळून येई, त्या आपले भान विसरून जात आणि एकाच वेळी त्याला बाहेरही पाहात आणि हृदयांतही त्याचे दर्शन करीत.

ज्या भक्त कवींच्या वाट्याला हे सर्व विश्व वृंदावन झाले आहे त्याला नयन-मोहन श्रीकृष्ण मनांत आणतांच प्रत्यक्ष दिसू लागतो आणि त्याचे यत्किंचित् ध्यान करतांच त्याचा तो स्वच्छंद विहारही दृष्टिगोचर होवू लागतो.

कवि म्हणतो—

आमार नयन-भुलानो एले ।
 आमि की ^१हेरिलाम हृदय ^२मेले ।
^३शिउलितलार पाशे पाशे
 झरा फुलेर राशे राशे
^४शिशिर-भेजा घासे घासे
 अरुणरांगा चरण फेले
 नयन-भुलानो एले ।

^५आलोछायार आँचल खानि
 लुटिये पडे बने बने,
 फुलगुलि ऐ मुखे ^६चेये
 की कथा कय मने मने ।

१ हेरिलाम - पाहिले. २ मेले - उघडून. ३ शिउलि - पारिजात. ४ शिशिर-भेजा - दवाने भिजलेल्या. ५ आलो-प्रकाश. ६ चेये - पाहून.

आमार नयन-भुलानो एले २७

पणें म्हणत असतील — सूरजमामा, आम्हांला तुमचें स्वयंवर करावयाचें आहे. तेव्हां तोंडावरचा बुरखा दूर करा. जो थोडासा मेघखंड तुमच्या चेहऱ्यावर पसरलेला आहे तो दोन हात उचलून जरा बाजूला सारा पाहूं. नयनमनोहर मूर्ति डोळ्यांसमोर उभी राहिली आहे खरी.

आणि आसपास पाहावें तों ! वनदेवीच्या प्रत्येक दरवाजावर हीं वनवाळें (पांखरें) गंभीरपणें शंखध्वनि (विजयाचें स्वागतगान) गात आहेत. तें ऐकूं येतें आणि आकाशरूपी वीणेमध्ये जणुं कांतीची प्रत्येक तार तुझें स्वागतगीत छेडीत आहेत.

आणि सोन्याच्या नूपुरांचा हा रुमझुम रुमझुम आवाज कोठून ऐकूं येत आहे ? मला वाटतें हा नूपुरझंकार माझ्या हृदयांतूनच उठला आहे. अरे केवळ हृदयांतूनच नव्हे तर माझ्या प्रत्येक भावनेमध्ये आणि प्रत्येक कर्मांमध्ये हें नवें संगीत पसरलें आहे. कोठेंच कसलीच कठोरता उरली नाही. सर्वत्र नूपुरांचा निनादच ऐकूं येत आहे. माझे हृदय, माझ्या भावना आणि माझीं कर्मां अशा रीतीनें संगीतमय आणि मुखरित झालीं याचें आश्चर्य काय ? मोठे मोठे पाषाणही विरघळून जातील अशा सुधेचा पाट सोडीत तूं नयनमनोहर चित्तचोर आला आहेस.

*

*

*

सूर्य कसा अगदीं साळसुदासारखा उगवतो आणि हळूहळू आकाशाचा जिना चढतो. पण तो जादूगर आहे. स्वतः जणुं कांहींच करीत नाही, पण आल्याबरोबर सर्व जग मात्र बघतां बघतां पालटून जातें. याला अगदीं साधा भोळा म्हणावें तर याला पारिजाताच्या फुलांचा सडा पाडण्याची उठाठेव कुणीं सांगितली होती ? रात्रभर गवतावर अमृतबिंदु पसरले होते त्यांच्यामध्ये बिंदुबिंदूंतून इन्द्रधनुष्याचे रंग खेंचून काढण्याचें त्याला कोणी शिकविलें होतें ? आणि किरणरूपी आपले पाय एखाद्या नटाप्रमाणें मेंदीनें किंवा आळ्यानें रंगविण्याचें याला काय म्हणून सुचलें ?

याला पाहतांच वन्यवनिता आपली शालीनता विसरून गेली. आपला अंजिरी पदर सरकून खाली पडला याचें तिला भानही राहिलें नाही आणि यौवनानें मुसमुसणारी हीं फुलें थोड्या वेळापूर्वी किती भोळीं दिसत होती, पण सूर्याला पाहतांच धीट होऊन गुजगुज

आमार नयन-भुलानो एले २९

६

आजकालच्या जगाला अखंड
गांजणारा असा एक कूट

प्रश्न आहे. व्यक्ति आणि समाज यांच्यांत जें द्वैत आहे, जो विरोध आहे तो दूर कसा करावा ? व्यक्तीला महत्त्व दिलें तर स्वार्थ माजून सामाजिक कल्याण संकटांत पडतें. आणि शेवटीं व्यक्तीचाही क्षय होतो. आणि जर समाजाला महत्त्व द्यावें तर व्यक्तिस्वातंत्र्य उरत नाही आणि व्यक्तित्व क्षीण झालें म्हणजे समाजही आपोआप निःप्राण होतो. या द्विविधेमधून रस्ता कसा काढावयाचा ? व्यक्ति आणि समाज यांच्या अधिकाराची विभागणी निरनिराळ्या प्रकारें माणसानें करून पाहिली पण अजून जम बसत नाही. ह्या एका प्रश्नापार्यां मनुष्यानें मानवजातीचें स्वतः कमी वाहवले नाही.

त्याचप्रमाणें मनुष्य श्रेष्ठ का प्रकृति श्रेष्ठ हाही एक प्रश्न महत्त्वाचा आहे. व्यवहारी मनुष्यानें जरी हा सोडविण्यासाठीं हातीं घेतला नसला तरी सत्पुरुषांनीं, सन्तांनीं तो ओळखला आहे आणि कधीतरी जगाला तो सोडवावा लागणारच.

आपल्या भारतीय समाजशास्त्रानें पहिला प्रश्न सोडविण्याचा उपाय दाखविला आहे. व्यक्ति म्हणजे प्रत्यक्ष जीवात्मा. त्याचें स्वातंत्र्य नेहमींच अबाधित राहिलें पाहिजे. पण जीवात्म्याला शिक्षणाच्या योगानें - साधनेच्या साहाय्यानें शिकविलें पाहिजे कीं, त्याचें निराळें अस्तित्व भासमान आहे. परमात्म्याहून तो भिन्न नाही. व्यक्तीमध्ये सामाजिक सदगुणांचा

जगत जुडे उदार सुरे ३१

विकास करून तिला पटविलें पाहिजे कीं, समाजहिताला अनुकूल वागण्यांतच व्यक्तीचा खरा विकास आहे. जें व्यक्तिस्वातंत्र्य समाजहिताला संभाळत नाही तें स्वातंत्र्य नसून तो स्वच्छंद आहे. व्यक्तित्वाची ती विकृति आहे. विकृतिपासून व्यक्तित्वाचा नाशच होणार.

ज्या क्षणीं व्यक्ति नैतिक शिक्षणाच्या द्वारा संस्कारी होईल आणि समाजहिताला बाधक असा व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्णपणें विसरून जाईल त्या क्षणीं प्राधान्य व्यक्तीला का समाजाला हा प्रश्न आपोआप विरघळून जाईल आणि समाज आणि व्यक्ति यांमधील द्वैत नाहीसें होईल.

मनुष्यानें आपण निराळे आणि सृष्टि निराळी असें द्वैत अहंकारामुलें उत्पन्न केलें आहे. स्वतःमध्ये सुप्त असलेल्या चैतन्याला तो कबुली देतो, पण जगामध्ये ओतप्रोत भरलेल्या चैतन्याला तो ओळखतही नाही. यामुलें त्याचें जीवन जड आणि अदूरदर्शी होऊन पावलोपावलीं तें पराभूत होत आहे.

जेव्हां मनुष्याला साक्षात्कार होईल कीं सर्वत्र चैतन्यच भरलेलें आहे तेव्हां त्याच्या हृदयांतील द्वैत नष्ट होईल आणि त्याला दुर्मुखलें राहाण्याचा प्रसंग येणार नाही. बाह्य सृष्टि जशी आनंदी असते, बेपर्वा असते आणि एक प्रकारें उन्मत्त-प्रसन्न असते तसेंच जीवन मनुष्याला जगतां येईल.

हा आदर्श एकदा बुद्धीला समजला, हृदयाला पटला आणि जीवनाला इष्ट वाटला म्हणजे त्या प्रकारची साधना अथवा साधनेची तळमळ सुरू होते.

सामान्य समजूत अशी आहे कीं साधना म्हणजे तपस्या. ती कठिणच असावयाची. जीवाचा हिथ्या करून, तोंड हिरमुसलें करून, संकल्पशक्तीच्या जोरावर कशीबशी ती पुरी करावयाची. पण विश्वात्मैक्याची साधना म्हणजे दुसरें तिसरें कांहीं नसून युगानुयुगे सांचलेलें आणि मोहानें उराशीं कवटाळलेलें अज्ञान आणि त्यांतून उत्पन्न होणारा संकुचितपणा धुऊन काढणें आहे. यांत दुःख तें कसलें असणार ? आंधोळींत जसा निर्मलानंद आहे, निरनिराळ्या शास्त्रांत प्रगति करण्यांत जसा विद्यानंद आहे तसाच या साधनेंतही क्षणोक्षणीं, पदोपदीं अद्वैतानंद अनुभवावयास मिळत असतो, फक्त डोळे उघडून डोळस झालें पाहिजे. मिटलेलें हृदयकमळ फुलवून उल्फुल्ल होवूं दिलें पाहिजे.

आळसांत निजलेल्या मुलाच्या कानीं संवगड्यांच्या खेळांतील आनंदाच्या आरोळ्या पडतांच तो जसा साखरझोपेचा मोह सोडून देऊन ताडकन् उठतो आणि

कशीवशी चूळ भरून खेळांत सामील हेतो, त्याप्रमाणें व्यक्तीनें आपला आंधळा एकलकोंडेपणा सोडून देऊन विश्वाच्या मेळ्यांत आनंदित होण्यासाठीं धावावयाचें असतें. समोर परक्या लोकांचा जमाव आहे अशा भ्रमांत राहून एका कोपऱ्यांत बसणाऱ्या मनुष्याला जर कळलें कीं समोरचा थवा परक्यांचा नसून इष्टमित्रांचाच आहे तर तो जसा इतका वेळ फुकट गेला याचा पश्चात्ताप करीत आपल्या इष्टमित्रांत मिसळण्यासाठीं धांवतो, त्याच प्रकारची विश्वाशीं आत्मैक्य साधण्याची साधना असते. हिला कठिण किंवा त्रासदायक कोण म्हणेल ?

विश्वात्मैक्याच्या साधनेंत आणखी एक आनंद असतो. जगत् आणि जीव यांचें अद्वैत अनुभवास येतांच जेथें तेथें ईश्वर, परमात्मा प्रगट होऊन जगत् आणि जीव यांनाही आपल्यांत विरघळून सोडतो. आणि मग जो अद्वैतानंद माजतो त्याचें वर्णन कुणीं करावें ? कारणार कुणी उरेल तर ना !! उरतो फक्त आनंदस्वरूप परमात्मा.

प्राचीन आर्यांनीं बाह्य जगाचें निरीक्षण करून ब्रह्माचा साक्षात्कार केला आणि हृदयांमध्ये उतरून आत्मतत्त्व ओळखलें. बाह्य जगाचें निरीक्षण करून आणि अंतरात्म्याचें ध्यान धरून जीं परमतत्त्वे त्यांना सांपडलीं तीं अंतीं एकच आहेत हें जेव्हां त्यांना समजलें तेव्हां त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. आत्मा आणि ब्रह्म एकच आहेत, बाह्य जगत् आणि आंतर जगत् यांचेमध्ये द्वैत नाही, सर्वत्र एकच एक तो भरलेला आहे असें जेव्हां त्यांना समजलें तेव्हां त्यांच्या सर्व हृदयग्रंथी तुटल्या, भय नाहीसें झालें आणि सर्वत्र समाधान प्रस्थापित झालें.

आर्य ऋषिमुनीनां हा जो परम साक्षात्कार झाला तोच प्रत्येक व्यक्तीला भिन्नभिन्न साधनेच्या द्वारे स्वतःच्या जीवनांत अनुभवावयाचा असतो. कारण खरा आनंद ज्याला मिळाला तो त्यानें कोणत्या ना कोणत्या रूपानें व्यक्त केलाच आहे. जें संगीत या जगांत वर्षत आहे तेंच माझ्या हृदयांत फुवारत आहे, विश्वसंगीत आणि हृदयसंगीत वस्तुतः एकच आहेत असें ज्या दिवशीं कळून येतें त्या दिवशीं या जगांत कोठेंच परकेपणा राहात नाही. सर्वच स्वकीय, सर्वच आत्मीय होऊन जातें. विशाल पृथ्वीवर राहणाऱ्या माणसाला तरल जल, चंचल पवन, प्रज्वलित तेज आणि विश्वव्यापी आकाश व्यापकतेची दीक्षा देतात. या सर्व महाभूतांमध्ये स्वतःचीच विभूति व्यक्त होत आहे असा प्रेमाचा साक्षात्कार झाला म्हणजे जो सहज अद्वैतानंद आंतून स्फुरूं लागतो तो पंचप्राणांना उल्हसित करतो

जगत जुडे उदार सुरे ३३

आणि सर्व विश्वाशीं आपला संबंध गोड करून टाकतो. असें झालें म्हणजे ईश्वर सर्वत्र आहे ही सहज जागृति कायमची स्थिर होते आणि मग आपल्या सर्व कर्मांमध्ये या ईश्वराचाच जयजयकार होत राहातो.

जगत^१ जुड़े उदार सुरे

आनन्दगान बाजे,

से गान कबे गभीर रवे

बाजिवे हियामाझे ।

^२बातास जल आकाश आलो

सबारे कबे ^३बासिबो भालो,

हृदयसभा जुडिया तारा

बासिवे नाना साजे ।

नयन दुटि ^४मेलिले कबे

परान हबे खुशि,

जे पथ दिया चलिया जात्रो

सबारे जात्रो तुषि ।

रयेछ तुमि, ए कथा कबे

जीवनमाझे सहज हबे —

^५ आपनि कबे तोमारि नाम

ध्वनिबे सब काजे ॥

“ या सर्व जगांत भरून आनंदगान अद्भुत सुरांत वाजूं लागलें आहे, प्रवाहू लागलें आहे. तेंच गान तितक्याच गभीर नादानें माझ्या हृदयांत केव्हां वाजूं लागेल ? हा वारा आणि हें पाणी, हें आवाश आणि हा प्रकाश हीं सर्व माझींच भावंडें आहेत, असें ओळखून सर्वांवर प्रेम करावयास मी केव्हां

१ जुड़े - भरून. २ बातास - वारा. ३ भालो बासिबो - प्रेम करीन.

४ मेलिले - उघडतांच. ५ आपनि - आपण होऊन, स्वतः.

शिकेन ? आणि हे सर्व जसे बाहेर अनेक रूपाने विश्वाचा दरबार नटवीत आहेत त्याचप्रमाणे अनेक रूपे धारण करून हे सर्व माझ्या हृदयसभेतही केव्हा विराजमान होतील ?

दोन डोळे उघडल्याबरोबर जे विश्व नजरेस पडते ते दुसरे तिसरे कांहीं नसून माझा प्राणसखाच आहे असें ओळखून माझा प्राण आनंद-व्याकुळ होईल आणि मग माझे हलन चलन, माझे वागणे करणे आपोआप सर्वांच्या कल्याणाचे, सर्वांच्या समाधानाचे आणि सर्वांच्या आनंदाचेच होईल. माझ्या हातून कुणाचे वाकडे होणारच नाही. उलट माझ्या सर्वच क्रिया, माझी सगळी जीवनयात्रा ' जगतः सुखाय, जगतो हिताय ' होत राहील.

आणि मग परमात्मा आहे, सर्वत्र भरला आहे, तो सर्वरूप आहे या वस्तूचे ज्ञान निराळे मिळवावे लागणार नाही. त्याची तर सहज-सिद्धिच अनुभवास येईल.

तेव्हां माझी क्षुद्रता गळून जाऊन विश्वात्म्यैक्याची ही स्थिति मला केव्हां प्राप्त होईल ? हे जीवनस्वामी, तू आहेस, या जगांत आणि माझ्या जीवनांत अखंड भरलेला आहेस ही गोष्ट मला केव्हां सहज होईल ? तसें झाले म्हणजे तुझे नांव माझ्या सर्व कर्मांत अखंड गुंजत राहील. मला गावे लागणार नाही; उलट माझे जीवनच गायनरूप होऊन जाईल. माझे हृदय म्हणजे आपोआप वाजणारी आणि सर्व प्रकारचे राग छेडणारी चैतन्यतंत्री होऊन जाईल.

“ कर्मीं ऐसे भाग्य लाहतां होईन ।

अवघे देखे जन ब्रह्मरूप ॥ ”

७

एका गीतांत *
कवि म्हणतात—

“ वासना मोर जारेइ परश
करे से
आलोटि तार १ निबिये फेले
निमेषे ।

ओरे सेइ अशुचि दुइ हाते तार
जा एनेछे २ चाइ ने से आर,
तोमार प्रेमे वाजवे ना जा
से आर आमि सइव ना । ”

वासना मलिन असल्याकारणानें हृदयज्योतीला कशी विझवून टाकते याचें वर्णन वरील गीतांत केलें आहे. खालील गीतांत तसल्या वासनेचा उल्लेख नाही. हृदयाच्या

(बं. गी. १०५ इ. गी. ९) १ निबिये फेले—मालवून टाकते. २ चाइ ने,—
(मी) इच्छित नाही.

कोनाकोपन्यांतील देखील अशुद्ध वासना जाळून टाकणाऱ्या पावक विरहानलाचें तेंथें वर्णन आहे. [इंग्रजीमध्ये दोन्ही ठिकाणीं desire शब्द वापरल्यामुळें समजुतीचा घोटाळा होण्याचा संभव आहे. मुळांत (बंगालींत) तसा घोटाळा नाही.]

वासना-मात्र अपवित्रच असते. तिनें ज्या कशाला स्पर्श केला त्यांतील तेज नष्ट झालेंच म्हणून समजावें.

पण जेव्हां वासनेप्रमाणें प्राप्ति होत नाही आणि विप्रलम्भ सुरू होतो, विरहानल मनुष्याला नखशिखांत जाळू लागतो, तेव्हां सर्व वासना हळूहळू जळून जातात आणि फक्त प्रेमच उरतें. वासनांनीं हृदयदीप मालवून टाकला म्हणजे विरहानल पेटतो; त्याचा धूर सहन करून धूराचीच ज्वाला करावी लागते. तीच प्राणाची ज्वाला पुढें प्रेमदीपाला पेटवते आणि मग खालपासून वरपर्यन्तचा सर्वच अनुभव मिळाल्यामुळें जीवन कृतार्थ होतें.

पणती किंवा समई तयार आहे, त्यांत तेल (स्नेह) भरलेलें आहे, पण ज्योत मात्र प्रगटली नाही असा दिवा काय कामाचा ? जीवनामध्ये सर्व प्रकारची समृद्धि आहे, अनुभवाचा गभीर सागर भरलेला आहे, पण जर ईश्वरप्राप्तीची तळमळ नाही तर तें जीवन काय कामाचें ? यापेक्षां मरण आलेलें बरें. जीवन-व्यापार कसाही चालो ही जाणीव अखंड कायम राहिली पाहिजे कीं जीवनेश्वराचें अजून दर्शन झालें नाही, त्याची प्राप्ति झाली नाही. आणि धूप जळत रहावा त्याप्रमाणें हृदय विरहानलानें अखंड जळत रहावें. हें जळणें उत्कट झालें म्हणजे त्यांतून आपोआप ज्वाला प्रगट होईल आणि सर्व प्राण प्रज्वलित होतील.

वेदना-दूती समजावीत आहे कीं, “एका बाजूला भगवान स्वतः तळमळत आहे कीं, या भक्ताची मला प्राप्ति केव्हां होईल ? तूं निजला आहेस पण भगवान जागा आहे. जागा आहे एवढेंच नव्हे तर एकांतांत येऊन मिळण्यासाठीं तुला बोलावीत आहे. जे पामर आहेत त्यांना दुःख कोण देईल ? भगवंतानें मानलें आहे कीं, तूं प्रेमाचा अधिकारी आहेस म्हणूनच तो तुला तुझ्या झोपेंतून उठवतो, तुला सतावून तुझी कदर करतो, तुला स्वतःच्या प्रेमाच्या योग्य मानतो.” ही झाली एका बाजूची स्थिति.

दुसऱ्या बाजूला, पावसाळ्याची रात्र आहे, सगळें आकाश मेघानें भरून गेलें आहे. पाऊस एकसारखा पडत आहे आणि माझा प्राण कांहींतरी चुकलें आहे, कांहींतरी सांडलें आहे, कांहींतरी मिळालें पाहिजे असें म्हणून चुटपुटत आहे—कासावीस होत आहे. मध्येच चकूकन

वीज चमकते आणि आसपासच्या अंधःकाराला अधिकच काळा गडद करून टाकते. मेघगर्जना होते आणि प्राण उत्सुक होतात. आतां स्वस्थ बसून कसें चालेल. मेघ बोलवितात, हवा ढकलते, आतां जर धांव घेतली नाही तर मुद्दत निघून जाईल; अभिसाराची वेळ टळून जाईल. अंधःकारांत रस्ता दिसत नसेल तर विरहानलाची चुडी पेटव आणि प्राणाला प्रेमदीप पाजळू दे. प्रेमाची पणती घेऊनच त्याच्याकडे पांचतां येईल.

१कोथाय २आलो, कोथाय ओरे आलो ।

विरहानले ज्वालो रे तारे ज्वालो ।

रयेछे दीप ना आछे शिखा,

एई कि भाले ३छिल रे लिखा —

४इहार चये मरण से जे ५भालो ।

विरहानले प्रदीपखानि ज्वालो ।

वेदनादूती गाहिछे, ६ओरे प्राण,

तोमार लागि जागेन भगवान ।

निशीथे घन अन्धकारे

६डाकेन तोरे प्रेमाभिसारे,

दुःख दिये राखेन तोर मान । *

तोमार लागि जागेन भगवान ।

गगनतल गियेछे मेघे भरि ।

बादल-जल पडिछे झरि झरि ।

ए घोर राते किसेर लागि

परान मम सहसा जागि

एमन ७केनो करिछे मरि मरि,

बादल-जल पडिछे झरि झरि ।

१ कोथाय-कुठें. २ आलो-प्रकाश. ३ छिल-होतें. ४ इहार चये-यापेक्षां.
५ भालो-चांगलें, बरें. ६ डाकेन-बोलावीत आहेत ७ केनो-कां.

विजुलि ^१शुधु क्षणिक ^२आभा हाने,
 निविडतर तिमिर ^३चोखे आने ।
 जानि ना कोथा अनेक दूरे
 बाजिल गान गभीर सुरे,
 सकल प्राण ^४टानिछे पथपाने ।
 निविडतर तिमिर चोखे आने ।
 कोथाय आलो, कोथाय ओरे आलो ।
 विरहानले ज्वालो रे तारे ज्वालो ।
 डाकिछे मेघ, हाँकिछे हावा,
 समय गेले हवे ना जावा,
 निविड निशा निकषघन कालो ।
 परान दिये प्रेमेर दीप ज्वालो ।

“ सर्वत्र अंधार पसरला आहे, जावें कसें ? दिवा आणा, अरे दिवा कोठें आहे ? मशाल कुठें आहे ? विरहानलाच्या ज्वालेनें मशाल पेटवा.

दिवा हातीं आहे पण त्याच्यांत ज्योति नाही. अशीच स्थिति का माझ्या कपाळीं लिहिली होती ? याचेपेक्षां मरण कितीतरी चांगलें. विरहानलाच्या चुडीनें प्रेमदीप पेटवा.

वेदनादूती म्हणते — ‘ अरे प्राणा, भगवान तुझ्यासाठीं जागत आहे. निशीथ-कालीं घनअंधकारांतून तो तुला प्रेमाच्या अभिसारासाठीं — मीलनासाठीं बोलवीत आहे. तुला दुःख देऊन तुझा मान राखीत आहे आणि तुझ्यासाठीं सगळी रात्र तो जागून काढीत आहे. ’

सगळें आकाश मेघांनीं भरून गेलें आहे. झरमर झरमर पाऊस पडत आहे; अशा या घोर रात्रीं माझा प्राण एकाएकीं जागा होऊन कुणासाठीं असा कासावीस होत आहे ? पाऊस तर एकसारखा झरमर झरमर पडतच आहे. बीज

१ शुधु-केवळ. २ आभा हाने — चमकते. ३ चोखे-डोळ्यांवर. ४ टानिछे-खेंचत आहे.

एक क्षणभर चक्कन प्रकाशते आणि आसपासचा निविड अंधःकार डोळ्यांत अधिकच कोंबते. समजत नाहीं कीं, दूरवर कोठून हे गंभीर गायन सुरू झाले आहे. प्राणांना यात्रेच्या रस्त्याची ओढ लागली आहे आणि डोळ्यांत तर अंधकार भरून गेला आहे. अरे प्रदीप कुठे आहे—मशाल कुठे आहे? विरहानलाने दिवा पेटवा—मशाल पेटवा. पहा हे मेघ मला बोलावीत आहेत. चल, चल, म्हणून हवा मागून ढकलीत आहे. मुहूर्त टळला तर जागे घडणार नाहीं. रात्र घनघोर पसरली आहे आणि अंधकार कृष्ण—पाषाणाप्रमाणे जाडावला आहे. अशा वेळीं सर्व प्राणशक्ति वापरून प्रेमाचा दीप पेटव आणि अभिसाराला चल.”

दुःख दिले राखेन तोर मान

एला व्हिलर विल्कॉक्स या अमेरिकन कवयित्रीने एका कवितेत म्हटले आहे, जगांत फक्त दोन प्रकारचीं माणसे असतात. हे दोन प्रकार कोणते? सुखी आणि दुःखी? नाहीं, असा भेद करतां येणार नाहीं. पापी आणि पुण्यवान? नाहीं. हाही भेद व्यर्थ आहे. श्रीमंत आणि गरीब? हेही ठरविणे कठिण आहे. मग ते दोन भेद कोणते? कवयित्री म्हणते, Those that lift and those that lean. जे लोक दुसऱ्यांचे ओझे उचलतात त्यांचा एक वर्ग आणि जे आपले ओझे दुसऱ्यावर घालून त्यांच्यावर आधारून असतात ते. थोडक्यांत म्हणावयाचे म्हणजे आधार देणारे आणि आधार घेणारे असे हे दोन वर्ग आहेत.

उपनिषदकारांनीं माणसांचे दोन भेद सांगितले आहेत. ब्राह्मण आणि कृपण. जे लोक विशाल, व्यापक बृहत् अशा ब्रह्मार्शीं एकरूप होतात आणि जगाचे ओझे लीलेने उचलतात ते ब्राह्मण. आणि जे लोक कृपेची याचना करतात ते कृपण. प्रभु रामचंद्राला आपल्या प्रजेविषयी कृपा वाटली आणि तो म्हणाला, ‘पाल्याः हि कृपणाः जनाः’ हे कृपापात्र लोक हीन दीन आहेत. यांचे पालनपोषण केले पाहिजे. यांना सुखी ठेविले पाहिजे.

सीतेविषयी असला भाव रामाच्या मनांत येणे शक्य नव्हते. सीता स्वतःची अर्धांगि आहे, स्वतःचीच छाया आहे. स्वतःच्या अवतारकार्याचा भार प्रधानपणे तिच्यावरच आहे हे तो ओळखून होता आणि म्हणूनच तिला सुखी ठेवण्याची स्वतःची जबाबदारी आहे अशी कल्पनाही त्याला शिवली नाही. स्वतः आर्यपुरुष आहेत आणि

सीता मात्र कृपण आहे असें रामाला जर वाटलें असतें तर सीतेचा घोर अपमान झाला असता. रामाला ठाऊक हेतें आणि तो म्हणालाही होता कीं - 'दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यम् आहितम्.' या शरीरांत जें चैतन्य घातलें गेलें तें फक्त अखंड दुःखाचा अनुभव करण्यासाठींच. स्वतःच्या या जीवनकार्याचा वांट्या जर त्यानें सीतेला दिला नसता, सढळ हातानें तिला दुःख पोंचविलें नसतें तर तो तिला कधींच — 'त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् !' असें म्हणूं शकला नसता.

भगवान् ज्याला कृपण समजतात त्याला सुखांत ठेवोत ; पण ज्याला स्वतःच्या अवतार-कार्याचा साथीदार समजतात, स्वतःच्या लीला-नाटकांतील महत्त्वाचा सहयोगी समजतात, त्याला दुःखाचा भरभक्कम वांट्या देऊन कळवितात कीं 'तुला मी कृपण समजत नाहीं. माझा तूं सहयोगी ब्राह्मण आहेस. ब्रह्म-दीक्षचा अधिकारी आहेस. दुःखरूपी सोमरसाचा तूंच अधिकारी आहेस. हा रस तूंच जिरवावास.'

८

प्रेमसंबंधांत आशुक आणि माशुक असा भेद असतो.

दोघेही एकमेकांवर प्रेम करतात, दोघेही एकमेकांवांचून जगू शकणार नाहीत, दोघांनाही एकमेक हवे असतात. पण माशुक व्यक्ति प्रेम करून, आमंत्रण देऊन आपल्याच ठायीं स्वस्थ किंवा अस्वस्थ असणेंच जाणते. मीलनाची साधना सगळी आशुकालाच करावी लागते.

भक्त आणि भगवान यांचा संबंध असाच असतो. मात्र यांपैकीं आशुक कोण आणि माशुक कोण हे सांगणें सोपें नसतें. आपल्याला वाटतें भगवान निरीह, निर्मम, पूर्ण आणि स्वस्थ आहे. तळमळ काय ती भक्तालाच आहे; तोच खडतर साधना करून भगवंताचे चरणीं पोचतो.

भक्तिरसाचे अनुभवी, अभेद-भक्तीचे दर्दी सांगतात कीं, वस्तुस्थिति यादून उलट आहे. भक्त टाहो फोडून स्वस्थ बसतो, बाकीची सगळी साधना भगवंतालाच करावयाची असते. अभितप्त धरा स्वतःच्या निश्वासाच्या द्वारा आकाशाला स्वतःची वेदना कळविते. पुढें समुद्रांतून पाणी खेंचणें, त्याचे अनेक प्रकारचे ढग बनविणें आणि यथाकाळीं प्रेमामृताचा वर्षाव करणें हे सर्व आकाशालाच करावें लागतें. खरा अभिसार भक्ताचा नसून भगवंताचाच असतो.

आकाशाचा पुरुषार्थ जसा भगवंताला साधेल तसा भक्ताला कधीं साधला आहे काय उत्कंठा, व्याकुळता आणि एकाग्र आकांक्षा एवढें भांडवल भक्तानें पुरविलें म्हणजे बस. बाकीचें सर्व तो प्रेमनिधान पाहून घेतो.

त्याचा मार्ग सोपा नसतो. खरें म्हणावयाचें तर त्याच्यापुढें मार्गच नसतो. जिथें मार्ग नाही तिथें दिशा नक्की करावयाची आणि परोपरीनें साधना साधून इष्ट स्थळीं पोचावयाचें, ही सर्व उठाठेव, ही सर्व यातायात तो न थक्तां, न कंटाळतां, शिथिल न होतां अखंड चालवीत असतो. अशा रीतीनें प्रेमाचा आदर्श आपल्यापुढें मांडून तो आपल्याला प्रेमाची दीक्षा देत असतो. केवढा त्याचा तो धीर ! किती बलवती त्याची ती प्रेमशक्ति !! त्याच्या या शक्तीच्या जोरावरच ईश्वरविमुख आणि संसारप्रवण असें दुर्बल हृदय वितळून जातें आणि त्याच्या चरणीं भक्तीचा अभिषेक होतो.

ईश्वराच्या या साधनेचा ज्या दिवशीं आपल्याला साक्षात्कार होतो त्या दिवशींच खरेपणानें भक्ति कशी करावी हें आपल्याला समजू लागतें आणि मगच अनन्यवृत्तीनें आपण आत्मनिवेदन करून मोकळे होतो.

आजि ^१झडेर राते तोमार अभिसार,

• परानसखा बन्धु हे आमार ।

आकाश ^२काँदे हताशसम,

नाइ जे ^३घुम नयने मम,

^४दुयार खुलि, हे प्रियतम,

चाइ जे बारे बार ।

परानसखा बन्धु हे आमार ।

बाहिरे किछु देखिते नाहि पाइ,

तोमार पथ कोथाय ^५भावि ताइ ।

१ झडेर - वादळाच्या. २ काँदे - रडत आहे, आक्रोश करीत आहे. ३ घुम - नीज, झोंप. ४ दुयार - द्वार. ५ भावि - विचार करतो.

परानसखा बन्धु हे आमार..... ४३

सुदूर कोन् नदीर पारे,
गहन कोन् बनेर धारे,
गभीर कोन् अन्धकारे
हतेछो तुमि पार ।
परानसखा बन्धु हे आमार ।

“हे माझ्या प्राणसख्या मित्रोत्तमा, आज पावसाची झड लागलेली आहे आणि तूं मजकडे येण्यास निघाला आहेस. किती खडतर तुझा हा अभिसार !!

आकाश हताशाप्रमाणे अश्रु ढाळीत आहे. माझा डोळ्याला डोळा लागत नाही. हे प्रियतम, द्वार उघडून मी वारंवार तुझी वाट बघत आहे.

बाहेर मला कांहींही दिसू शकत नाही. कोणत्या मार्गांनी तूं येत असशील याचेच मला कोडे पडते. दूरदूर कोणती नदी ओलांडून, कोणत्या गहन अरण्याच्या बाजूबाजूने, किती घन अंधःकारांतून, किती संकटे ओलांडून, तूं अंधःकारांतून येत असशील. खरोखर, हे प्राणसख्या, मित्रोत्तमा, प्रेम करावे त तूंच ! तुझ्या प्रेमावर माझ्यासारखे लाख जीव ओवाळून टाकावेत. खरोखर प्रेम करावे तर तूंच !!”

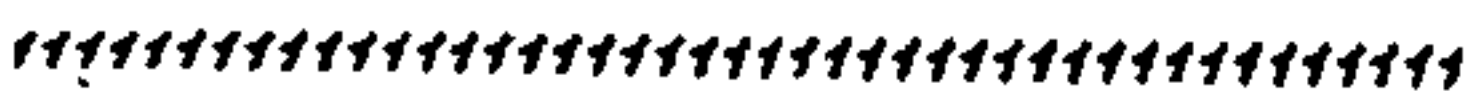
९

आई ज्याप्रमाणें मुलाचे
परोपरीनें लाड करते आणि

त्याला तऱ्हेतऱ्हेच्या आनंदाचा अनुभव करून देते अथवा प्रियकर ज्याप्रमाणें प्रियेचें अनंतप्रकारें आराधन करतो, अनुनय करतो आणि तिला नव-नवीन प्रकारानें प्रसन्न करतो, त्याप्रमाणें परमात्मादेखील जीवात्म्याला एकामागून एक अनेक जन्म देऊन आणि निरनिराळ्या परिस्थितींत ठेवून त्याला जीवनानंदाचा आस्वाद घेण्याला समर्थ बनवितो. जीवनाच्या शेवटीं मरण येतें हें खरें, पण त्याचें दुःख कसलें ? वाक्याच्या शेवटीं पूर्णविराम येतो, गाण्यांत सम येते, दिवसाचे शेवटीं निजावें लागतें, दूध पितां पितां मातेचा स्तन बदलावा लागतो, लाडू खाळ्यानंतर चटणी चाखावी लागते याची कोणी तक्रार केली आहे काय ?

एकदां कळून चुकलें कीं आपण अनाथ, पोरके नसून आपली काळजी घेणारी, आपल्याला संतुष्ट करण्याची इच्छा बाळगणारीहि कुणी व्यक्ति आहे, आपण कुणाचे तरी माशुक आहोंत म्हणजे मगच जीवनांत काय आनंद भरला आहे याची खरी प्रचीति होते. आणि मग जीवन म्हणजे मोठें संकट आहे, एक रोग आहे, एक कारागार आहे असें न वाटतां तो एक अखंड आनंदोत्सव आहे असें पटूं लागतें.

ही गोष्ट पटल्याबरोबर कवि आनंदानें बेहाश होऊन म्हणतो -

जानि जानि कोन् आदिकाल हते ४५

जानि जानि कोन् आदिकाल ^१हते
^२भासाले आमारे जीवनेर स्रोते,
 सहसा हे प्रिय, कत गृहे पथे
 रेखे गेछ प्राणे कत हरषन ।
 कतबार तुमि मेघेर आडाले
 एमनि मधुर हासिया ^३दाँडाले,
 अरुणकिरणे चरण ^४बाडाले,
 ललाटे राखिले शुभ परशान ।
 संचित हये आछे एइ चोखे
 कत काले काले कत लोके लोके
 कत नव नव आलोके आलोके
 अरूपेर कत रूपदरशान ।
 कत जुगे जुगे, केहि नाहि जाने,
 भरिया भरिया उठेछे पराने
 कत सुखे सुखे कत प्रेमे गाने
 अमृतेर कत रसवरषन ।

“हे प्रिय, केव्हांच्या आदिकालापासून तूं मला जीवनाच्या स्रोतामध्ये
 आनंदानें पोहण्यासाठीं सोडून दिलें आहेस, हें मला आतां कळून चुकलें.
 हे प्रिय, तूं कितीतरी घरांमध्ये आणि कितीतरी मार्गांमध्ये—जेथें जेथें मी पोंचलों
 तेथें तेथें माझ्या प्राणामध्ये तूं कितीतरी हर्षाचे विषय, आनंदाचे प्रसंग अकल्पित
 रीतीनें योजून ठेविले आहेस.

किती वेळां तरी तूं मेघांच्या आड लपून गोड रीतीनें हांसत हांसत उभा
 राहून तुझे अरुणकिरणरूपी आरक्त हात लांबवून माझ्या ललाटावर आपला
 शुभस्पर्श केला आहेस.

^१ हते—पासून. ^२ भासाले—तरंगत सोडलेस. ^३ दाँडाले—उभा राहिलास.
^४ बाडाले—लांबविलास.

भिन्न भिन्न काळीं, भिन्न भिन्न ठायीं नव्या नव्या प्रकाशांत तूं जें तुझ्या अरूपी रूपाचें दर्शन दिलेंस तें एके काळीं मी विसरून गेलों होतो. पण त्यांची स्मृति आज ताजी होतांच आज मला दिसून येते कीं माझ्या या लहानशा डोळ्यामध्ये झाडून ते सारे प्रसंग जमा करून ठेविले आहेत. हा आनंदानुभवांचा संग्रह म्हणजे जगदेक-सम्राटालाही हेवा वाटावा असें समृद्ध आणि अखूट धन आहे.

कोणीही हिशेब करूं शकणार नाही—किती युगोयुगीं, कितीतरी सुख-दुःखांमध्ये आणि कितीतरी प्रेमप्रसंगीं आणि गायनप्रसंगीं माझ्या प्राणांत तुझ्या अमृत रसाची विविध वर्षां भरून उठली आहे. त्या सर्वांचें जेव्हां मी स्मरण करतो तेव्हां मला माझाच हेवा वाटूं लागतो आणि मी किती धन्य, किती धन्य असे उद्गार माझ्या हृदयांतून निघूं लागतात. जीवनाच्या आनंदस्रोतांत मला अनादिकालापासून पोहत आणि वाहत डुबत आणि क्रीडत ठेविलें आहेस. हे आनंदनिधाना, तूं माझे जीवन अंतर-बाह्य आनंदपरिपूर्ण केलें आहेस.”

१०

आपल्याहून ज्याची शक्ति थोडीशी अधिक असेल

त्याचा आपल्याला हेवा वाटूं लागतो आणि आपण प्रयत्न करून त्याच्या बरोबरीचे होतो. अशा प्रकारची चढाओढ करण्यासाठी प्रतिस्पर्धांची शक्ति आपल्याहून अधिक असली तरी ती आपल्या आटोक्यातील असली पाहिजे. तासाला नऊ मैल धांवणारा मनुष्य दहा मैल धांवण्यासाठी स्पर्धा करू शकेल पण तासाला वीस, चाळीस किंवा ऐंशी मैल धांवणाऱ्या वाहनाबरोबर स्पर्धा करण्याचें त्याच्या मनांत देखील यावयाचें नाहीं.

केव्हां केव्हां स्वतःची शक्ति काय आहे आणि दुसऱ्याची शक्ति किती आहे याचा मुळीच अंदाज नसल्यामुळे 'लहान तोंडी मोठा घास' या न्यायानें मनुष्य भलत्याच ठिकाणी स्पर्धा करावयास जातो आणि फजीत होतो. पण त्याचा वास्तविक यांत लाभच होतो. कारण स्वतःची शक्ति किती अल्प आहे हेही त्याला दिसून येतें आणि उस्तादाची योग्यता किती थोर आहे याचाही त्याला अंदाज येतो.

एखादा उत्कृष्ट गायक इतक्या सहजपणें सुन्दर आलाप घेतो की सामान्य माणसाला वाटावें, 'यांत काय ? आम्हीं देखील असें गाऊं शकूं.' पण तसा प्रयत्न करून पाही-तोंपर्यन्तच हा भ्रम टिकू शकतो. जंग जंग पछाडलें तरी तो साधा सूर गळ्यांतून नेमका निघत नाहीं असा अनुभव आला म्हणजे खरें गाणें कसें असतें याची त्याला कल्पना

होते. अशा प्रयत्नाचें वातावरण प्रस्तुत गायनांत आहे. एकाच प्रयत्नांत मनुष्य स्वतःलाही ओळखतो आणि गुणवंताला — भगवंतालाही ओळखतो.

तुमि केमन करे गान करो जे गुणी,
अवाक् हये शुनि, केवल शुनि ।
सुरेर आलो भुवन 'फेले छेये,
सुरेर हावा चले गगन बेये,
पाषाण टुटे व्याकुल वेगे घेये
बहिया जाय सुरेर सुरधुनी ।

मने करि अमनि सुरे गाइ,
कंठे आमर सुर 'खुँजे ना पाइ ।
कइते की चाइ कइते कथा बाधे ;
हार मेने जे परान आमार काँदे ;
आमाय तुमि फेलेछ कोन् 'फाँदे
चौदिके मोर सुरेर जाल बुनि ।

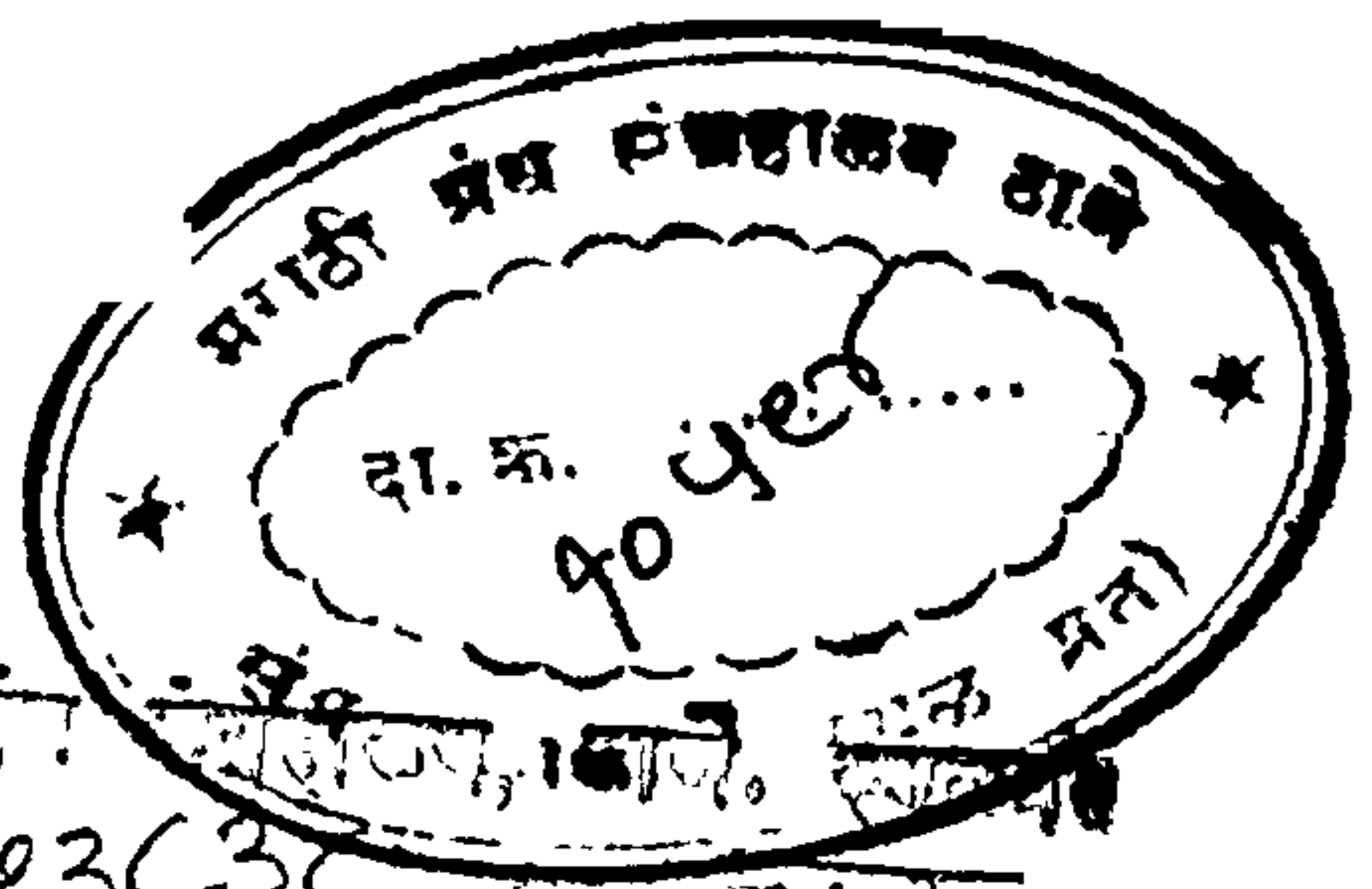
“ हे गुणवंता, तूं कसें गातोस हें समजून घेण्याचा मी प्रयत्न करतो आणि माझी वाणी कुंठित होते आणि मी फक्त ऐकतच राहातो. केवढें हें तुझ्या गायनाचें सामर्थ्य ! सुराचा प्रकाश या विश्वांत भरून गेला आहे. सुराचा वारा सबंध आकाशांत वाहूं लागला आहे. सुराची सुरधुनी-गंगा अशा कांहीं वेगानें वाहात आहे कीं, तिच्या प्रवाहांत या जगांतील सगळे धोंडे वाहून जातात — फुटतात, एकमेकांशीं घासून गुळगुळीत वाटोळे होतात आणि शेवटीं त्यांची चकाकणारी वाळू बनते. जें कांहीं जगांत कठोर होतें तेंच गायनाच्या सामर्थ्यानें सुन्दर-सुरेख आणि सुकुमार होत आहे.

हें अद्भुत संगीत ऐकतांच मनांत ऊर्मि उठते कीं, आपणही असेंच गावें ; पण कितीही प्रयत्न केला तरी माझ्या कंठांतून तो आवाज निघतच नाही. जो नेमका सूर हवा आहे तो कांहीं केल्या लागत नाही, साधत नाही.

१ छेये फेले — भरून टाकलें आहे. २ खुँजे — शोधूं. ३ फाँदे — जाळ्यांत, पाशांत.

तुमि केमन करे गान करो जे गुणी ४९

मी हृदयांतील भाव व्यक्त करूं जातो पण कांहीं केल्या तें साधत नाहीं. प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून देखील जेव्हां गळ्यांतून कांहींच निघत नाही तेव्हां माझा प्राण पराभूत होऊन आक्रंदन करूं लागतो. भगवंता, तुझ्या या दिव्य गायनांच्या सुरांचें जाळें माझ्या भोवतीं पसरून मला कसा अगदीं तूं वंदी बनविला आहेस — जखडून टाकिला आहेस !”

मराठी ग्रंथ संचालक ठाणे
पुस्तक क्र. ५०
१० प्रत
५३६३
१९४९

११

एखाद्या राष्ट्रचें स्वातंत्र्य गेलें
तर ती मोठी आपत्ति म्हणतां

यावयाची नाहीं. पण जर त्या राष्ट्राला आपलें स्वातंत्र्य गेल्याची जाणीवच उरली नाहीं, स्वातंत्र्य गेल्याची वेदना त्याला होईनाशी झाली तर मात्र त्याचा सर्वस्वीं नाश झालाच असें समजावें. गेलेलें स्वातंत्र्य यथाकार्ळीं पराक्रम करून परत मिळवितां येईल. पण स्वातंत्र्याची आठवणच जर बुजली, गुलामी पचनीं पडली-पामर मनाला मानवूंही लागली तर मात्र त्या राष्ट्रासाठीं कसलीच आशा उरत नाहीं.

स्वातंत्र्याच्या बाबतींत हें जसें खरें आहे तसेंच जीवनसाफल्याच्या बाबतींतही खरें आहे. आपण जन्माला येतो ते त्या आत्मारामाचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून येत असतो. जगून जर कांहीं करावयाचें असेल तर तें हेंच कीं, स्वतःला ओळखावें, स्वतःच्या मार्फत भगवंताला ओळखावें आणि त्याच्या चरणीं लीन व्हावें. जन्मभर जर कांहीं करण्याजोगें असेल तर तें त्याच्या प्राप्तीची साधना करणें हेंच होय. प्रत्येक क्षणीं आपण यत्किंचित् जरी त्याच्या जवळ जात असलों तरी आपलें जीवन कारणीं लागलें, सफळ झालें असें म्हणतां येईल ; आणि तसें जर होत नसेल, आणि आपण उलट त्याच्या पासून दूरच जात असलों तर, जसजसें दूर जाऊं तसतसा त्याच्याकडे जाण्याचा ओढा वाढला पाहिजे. त्याच्या विषयीचा विरह-त्याच्या प्राप्तीची तळमळ हीच आपल्याला त्याच्याशीं

जेनो भुले ना जाइ ५१

बांधणारी दोरी किंवा सांखळी होय. जहाज बंदराच्या धक्कावरील एखाद्या खांबाला बांधलेले असते. उलट लाटा येऊन ते जहाज बंदरापासून किती का दूर जाईना जोंवर बंदराला आणि जहाजाला एकत्र बांधणारा सोल मजबूत आहे, तोंपर्यंत जहाज किनाऱ्याला लागणार याविषयी शंका नाही. सोल तुटला तर मात्र संबंध तुटला.

ध्येयच्युतीपेक्षां ध्येयविस्मृति हे अधिक भयानक संकट आहे. जगाची रहाटी अशी आहे की, कधी ध्येय जवळ येते तर कधी ते दुरावते. पण आपली ध्येयनिष्ठा त्यामुळे यत्किंचितही कमी होता कामा नये. ध्येयाचे ध्यान अखंड चालले पाहिजे आणि आपला मित्र दूर गेला असता आपल्या हाकेचा आवाज असा वाढतो त्याप्रमाणे ध्येय दुरावले असता त्याचे ध्यान, त्याचे आकर्षण आणि त्याच्या प्राप्तीची धडपड आणि तळमळ त्यामानाने वाढली पाहिजे. असे जोंपर्यंत होत असेल तोंपर्यंत कसलीच चिंता नाही, तोंपर्यंत निराश होण्याचे कारण नाही.

पण पुष्कळां ध्येयाची ओळख नसल्याने ध्येयाचे दर्शन झाले नसल्याने पुरी ध्येयनिष्ठा अंगी बाणलेली नसते, भिनलेली नसते. त्यामुळे “कोल्हा काकडीला राजी” व्हावा त्याप्रमाणे एखाद्या क्षुद्र रत्नाच्या प्राप्तीने अमृतमंथन सोडून धावयास मनुष्य तयार होतो आणि अल्पलाभ स्वीकारून सर्वस्वाला राजीखुशीने मुक्तो.

हा स्वभावदोष आणि ही स्वाभाविक दुर्बळता ओळखून कवि भगवंताचे चरणी प्रार्थना करतो की, “याचि जन्मीं, याचि डोळां” तुझे दर्शन मला व्हावयाचे नसेल तर भले न होवो पण तुझ्या दर्शनासाठी मी अखंड साधना करावयाची आहे, ती पूर्ण झाली नाही, तुझे दर्शन अजून घडावयाचेच आहे हे मी विसरून जाऊ नये एवढे कर म्हणजे झाले. मी उद्योग-हुस्न करित असलों, व्यापार-उदीम चालवीत असलों आणि धनदौलतीचे ढीग माझ्यापुढे पडत असले तरी त्यावेळी माझी वृत्ति अशी राहो की, हे सर्व मला ईश्वराच्याजवळ नेणारे नाहीत. ईश्वरप्राप्ति तर अजून दूर आहे. जोंपर्यंत ईश्वरप्राप्ति झाली नाही तोंपर्यंत ही धनप्राप्ति काय कामाची? इतके धन मिळून देखील मी भिकारी आहे अशी भावना हृदयांत दट असो म्हणजे मिळवली.

तुझ्या दर्शनासाठी जात असलों आणि संबंध दिवस चालून हातपाय गारठले असले, डोळ्यांत झोंप भरली असली आणि हृदयांतील उत्साह पार मावळला असला तर मला असे कधी वाटू नये की आतां पुढे कशास जावें? जिथे बसलों ‘तिथेच

आपलें 'पंढरपूर' आहे. मला अखंड जागृति असावी की, मी कितीही चाल्लों असलों तरी तुझ्या यात्रेचा सगळ्याच रस्ता अजून बाकी आहे. तुझे दर्शन झालें नाहीं तोंवर जीवनाची कसलीच सिद्धि आपल्याला मिळाली नाहीं.

माझ्या घरीं मी मोठी मेजवानी केली असली आणि तेथें समजांतील थोर थोर मंडळी गोळा झाली असली, गानतान, हास्यविनोद यांचीं कारंजीं उडत असलीं आणि सर्व मला धन्य धन्य म्हणत असले तरीही जोंवर तूं माझ्या मेजवानीला आला नाहींस, तुझा आदरसत्कार मी करूं शकलों नाहीं, तोंवर ही गोष्ट क्षणभरही मीं विसरूं नये आणि तुझ्याविषयींची हृदयवेदना लवलेश कमी होऊं नये एवढें घडो म्हणजे झालें.

या जाणिवेनें, या वेदनेनें आणि या विरहानें मला सर्व साधना सिद्ध करण्याची शक्ति येईल. भगवंता, तुझे दान मिळणार असेल तेव्हां मिळो पण तुझे ध्यान माझ्या हातून निसटून न जावो म्हणजे बस आहे.

जदि तोमार^१ देखा ना पाइ, प्रभु,
एबार ए जीवने
तबे तोमाय आमि पाइ नि जेनो
से कथा रय मने ।
जेनो भुले ना जाइ, बेदना पाइ
शयने स्वपने ।
ए संसारेर हाटे
आमार जताइ दिवस काटे,
आमार जतइ दु हात भरे ओठे धने,
तबु क्खिइ आमि पाइ नि जेनो
से कथा रय मने ।
जेनो भुले ना जाइ, बेदना पाइ
शयने स्वपने ।

१ देखा - भेट, दर्शन.

जेनो भुले ना जाइ ~~~~~ ५३

जदि आलसभरे
 आमि बसि पथेर प'रे,
 जदि धुलाय शयन पाति सयतने,
 जेन सकल पथइ बाकि आछे
 से कथा रय मने ।
 जेनो भुले ना जाइ, बेदना पाइ
 शयने स्वपने ।

जतइ उठे हासि,
 घरे जतइ बाजे बाँशि,
 ओगो जतइ गृह साजाइ आयोजने.
 जेनो तोमाय घरे हय नि आना
 से कथा रय मने ।
 जेनो भुले ना जाइ, बेदना पाइ
 शयने स्वपने ।

“ हे प्रभो, या जन्मीं जर तुझे दर्शन मला होणार नसेल, तुझी प्राप्ति माझ्या नशिबीं नसेल तर निदान मीं तुला मिळविलें नाहीं, तुझ्या चरणीं मी पोचलों नाहीं, एवढी गोष्ट माझ्या मनांत ठसून रहावी, एवढी गोष्ट मीं विसरून जाऊं नये. मी झोपेंत असो किंवा जागा असो, तुझ्या विरहाची वेदना कायम रहावी एवढी भिक्षा मला घाल.

या संसाररूपी बाजारांत माझे कितीही दिवस जावोत आणि माझे दोन्ही हात धन-संपत्तीनें कितीही भरोत, जोंवर तुझी प्राप्ति झाली नाहीं तोंवर मला कांहींच मिळालें नाहीं, मी अजून भिकारीचा भिकारीच आहे ही गोष्ट माझ्या मनांत ठसावी; मी ती विसरूं नये आणि ध्यानीं-मनीं हीच वेदना कायम असावी एवढें मला हवें आहे.

आणि जर मी थकून भागून यात्रेच्या रस्त्यावर बसलों आणि धुळींतच आपलें अंधरूण पसरलें असलें तरी त्या वेळीं, पुरे ही यातायात, येथेंच मुक्काम

करुं या, पुष्कळ झालें, खूप दूरवर आलों, असें मला वाटूं नये. माझा सगळाच मार्ग अजून चालावयाचा बाकी आहे, ही गोष्ट माझ्या मनांत बिंबून असावी, तिचा यत्किंचितही विसर पडूं नये आणि कोणत्याही अवस्थेंत असलों तरी या गोष्टीची वेदना कायम असावी एवढें वरदान मला दे.

आणि थोरामोठ्यांना बोलावून त्यांची समाराधना चालविली असतांना तिथें हास्यविनोदाच्या कितीही लाह्या फुटोत आणि सुस्वर वाद्यांचे आलाप वातावरणाला कितीही भरून टाकोत आणि घरांत कितीही सुन्दर आरास केलेली असो, तरीही तुला मीं घरीं आणलें नाहीं, तूं माझा अतिथिदेव झाला नाहींस ही गोष्ट माझ्या मनाला लागून राहावी. त्याचा विसर पडूं नये आणि तीच एक तळमळ, जागृती, स्वप्नी, सुषुप्तींत, भरून उरावी म्हणजे मला कसलीच भीति नाहीं. एवढ्या भाग्याच्या जोरावर मी आपला उद्धार करून घेईन. ”

टीप जदि आलस भरे आमि बसि पथेर प'रे,
जदि धुलाय शयन पाति सयतने,
जेनो सकल पथई बाकी आछे
 से कथा रय मने,
जेनो भुले ना जाइ, वेदना पाइ, शयने स्वपने ॥

मनुष्याच्या साधनयात्रेंत अनेक कषाय* असतात. प्रवाश्याला रोज संध्याकाळीं थकवा येतो आणि तो निजून जातो. याला कोणी कषाय म्हणत नाहीं. कारण झोपेमध्ये थकवा उतरून जातो आणि पहांटे जाग येतांच मनुष्य ताजातवाना होतो. कषाय निराळ्या प्रकारचे असतात. ही यात्राच व्यर्थ आहे. साधना करून कांहीं मिळावयाचें नाहीं. जें मिळेल त्याला फारसें महत्त्व नाहीं. उगीचच्या उगीच जिवाचे हाल कां करून व्या, अशा तऱ्हेची अश्रद्धा मध्येच डोकावते. हा एक कषाय आहे. येशू ख्रिस्तावर अशा प्रकारच्या कषायाची झांपड घालण्याचा प्रयत्न सैतानानें केला पण येशूनें त्याला ओळखलें आणि Get thee behind me Satan असें म्हणून त्यानें त्याला पिटाळलें. बुद्ध भगवानाच्या मार्गांत देखील असेच कषाय मारानें पाठविले होते. बुद्धांनीं त्यांचा हिशेब

* पाप, विघ्न.

केला तेव्हां ते दहा भरले. बुद्धानें मारविजय केला, हे सर्व कथाय ओलांडले म्हणूनच तो मारजित्, लोकजित् आणि जिन झाला.

केव्हां केव्हां श्रद्धा क्षीण झाली नसली तरी उत्साह क्षीण होतो. आपण पुष्कळ चाललों याहून अधिक तें किती चालावयाचें ? पोचलों आहोंत हाच मुकाम काय वाईट आहे ? असें म्हणून तेथेंच मनुष्य आपलें आसन घालतो, आंथरूण पसरतो आणि आरामानें निजून जाण्याची तयारी करतो. उत्साह क्षीण झाला म्हणजे हळूहळू श्रद्धाही गंजू लागते. तिचे धागेदोरे ढिले होतात आणि मनुष्य साधक दशा सोडून आरामाला लागतो. त्याचें पोट सुटतें आणि मग हळूहळू तो घसरगुंडीला लागतो.

कवि म्हणतो — भगवंता, जर माझ्यांत आळस माजला आणि मी रस्त्यावरच “ कशास जावें दूर, इथेंच अमुचें पंढरपूर ” असें म्हणून अंथरूण पसरून स्थिर-स्थावर होण्याचा प्रयत्न करूं लागलों आणि तेथेंच पाया खणून आपलें कायमचें मंदिर बांधूं लागलों तर कृपावंता, निदान एवढें कर कीं मी चालून आलों हा पथ कांहींच नाही, मुख्य यात्रा सगळी पुढेंच आहे, पथ कांहींच कापला गेला नाही, सगळाच बाकी आहे एवढें स्मरण माझ्यांत कायम राहो. म्हणजे थकवा असेतोपर्यंतच मी तेथें पडून राहीन. जास्ती स्थिर होण्याची बुद्धि होणार नाही. आळसाला समाधानाचे अंकुर फुटणार नाहीत आणि यथाकाळीं पुढें जाण्याचा उत्साह पुनः उत्पन्न होईल. मी झोंपेंत असलों, स्वप्नसृष्टींत रममाण असलों तरीही एवढी जागृति कायम असावी कीं मी अजून तुला मिळविलें नाही. मी कृतार्थ झालों नाही. माझा उद्धार होणें अजून बाकीच आहे, याचें स्मरण आणि याची वेदना माझ्यामध्ये कायम असावी, ती पुसून जाऊं नये. जर दृष्टि बिघडली नाही, स्मृति कायम राहिली आणि व्याकुलता उरली असली तर बाकी सर्व मला यथाकाळीं मिळेल, निदान मी खडबडून उठेन आणि पुनः पुढें चालूं लागेन.

*

*

*

मनुष्याचें जीवन हा एकप्रकारचा गजग्राह आहे. दैवीवृत्ति एका बाजूनें खेंचते आणि आसुरीवृत्ति दुसऱ्या बाजूनें खेंचते. तत्त्वतः विचार केला तर आसुरी शक्तीपेक्षां दैवीशक्ति श्रेष्ठ आहे आणि म्हणूनच सरतेशेवटीं — अंतीं किंवा अनंतीं — दैवीशक्तींचाच विजय होणार आहे. पण आसुरीशक्ति म्हणजे देखील ईश्वराच्याच दैवीशक्तीची छाया असल्यामुळें तिच्यांतही थोडाथोडका जोम नसतो.

दैवीशक्ति आणि आसुरीशक्ति मनुष्याला परस्पर विरोधी दिशेने खेंचतात. पण हा गजग्राह चालू असतांना मनुष्य मधल्या दोरीप्रमाणे तटस्थ असतो का ? त्याचे जीवन निराग्रही असते का ? नाही. सुदैव म्हणा किंवा दुदैव म्हणा मनुष्य एका अथवा दुसऱ्या वाजूला झुकतो आणि आपलाही जोर करू लागतो. जर तो वासनांच्या भरीस पडला असला, देहात्म बुद्धीने भरला असला तर तो आसुरी पक्षाकडे खेचू लागतो आणि मग दैवीशक्तीला दुःखाने म्हणावे लागते, 'मालकच जर विघडला तर आम्ही काय करणार. We cannot be more royalist than the king, मालकच जर उधळपट्टी करावयास बसला तर कोठारी संभाळून किती संभाळणार ?'

अशा स्थितीत मनुष्य खाली पडू लागतो. पडतां पडतां अधःपाताचा वेगही वाढू लागतो. सर्व पुण्यात्मे हे दृश्य पाहून हाहाःकार करतात आणि हा अधःपात कोठेंतरी थांबो अशी कल्याणकामना करतात.

अधःपात वेगाने होतो खरा, पण पापमय जीवनाचा मोकळेपणाने अनुभव घेत असतांना कधीतरी शिसारी ही येतेच. निदान पापाचरणांत प्रारंभी जी उत्कटता असते ती वारंवार अनुभव घेतल्याने ओसरते आणि संवय जरी बळवान असली तरी अजीर्णाने ज्याप्रमाणे तोंडाची रुचि नाहीशी होते त्याप्रमाणे पापांची गोडी कमी होते, स्वाद क्षीण होतो आणि फक्त संवय पडली आहे म्हणूनच मनुष्य पापाचरणांत वहात राहातो. असे झाले आणि आसुरी शक्तीचा जोम क्षीण झाला म्हणजे तिची खेंच दिली पडते आणि मग मनुष्याला पश्चात्ताप करण्याची संधि मिळते. अशा वेळीं जर साधकदशेची स्मृति कायम असली तर मनुष्य खडबडून जागा होतो आणि स्वतःशी म्हणतो — काय रे हा माझा अधःपात ! मी मोक्षपदाचा यात्री ना ! आणि हा कोठे येऊन पडलोंय !! कांहीं नाही. 'जाग आली तीच पहांट' असे समजून आतां पुन्हां वर चढावयास लागले पाहिजे. पश्चात्तापपूर्वक असा शुभ संकल्प होतांच गजग्राहाचे पारडे बदलते, आसुरीशक्तीची खेंच अळणी होते आणि दैवीशक्ति आपली स्वाभाविक श्रेष्ठता अनुभवास आणून देते. मनुष्यजीवन जे त्या क्षणापर्यंत अधोगामी होते ते ऊर्ध्वगामी होऊ लागते आणि तेवढ्यानेच देव आकाशांत दुंदुभी वाजवू लागतात. हा दुरात्मा आतां 'सम्यक् व्यवसित' झाला. हा पापाच्या गर्तेत कितीही खोल पडलेला असला आणि पापांनी घेरलेला असला तरी याला उपरति झाली आहे, याची गति आतां ऊर्ध्वगामी झाली आहे. तेव्हां या क्षणापासूनच 'साधुरेव स मन्तव्यः।' कारण ? कारण कीं 'सम्यग् व्यवसितो हि सः'।

जेनो भुले ना जाइ

१२

आज जगांत ज्या भौतिक शक्ति नांदत आहेत

त्यांमध्ये विद्युत् किंवा वीज दिवसेंदिवस सर्वतोगामी होऊं लागली आहे. विजेचें हें विश्वसाम्राज्य पाहिलें म्हणजे आधुनिक मन देखील आश्चर्यचकित झाल्यावांचून राहात नाही.

जी वीज पाणी तापविते तीच वीज पाण्याचें बर्फही करते आणि दूध — दही गोठवून दिवसांचे दिवस टिकविते. विजेनें रोग बरे होतात आणि विजेनेंच मनुष्य एका क्षणांत ठारही करतां येतो. विजेनें जहाजे चालतात. विजेनें घरबसल्या आकाशातील विमाने चालवितां येतात. विजेनें जगाच्या एका टोकाचें संगीत दुसऱ्या टोकास पांचवितां येतें आणि विजेनें एके ठिकाणीं बसून सर्व जगाशीं बोलतां येतें.

पण ही वीज आहे तरी कोणता पदार्थ ? वीज म्हणजे निसर्गातील एका अतृप्त वासनेची तृप्तीसाठीं चाललेली धडपड होय. विजेचे दोन प्रवाह असतात. एक धन आणि एक ऋण. हे दोन्ही एकमेकांत मिसळून तृप्त होण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांतूनच ही सारी शक्ति उत्पन्न होते. गरम वीज थंड्या विजेला मिळाली, दोहोंच्या प्रवाहांतील सपाटीचा भेद नष्ट झाला म्हणजे ग्रंथ आटोपला. पुढें त्यांतून कांहींच कार्य उत्पन्न होऊं शकत नाही. या तृप्त विजेचें जेव्हां पुनः पृथक्करण होईल आणि वरचा आणि खालचा अथवा नर आणि मादी असे दोन प्रवाह उत्पन्न होतील तेव्हांच ते पुनः एकमेकांना मिळण्यासाठीं प्रचंड प्रयत्न

करतील आणि त्यांतूनच विजेच्या जगाचा सारा विस्तार नव्याने सुरू होईल. विद्युत्-शास्त्र जाणणाऱ्या कालच्या पोराला देखील हे सर्व माहित आहे.

पण भलभल्या तत्त्वज्ञांना देखील हे माहित नाही की, हे जग आणि त्यांतील सर्व व्यापार हे देखील जीवात्मा आणि परमात्मा असा चैतन्यांत भेद पडल्यामुळेच उत्पन्न झालेले आहेत. जीवात्मा परमात्म्यापासून निराळा झाला म्हणजे ताबडतोब त्याच्यामध्ये स्वस्थानी परत जाण्याची धडपड सुरू होते आणि परमात्म्याला देखील वात्सल्याचा पान्हा फुटून तोही आपल्याकडून पुनर्मिलनाची साधना सुरू करतो.

या जगामध्ये जे कांहीं सुखदुःख आहे, प्रेम आणि प्रतीक्षा आहे, वासना आणि आकांक्षा आहेत, भय आणि उत्कंठा आहे ते सर्व या जिवा-शिवाच्या विरहांतूनच उत्पन्न झालेले आहे. या विश्वाची उत्पत्ति आणि त्याची स्थिति या विरहामुळेच आहे. आकाशांतील तान्यांचा निस्तब्ध पिंगा व्या किंवा श्रावणी दुर्दिनामध्ये सळसळ करणाऱ्या वृक्षपर्णांचे 'कोरस' व्या, सर्व कांहीं त्या विरहांतूनच उत्पन्न झालेले आहे आणि कवीच्या हृदयांत जे कल्पनांचे कारंजे उडतात आणि गायनाचे झरे वाहू लागतात तशाच निरनिराळ्या अनुभूति - तांडव आणि लास्य - नाचू लागतात, ते देखील या विरहामुळेच होय.

१ हेरि अहरह तोमारि विरह
भुवने भुवने राजे हे ।
कत रूप धरे कानने भूधरे
आकाशे सागरे साजे हे ।
सारा निशि धरि ताराय ताराय
अनिमेष २ चोखे नीरवे ३ दाँडाय,
पल्लवदले श्रावणधाराय
तोमारि विरह बाजे हे ।
घरे घरे आजि कत वेदनाय
तोमारि गभीर विरह घनाय

१ हेरि - (मी) पाहातो. २ चोखे - डोळ्यांनी. ३ दाँडाय - उभा राहातो.

हेरि अहरह तोमारि विरह ५९

१३

परिचित आईबापांना सोडून एखादी प्रौढ कन्या विश्वासाने

अपरिचित अशा आपल्या पतीच्या घरी राहावयास जाते, तेव्हा तिच्या हृदयांत केवढी जबरदस्त प्रेमश्रद्धा उत्पन्न होत असली पाहिजे. आईबापांनी लहानाचे मोठे केले. सर्व जीवन त्यांच्या देखरेखीखाली विकसले. स्वतःच्या आशा-आकांक्षा वडिलांच्या प्रेमाने, प्रोत्साहनाने पुष्ट झाल्या आणि वेलीवर फुले वाढावीत त्याप्रमाणे आईबापांच्या घरी जीवनाचा विस्तार केला; पण प्रियकराचे दर्शन होताच मुलीला वाटू लागले की, माहेरचे जीवन म्हणजे खरे जीवन नव्हे. ती जीवनाची फक्त पूर्वतयारी होती. हृदयांत आणि रोमरोमांत शिरून प्रेमाने तिला सांगितले की, 'श्रद्धापूर्वक स्वतःला आपल्या प्रियकराच्या हाती सोंपवून दे, त्याच्या बरोबर राहूनच तुझे जीवन संपूर्ण होईल - कृतार्थ होईल' आणि ताबडतोब तिने बाळपणीचा सर्व अनुभव बाजूस सारून, मातपित्यांचा निरोप घेण्याचे ठरविले आणि श्रद्धापूर्वक स्वतःच्या प्रियकराशी ती एकरस झाली.

अज्ञाताची मनुष्याला जशी भीति असते तसेच त्याचे असाधारण आकर्षणहि असते. जे ज्ञात आहे त्याचे रूप निश्चित असते. जे अज्ञात आहे त्याला आपली श्रद्धा, भक्ति आणि कल्पना इष्ट ते रूप देऊ शकतात. यामुळेच अज्ञात, अज्ञात असूनही अगदी जवळचे आत्मीय वाटते आणि संबंध जीवनावर एकाएकी छाप पाडण्यास समर्थ होते.

संध्याकाळ झाली आहे, नदीचा प्रवाह झुळझुळ वाहात आहे, वारा चित्ताला अस्वस्थ करीत आहे, रस्त्यावर कोणी नाही, अशा वेळीं एक प्रौढा नदीवर पाणी भरून आणण्यासाठी जाऊ पाहाते. मुग्धा असती तर तिला भीति वाटली असती कीं, रस्त्यावर कोणी नाही अशा वेळीं अशा एकांतांत कोणी येऊन भेटला तर ? या भयानें तिनें जाण्याचें टाळलें असतें. प्रौढेला याच परिस्थितीचें असाधारण आकर्षण वाटतें. ती म्हणते रस्त्यांत चिटपांखरुंही नाही अशा वेळीं तो अज्ञात जादूगार भेटण्याचा संभव आहे. तेव्हां गेलेलेंच बरें. परत येतां येणार नाही याची भीति बाळगावयाची ती कां ? असा विचार मनांत येणें हेंदेखील तितकेंच विचित्र नाही का ? पण अभिसारिकेचें मनच लोकविलक्षण असतें.

ऐहिक जीवन हें एक प्रकारें आत्म्याचें माहेर म्हटलें पाहिजे. येथें लहानाचें मोठें होऊन जरी जीवन समृद्ध केलें असलें तरी सरते शेवटीं जीवननदीच्या घाटावर जाऊन मृत्युरूपी होडीत बसून पैलतीराला घेऊन जावयाचें आमंत्रण वाजविणाऱ्या मुरलीधराचें ओझरतें जरी दर्शन झालें तर मग आत्म्याचे पाय माहेरी टिकू शकत नाहीत. त्या मुरलीचा स्वर ऐकला, तिचें आमंत्रण स्वीकारलें म्हणजे परत येतां येणार नाही हें ठाऊक असूनही आपला देहरूपी घट घेऊन नव्यानें जीवन भरण्यासाठीं आणि पैलतीरीं जाण्यासाठीं पाय नदीकडे धांवतात.

जीवनसंध्येच्या वेळीं प्रत्येकाची जर पैलतीरीं जाण्याची अशीच तयारी झाली तर जीवन आणि मृत्यु यांचें द्वैत नष्ट होऊन, फुलांतून फळप्राप्ति व्हावी तशीच जीवनाची पूर्तता होईल.

आर नाइ रे बेला, नामलो छाया
धरणीते,

एखन चल् रे घाटे कलसखानि
भरे निते।

जलधारार कलस्वरे
सन्ध्यागगन आकुल करे,

ओरे डाके आमाय पथेर 'परे
सेइ ध्वनिते।

१ नामलो-उतरली. २ डाके-बोलावीत आहे.

चल् रे घाटे कलसखानि
 भरे निते ।
 एखन विजन पथे करे ना केउ
 आसा - जावा -
 ओरे प्रेमनदीते उठेछे डेउं,
 उतल हावा ।
 जानि ने आर फिरबो कि ना,
 कार साथे आज हबे ४ चिना
 घाटे सेइ अजाना बाजाय वीणा
 तरणीते ।
 चल् रे घाटे कलसखानि
 भरे निते ।

“आतां वेळ उरली नाही. संध्याकाळची छाया पृथ्वीवर उतरली आहे. आतां घडा घेऊन तो भरून आणण्यासाठीं घाटावर चलावे हें बरें. पहा हा संध्याकाळचा समीर जलधारेच्या कलस्वरानें कसा व्याकुळ करीत आहे आणि त्याच ध्वनीच्या मिषानें मला घर सोडून बाहेर येण्यास आमंत्रण देत आहे. चला, आतां घडा घेऊन भरून आणण्यासाठीं घाटावर जाऊं.

तिन्हीसांजची वेळ आहे. या वेळीं या निर्जन मार्गावर कोणीही ये-जा करीत नाही. प्रेमनदीला भरती येऊन लाटा उसळत आहेत आणि वारा धुमाकूळ घालीत आहे. आज घाटावर गेल्यावर परत येतां येईल किंवा नाही हें मला ठाऊक नाही. आज तेथें कोणाचा परिचय होईल हें कळत नाही. घाटावर, घाटावरच्या होडींत तो अपरिचित तरुण वीणा वाजवीत आहे एवढें दिसतें खरें. कसेंही असो; घडा भरण्यासाठीं घाटावर गेलें पाहिजे खरें.”

१ आ सा-जावा-ये-जा. २ डेउ-लाट, तरंग. ३ उतल-चंचल, उत्कंठित, व्याकुळ.
 ४ चिना-परिचय, ओळख.

१४

सृष्टीमध्ये सुन्दर, ललित,
भीषण, रौद्र, भयानक, असे

अनेक देखावे असतात. पण मनुष्याला उन्मत्त करून वेडावून सोडणारा प्रसंग म्हणजे वर्षाक्रतूतील पावसाची झड होय. या टोकापासून त्या टोकापर्यन्त आकाश दुभत्या मेघांनी तुडुंब भरून जावे. विजेनें मधून मधून आकाशाचे अक्षांश रेखांश मोजूंना लागावे. मेघगर्जनेनें आकाशाचा कटाह किती खोल आहे याचा ठाव पाहावा. जेथे पाहावे तेथे पावसाच्या सरीवर सरी येतात. मोठे मोठे पहाड म्हशीच्या पाळ्याप्रमाणे स्नानानंदांत मग्न होतात. लहान लहान ओहोळ ओढ्यांना मिळतात, ओढे मिळून लोंढा होतो आणि लोंढे सर्वत्र जलाकार करून समुद्रापर्यन्त जावयाची जरूर नाही असे जाहीर करतात. वनस्पति सृष्टि देखील धन्यधन्य म्हणत गुदमरून जावी अशा वेळीं कोणते निसर्गप्रेमी हृदय उन्मत्त होऊन भुतां-शिवगणांप्रमाणे तांडवनृत्य करणार नाही? विजांचा कडकडाट हाच जेथे डमरू वाजत आहे असें मेघखंडाचे तांडव पाहिल्यानंतर मनुष्यालाही त्याचे अनुकरण करण्याची वृत्ति व्हावयाचीच. आणि आतां कसलीच व्यवस्था नको, कसलीच योजना नको, जगबुडती होईपर्यन्त नाचू या आणि त्या नृत्यांतच आपणही बुडून जाऊंया असा भैरव संकल्प मनांत आल्यावांचून राहात नाही.

कदाचित् अशा मेघवृष्टीच्या वेळीं निसर्गानें आपल्या सर्व जय पिंजारलेल्या पाहूनच प्राचीन कवीला गंगावतरणाचा साक्षात्कार झाला असेल.

*

*

*

खालील भजन कांहीं रूपक नव्हे, पण पावसाळ्याच्या दिवसांत जेव्हां झड सुरू होते तेव्हां ती पाहून कविहृदय कसें उन्मत्त होते याचें तें वर्णन आहे. रूपकामध्ये एखाद्या मानसिक वृत्तीचें स्पष्ट चित्र खेचण्यासाठीं एखाद्या भौतिक घटनेचें चित्र कल्पनेनें उभें केलें जातें. स्मरणांत त्या चित्राचें वातावरण जागृत झालें म्हणजे हृदयांतील भावना आपोआप त्या वातावरणांत स्पष्ट होऊं लागतात. पण हा सर्व प्रकार एका दृष्टीनें पाहतां कृत्रिम असतो.

येथें प्रत्यक्ष पावसाची झड चालू आहे; आणि त्या झडीमुळेच चित्तवृत्ति उत्तेजित होऊन आपल्या स्वभावाप्रमाणें स्वच्छंद विहार करूं लागली आहे. कवि फक्त त्याचा येथें चितार देत आहे.

आज बारि झरे झर झर

भरा ^१बादरे ।

आकाश-भाडा आकुल धारा

कोथाओ ना धरे ।

शालेर बने थेके थेके

^२झड दोला देय हेंके हेंके,

जल छुटे जाय ^३एके बेंके

^४माठेर 'परे ।

आज मेघेर जटा उडिये दिये

नृत्य के करे ।

१ बादरे-मेघाच्छन्न आकाशांतून. २ झड-वादळ. ३ एके बेंके-वाकडेतिकडे, आडवे-
तिडवे. ४ माठेर-माळवर.

आज बारि झरे झर झर "*****" ६५

ओरे वृष्टिते मोर लुटे छे मन,
लुटे छे ऐ झडे,

बुँक छापिये तरंग मोर
काहार पाये पडे ।

अंतरे आज की कलरोल,
द्वारे द्वारे भाडल आगल,

हृदयमाझे जागल पागल
आजि भादरे ।

आज एमन करे के 'मेते छे
बाहिरे घरे ।

“ ओथंबलेल्या ढगांतून आज पाणी कसें मोकळेपणानें झर-झर वर्षत आहे. पखालीला जर पुष्कळशीं छिद्रे असलीं तर त्यांतून पाणी गळूं लागतें आणि हळूहळू पखाल रिकामी होते. पण पखाल जर फाटूनच गेली तर पाणी वाहून जायला वेळच लागत नाही, सगळेंच्या सगळें पाणी बाहेर येतें. त्याचप्रमाणें आज आकाश फाटून पाणी सांझूं लागलें आहे. कोठेही तें रोकलें जात नाही. पाहा, शालवृक्षांच्या वनांत थांबून थांबून तुफान जणुं काय हेलकावे घेत आहे आणि शेतांवर तर हवी तशी पाण्याची वृष्टि होऊं लागली आहे. आज, हा असा मेघांची जटा उडवीत उडवीत कोण बरें नृत्य करीत आहे.

अहाहा, या वृष्टीनें माझे मन देखील मोकळें झालें आहे आणि या तुफानाबरोबर मिसळून जात आहे. माझ्या चित्ताचा प्रवाह छाती भरून ओसंडत आहे. हा कुणाच्या पार्यी पडत आहे बरें ?

आज माझ्या हृदयांत हें कसलें तुफान माजलें आहे. आज प्रत्येक घराच्या दरवाज्याची अर्गळा तुटून पडली आहे आणि भाद्रपदाच्या या मस्तीनें माझ्या

५ लुटे छे-धांवत सुटलें आहे. ६ लुटे छे-गडबडा लोळत आहे. ७ बुक-हृदय, छाती.
८ छापिये-ओसंडून. ९ मेते छे-मातला आहे, मस्त झाला आहे.

हृदयांत एक वेडा – उन्मत्त जागा झाला आहे. अशा रीतीने घरी आणि बाहेर कोण हा पिसाळला आहे ?

पावसाच्या झडीने सृष्टी अगदी वेडावून गेली आहे आणि तिच्याबरोबर मीही पागल झालो आहे. आम्हांला अशा रीतीने नाचविणारा कोण असेल बरे !”

१५

चर्मचक्षूला हें सर्व विश्व
विश्वरूपानेंच दिसतें. पण

भक्त या विश्वाला जगन्मातेच्या प्रेमाची मुद्रा मानतो. चर्मचक्षु म्हणतो—मला झाडें दिसतात, पानें दिसतात, फुलें आणि फळें दिसतात. आकाशांत उडणारे पक्षी दिसतात आणि त्यांच्याही वर राहून स्वच्छंद विहार करणारे ढगही दिसतात. हें सर्व सर्व आहे पण त्याचें आपल्याला काय होय ? त्यांना क्षणभर पाहावें, बरे दिसतात म्हणावें आणि आपल्या कामाला लागावें. चर्मचक्षूला डोळे असून पुरतें दिसत नाहीं, विचार असून पुरतें समजत नाहीं, हृदय असून पुरतें उमगत नाहीं. कारण प्रेमाच्या स्पर्शमण्याचा त्याला अनुभव नसतो.

पण ज्या क्षणीं भक्तीचा उदय झाला, प्रेमाचें रसायन चाखावयास मिळालें, त्या क्षणीं दिव्यदृष्टि मिळालीच म्हणून समजावें. दिव्य दृष्टि म्हणजेच प्रेमदृष्टि.

एखादी लिपि शिकण्यापूर्वीं हातांत पडलेलें पत्र म्हणजे नुसत्या रेघोट्या असतात. पण लिपि कळली म्हणजे त्याच रेघोट्यांचीं वाक्यें बनतात आणि वाक्या-वाक्यांतून अर्थघन-भाव स्फुरूं लागतात. मग मनुष्य म्हणावयाचा नाहीं कीं, या तर फक्त रेघाच आहेत—वळणदार रेघा म्हणा पाहिजे तर—यांतून अधिक बोध तो काय व्हावयाचा. पत्रांतील भाव दृष्टिगोचर झाल्याबरोबर हृदय मस्त होऊन म्हणेल, “अरे वेड्या, या रेघोट्या नव्हत, यांचीं सुंदर वळणें हा मुख्य भाग नव्हे, या रेघोट्यांतून प्रेमानें ओथंबलेलें हृदय

बोलत आहे. नुसतें बोलतच नव्हे पण बाहूंच्या मदतीवांचून हृदय हृदयाला आर्लिगनच जणू देत आहे. आणि जेथें प्रथम पुरेसा परिचयही नव्हता तेथें हृदयाचें ऐक्य होऊन अद्वैतानंद उपभोगावयास मिळत आहे. चर्मचक्षूला जें केवळ पत्र होतें तें प्रेमचक्षूला हृदयरसायन झालें आहे, सर्वत्र त्याचाच विस्तार आहे, सर्वत्र त्याचीच वाणी ऐकूं येत आहे, सर्वत्र त्याचाच स्पर्श होत आहे. आतां दुसरें असें कांहींच उरलें नाहीं. ”

एइ तो तोमार प्रेम, ओगो

हृदय-हरण ।

एइ-जे पाताय आलो नाचे

सोनार वरन ।

एइ-जे मधुर आलसभरे,

मेघ 'भेसे जाय आकाश—'परे,

एइ-जे बातास देहे करे

अमृत-क्षरण ।

एइ तो तोमार प्रेम, ओगो

हृदयहरण ।

प्रभात-आलो धाराय आमार

नयन भेसेछे ।

एइ तोमारि प्रेमेर वाणी

प्राणे एसेछे ।

तोमारि मुख ऐ ^१नुयेछे,

मुखे आमार चोख ^४थुयेछे,

आमार हृदय आज ^५छुंयेछे

तोमारि चरण ।

१ भेसे-तरंगत. २ बातास-वारा. ३ नुयेछे-वांकलें आहे. ४ थुयेछे-ठेवीत आहे, स्थिर करीत आहे. ५ छुंयेछे-स्पर्श करीत आहे.

एइ तो तोमार प्रेम ~~~~~ ६९

“ हे हृदयहरण स्वामी, हा जो सोनेरी प्रकाश वृक्षाच्या आणि वेळींच्या पानांवर नाचत आहे; आणि ही जी मधुर मदालसा मेघपंक्ति आकाशांतून सफर करीत आहे; त्याचप्रमाणे हे जे शीतल वायु माझ्या शरीराला अमृतस्पर्श करून सुखवीत आहेत; हे सर्व तुझे प्रेमच आहे. हृदयहरणा नारायणा, हे सर्व तुझे प्रेमच आहे.

प्रभात समयींच्या प्रकाशाच्या झन्याने माझे डोळे प्रथम भिजून चिंब होतात आणि मग प्रकाशाच्या पुरांत वाहू लागतात; तो प्रकाशाचा पूर नसून माझ्या प्राणांत प्रेरणा भरणारी तुझी प्रेमवाणीच आहे.

किती धन्यता! हे पाहा, तुझे मस्तक खाली वाकले आहे, तू आपल्या डोळ्यांनी माझे तोंड कुरवाळीत आहेस, आणि माझे हृदय आज धन्य होऊन तुझ्या चरणाचा स्पर्श करीत आहे. हृदयहरणा, तू त्याचा स्वीकार करून त्याला कृतार्थ केले आहेस. सर्वत्र सर्व प्रकारे तुझ्या प्रेमाचाच अनुभव येत आहे. ”

१६

फुलें जेव्हां फुलतात तेव्हां
आपल्याला आनंद कां

होतो ? फुलें कांहीं खायच्या उपयोगीं पडत नाहींत, किंवा प्यायच्या कामीं येत नाहींत. फुलें म्हणजे कांहीं कापूस नव्हे कीं, त्यांना कांतून त्यांचें वस्त्र बनवितां येईल. फुलें फक्त फुलतात, हसतात आणि सुगंध देतात. फुलांना दुसरें कांहींच करतां येत नाहीं. त्यांचा दुसरा कांहीं उपयोगही नाहीं. तरीही तीं जवळ असावीत असें प्रत्येकाला वाटतें. फुलें नसलीं म्हणजे आसपासचें सर्व कसें ओकें ओकें वाटतें. आणि हीं कुचकामाचीं फुलें आसपास असलीं म्हणजे वातावरण जणूं काय भरलेलेंसें आणि संपूर्ण होतें.

घरांत उपयोगाच्या वस्तू कितीतरी असतात. त्या मूल्यवानही असतात, शोभिवंतही असतात, त्यांचेवांचून पदोपदीं अडतें. त्या वस्तू असल्यामुळें जीवनक्रम सुखकरही होतो. पण फुलांची सर कांहीं त्यांना येत नाहीं. त्या सर्व वस्तू असूनही ' फुलांची निकामी गरज ' मात्र त्यांना सारतां येत नाहीं. खोलीचा सर्व साज तयार झाल्यानंतर जेव्हां तेथें फुलें येऊन बसतात तेव्हांच सर्व गृहरचना कृतार्थ होते आणि प्रसन्न समाधानानें फुलून उठते.

त्याचप्रमाणें देवाच्या दरबारीं असंख्य कर्मवीर, ध्यानवीर आणि दानवीर असून देखील गानवीराची आवश्यकता तेथें असतेच. कवीला वाटतें कीं, आपण कांहींच कामाचे नाहीं. बाकीचे सर्वच उपयोगी आहेत. आपल्यावांचून कांहींच अडत नाहीं.

आमि हेथाय थाकि शुधु ***** ७१

३ तखन मोरे आदेश करो
गाइते हे राजन ।

४ भोरे जखन आकाश जुड़े
वाजवे वीणा सोनार सुरे
आमि जेन ना रइ दूरे
एइ दियो मोर मान ।

“ मी येथें फक्त तुझे गाणें गाण्यासाठींच आहे. तुझ्या जगत्सभेमध्ये तूं मला एवढेंच स्थान दे. हे प्रभो, तुझ्या भुवनामध्ये दुसऱ्या कोणत्याही कामाला लावण्याजोगा मी नाहीं. फक्त माझा हा प्राण हीं अर्थविहीन व्यर्थ गाणींच गातो. हे राजन्, संध्याकाळीं किंवा रात्रीं शांत देवालयांत तुझे आराधन चालू असेल तेव्हां त्या दरबारांत गाणें गाण्याचा मला आदेश दे— गाणें गाण्याची मला फरमाइश कर; आणि सकाळीं जेव्हां आकाश उघडेल आणि विश्ववीणा सोनेरी आवाजानें झंकृत होईल आणि सर्व प्रकारच्या कर्मांचा प्रारंभ होईल तेव्हां हा दास आपल्या पायापासून दूर राहाणार नाहीं, एवढाच मान त्याला दे. ”

३ तखन - तेव्हां. ४ भोरे - पहाटेस.

आमि हेथाय थाकि शुधु ७३

१७

ईश्वर आणि भक्त, शिव आणि
जीव यांचा संबंध अद्भुत

असतो. भक्त ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी झुंजून मरतो यांत आश्चर्य नाही; पण ईश्वराला देखील भक्ताच्या प्राप्तीवांचून संतोष नसतो. एखादा प्रेमी आपल्या प्रियेला मिळविण्यासाठी ज्याप्रमाणे जन्मभर धडपड करतो, त्याप्रमाणे ईश्वरदेखील आपणच उत्पन्न केलेल्या जीवांच्या हृदयांमध्ये स्थान मिळविण्यासाठी धडपडत असतो. ईश्वर सर्वसमर्थ आहे. सर्वांच्या हृदयांत त्याला स्थान आहेच. परंतु राजा म्हणून हृदयसिंहासनावर जाऊन बसण्याचा त्याला मोह नाही. अतिथि म्हणून आमंत्रण मिळण्याची तो वाट पाहत असतो. आज नाही उद्यां कधीतरी याला (भक्ताला) माझे स्मरण होईलच. तो निजला असला तर तो आपण होऊन त्याला उठविणार नाही, तो आपोआपच उठण्याची वाट पाहाणार—पाहील. त्याचे ध्यान खेंचण्याचा तो उतावळा प्रयत्न करणार नाही, उलट वाट पाहील. याच्या सर्व गोष्टी जेव्हा आटपतील तेव्हांतरी निदान हा मजकडे वळेल—या विश्वासाने ईश्वर धीर धरून असतो आणि युगानुयुगे वाट पाहत असतो.

वाट पाहातच नव्हे तर वाट चालत असतो. या चिरयात्रीला जर विचारलें कीं कुठें चाललास ? तर तो म्हणेल, माझा एक भक्त फार फार दूर आहे. हळू हळू मी आमचे-

मधील अंतर कापीत आहे. कधीतरी आम्ही भेटूच. तो जीव किती कां बेदरकार असेना माझा धीर सुटेल तेव्हांच मला चिंता होईल ना ? मी शेवटपर्यंत चालतच राहाणार.

मनुष्य जेव्हां ईश्वरविमुख असतो तेव्हां देखील त्याची ईश्वराजवळ जाण्याची साधना चालूच असते. किंवा खरें म्हणावयाचें म्हणजे मनुष्य जरी आंधळा असला तरी ईश्वर डोळस आहे. तोच मनुष्याला जवळ करण्याची साधना त्याचेकडून करवून घेतो. अथवा असें म्हटलेलें अधिक योग्य होईल कीं, ईश्वरच स्वतः साधना करित करित भक्ताच्या जवळ येत असतो. सरतेशेवटीं जेव्हां ईश्वरी साक्षिध्याच्या भानाचा मनुष्य-हृदयांत उदय होतो तेव्हां त्याचें संबंध जीवन एकाएकीं सुगंधित होऊन जातें. त्याला आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागतात. आणि जीवनामध्ये कधीं न अनुभवलेली कृतार्थता त्याच्या प्रत्ययास येते. आणि मग खात्री होते कीं, आतां प्रत्यक्ष दर्शन कांहीं फारसें दूर नाहीं. पुष्कळ वर्षे, युगानुयुगे वाट चालल्यानंतर जेव्हां भेटीची संधि अगदीं जवळ येऊन ठेपते तेव्हां ईश्वर आपला दूत पाठवून सूचना देऊन ठेवितो कीं, आतां भेट होणार आणि मिठी पडणार. त्याचेसाठीं तयार राहिलें पाहिजे. हा निरोप कानीं पडतांच हृदयाला कसा उन्माद चढत असेल !

आमार मिलन लागि तुमि

^१आसछ ^२कबे थेके ।

तोमार चन्द्र सूर्ज तोमाय

राखबे कोथाय डेके ।

कत कालेर सकालसाँझे

तोमार चरणध्वनि बाजे,

^३गोपने दूत हृदय ^४माझे

गेछे आमाय डेके ।

ओगो पथिक, आजके आमार

सकल परान व्येपे

१ आसछ - येत आहेस २ कबे थेके - केव्हांपासून. ३ गोपने - गुपचुप. ४ माझे - मध्यें, आंत.

आमार मिलन लागि तुमि "*****" ७५

थेके थेके हरष जेन
उठळे केंपे केंपे ।

जेन समय एसेछे आज,
“फुरालो मोर जा छिल काज —
बातास आसे हे महाराज,
तोमार गन्ध मेखे ।

“ मला भेटण्यासाठीं तूं केव्हांपासूनचा चालून येत आहेस. तुझे चंद्र आणि सूर्य तुला कुठपर्यंत झांकून ठेवतील ? कितीतरी सकाळ सांजा येऊन गेल्या. तुझीं पावलें हळूहळू जवळ येतांना ऐकूं येतात. आणि आतां तर तुझा दूत हळूच येऊन माझ्या हृदयांत सांगून गेला आहे कीं, आतां भेटण्याची वेळ जवळ आली आहे. चल तयार हो.

हे चिरपांथस्था, आज माझा सर्व हर्ष माझ्या सर्व प्राणाला व्यापून टाकून कसा थरारून उठला आहे. आज मला वाटूं लागलें आहे कीं, बहुतकरून माझी साधना पुरी झाली, माझीं कामें संपलीं. आतां मीलनाची घडी जवळ आली आहे. पाहा, हवेंतून देखील तुझ्या सुगंधाची झुळूक येऊन राहिली आहे.”

५ फुरालो - संपलें.

१८

साधकाच्या जीवनांत आशा-निराशेचे हेलकावे

यावयाचेच. त्यांतही पुष्कळ वेळां आशा आणि निराशा दोन्हीही अनाठायी असतात. आशा फोफावली म्हणजे ती जवळ जवळ मुक्कामावर पोचल्याच्या खात्रीपर्यंत जाऊन भिडते, आणि निराशा कोरून खाऊं लागली म्हणजे ती मनुष्याला कातावून कूपर (Cowper) कवीप्रमाणें पार वेडा करून सोडते.

पण साधक केव्हां केव्हां डोळसपणें स्वतःची स्थिति स्पष्टपणें ओळखू शकतो. आपण कोठवर पोचलों आहोंत, किती मार्ग कापावयाचा उरला आहे, याचें चित्र त्याला स्पष्टपणें दिसत असतें. अशा वेळचे त्याचे उद्गार पोकळ उत्कटतेचे नसले तरी अतिशय ताजे आणि संतोषकारक असतात. खरें नाणें जसें खणखण वाजावें त्याप्रमाणें हे उद्गार सत्याचा नाद देत असतात.

साधक अंतर्मुख होऊन स्वतःची अवस्था तपासू लागला म्हणजे त्याला दिसून येतें कीं, आपल्या जहाजानें बंदर तर सोडलें आहे. जहाज डोलूही लागलें आहे पण तें अजून धरेंत पोचलें नाहीं. त्यामुळें यात्रा ऐन रंगांत आली आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं. ज्याअर्थी किनारा सुटला आणि जहाज चालू लागलें त्याअर्थी आतां यात्रा

हेथा जे गान गाइते ~~~~~ ७७

घडणार हें निश्चित. किनारा सुटल्याबरोबर पैलतीर गांठलें असें मानणें जसें उतावीळपणाचें होईल त्याचप्रमाणें या जन्मीं आपली कसची यात्रा होते अशा निराशेला वश होणें म्हणजे देखील कृतघ्नपणाच होय. निघालों आहोंत तेव्हां पोंचणार याविषयीं शंका नाहीं. आपला तर हा नुक्ताच प्रारंभ तेवढा झाला आहे, अजून कितीतरी मार्ग कापावयाचा आहे. तेव्हां शिथिल होता कामा नये. वल्हीं थंड पडतां कामा नयेत, निदान प्रवाहाचे धारेंत पोंचेतोपर्यंत जोर केलाच पाहिजे, अशा संकल्पानें साधक म्हणतो—

हेथा जे गान गाइते ^१आसा आमार
हय नि से गान गावा —
आजो केवलि सुर साधा, आमार
केवल गाइते ^२चावा ।

आमार लागे नाइ से सुर, आमार
बाँधे नाइ से कथा,
शुधु प्राणेरइ माझखाने आछे
गानेर व्याकुलता ।
आजो ^३फोटे नाइ से फुल, शुधु
बहे छे एक हावा ।

आमि देखि नाइ ^४तार मुख, आमि
शुनि नाइ तार वाणी,
केवल शुनि क्षणे क्षणे ताहार
पायेर ध्वनिखानि ।
आमार द्वारेर समुख दिये से जन
करे आसा — जावा ।

१ आसा — येणें. २ चावा — इच्छा. ३ फोटे — फुलत, उमलत. ४ तार — त्याचें.

शुधु आसन ५पाता हल आमार
साराटि दिन धरे—
धरे हयनि प्रदीप ज्वाला, तारे
डाकब्र केमन करे ।
आछि ६पाबार आशा नये, तारे
हय नि आमार पावा ।

“ जे गाणे गाण्यासाठीं मी येथे आलों आहे तें माझे गाणे अजून गायिलें गेलें नाहीं. अजूनही सूर जमविण्यासाठीं मी प्राथमिक आलापच घेत आहे व गावयाची इच्छाच दृढ करीत आहे. अजूनही वीणा लावण्याचेंच काम चाललें आहे आणि मी गावें, गावें म्हणतो आहे. अजूनही नेमका सूर लागला नाहीं, अजूनही गाण्याचीं उत्तरे (Wordings) जमलीं नाहींत. फक्त माझ्या प्राणामध्ये गाण्याची व्याकुलताच काय ती उठली आहे.

अजूनही फूल उमललें नाहीं, कळींतून सुगंध सुटला नाहीं. मधुर हवेची एक झुळुक काय ती वाहूं लागली आहे.

अजून त्याचें मुख-कमल मला दिसलें नाहीं. त्याची अमृतवाणी कानीं पडली नाहीं. फक्त अधून मधून जेव्हां तेव्हां माझ्या दारावरून ये जा करणाऱ्या त्याच्या पावलांची चाहूल मला ऐकूं येते.

तूं येणार म्हणून सारा दिवस आसन मांडण्यांतच गेला. अजूनही मी घरांत दिवा लावूं शकलों नाहीं. “ आंत ये ” असें म्हणून इतक्यांत मी त्याला बोलावूं तरी कसें ? पण त्याला मिळवण्याची आशा मी उराशीं बाळगून आहे. अजून त्याचें दर्शन झालें नाहीं ही व्यथा तर आहेच, शिवाय जाणीवही आहे. ”

५. पाता - पसरणें. ६ पाबार - मिळविण्याची.

किरण दिसत असतो आणि त्या एका किरणाच्या अंधुक दिशेने जात असतां अंधकाराची खोली किती आहे याची त्यांना परवा नसते. मुलाला ज्याप्रमाणे आई दिसत असली म्हणजे आसपास वाढत असलेलीं संकटें दिसत नाहींत, दिसली तरी त्यांची त्याला परवा नसते, त्याचप्रमाणे या जीवांना या जगाच्या पलीकडील आणि इंद्रियांना अगोचर असें कांहींतरी आश्वासन मिळत असल्यामुळे त्यांना कोणत्याही संकटांत उडी घालत असतां शंका म्हणून शिवत नाहीं. ज्याला अमरपट्टा मिळाला तो चिरंजीव झाला ; तो ज्याप्रमाणे मरणाला भीत नाहीं आणि कोठेही उडी घालतो त्याचप्रमाणे या जीवात्म्याची स्थिति असते.

सहजच आपल्या मनांत जिज्ञासा उठते कीं यांनीं आपली जीवन-दिवटी कोणत्या प्रकाशानें पेटवून घेतली आहे ? कोणत्या आईचें स्मितवदन यांना पाहावयास मिळत आहे ? कोणत्या ध्येयानें यांच्या दृष्टीला वेड लावले आहे आणि कोण साथी यांना निर्भय बनवून हाताला धरून घेऊन जात आहे ? कोणत्या आनंदसागरांत तरंगत राहण्याचें भाग्य यांना मिळालें आहे ?

कोन् ^१आलोते प्राणेर प्रदीप
ज्वालिये तुमि धराय ^२आस—
साधक ओगो, प्रेमिक ओगो,
पागल ओगो, धराय आस ।

एइ अकूल संसारे
दुःख-आघात तोमार प्राणे वीणा झंकारे ।
घोर त्रिपदमाझे
कोन् जननीर मुखेर हासि देखिया हास ।

तुमि काहार ^३सन्धाने
सकल सुखे ^४आगुन ज्वेले बेडाओ के जाने ।

१ आलोते—प्रकाशावर. २ आस—आला आहेस. ३ सन्धाने—शोधांत. ४ आगुन—आग.

कोन् आलोते प्राणेर प्रदीप ८१
र. ६

एमन व्याकुल करे
के तोमारे ^१काँदाय जारे ^२भालोबास ।

तोमार ^३भावना किल्लु नाइ —
के जे तोमार साथेर साथि ^४भावि मने ताइ ।
तुमि मरण भुले
कोन् अनन्त प्राणसागरे आनन्दे ^५भास ।

“ हे नवजात अर्भका, हे जीवात्म्या, कोणत्या प्रकाशांत आपल्या आशेची मशाल पेटवून तूं या पृथ्वीवर अवतरला आहेस ? हे साधका, हे प्रेमयोग्या, हे पागल पथिका, तूं कोणत्या उद्देशानें या पृथ्वीवर आला आहेस ? या विशाल संसारांत जे कांहीं दुःखाचे आघात होतात त्यांच्या योगानें व्याकुळ होण्याच्या ऐवजीं तुझी प्राणवीणा झंकृत होऊन उठते. आणि प्रत्येक दुःखाघातांतून नवनवीन राग काढते.

एवढ्या घोर विपत्तीनें तुला घेरलें असतां कोणत्या जननीच्या मुखारविंदाचें हास्य पाहून तूं आश्वस्त मनानें स्मित करीत आहेस ?

कोण सांगूं शकेल कीं, कुणाचें ध्यान धरीत असल्यामुळें तूं सर्व सुखांवर निखारा ठेवून असा हिंडूं शकतोस ? आणि ज्यांचेवर तुझें प्रेम आहे ते तुला असा व्याकुळ करून रडवितात तरी कसे ?

आणि चिंता म्हणावी तर ती तुझ्या गांवींही नाही. त्यामुळें मला वाटतें कीं, तुला कोणता तरी सहयात्री भेटला असावा कीं ज्याच्यामुळें तूं इतका वेफिकीर आहेस. मरणाला विसरून तूं कोणत्या आनंदांमुळें अनंत प्राणसागरांत असा वहात चालला आहेस ? हे साधका, हे प्रेमिका, हे वेड्या उन्मत्ता, तुझ्या आनंदाचें निधान काय आहे ? तुला आश्वासन कोठून मिळतें ? तुझ्या ध्यानाचें ध्येय काय आहे ? तुझा जीवनप्रदीप प्रज्वलित करणारा प्रकाश कसला आहे ? तुझें संगोपन करणारी तुझी माता कोण आहे ? हें सर्व समजेल तेव्हांच तुझा आणि तुझ्या जीवनहेतूचा कांहींतरी थांग लागेल.

१ काँदाय - रडवतो. २ भालोबास - प्रेम करतोस. ३ भावना - चिंता. ४ भावि - (मी) विचार करतो, मला वाटतें. ५ भास - तरंगत आहेस.

प्रार्थना वैदिक ऋषींनी केली आहे. आम्हांला मोक्ष नको पण प्राण्यांचे दुःख निवारणा व्हावे, त्यांना मोक्ष मिळावा आणि मुक्त होत असतांना अशा जीवांचे तोंडून जे आनंदोद्गार निघतात ते ऐकण्याची धन्यता आम्हांला प्राप्त व्हावी अशी प्रार्थना करणारे शान्तिदेवाचार्या-सारखे बौद्ध साधु पण होऊन गेले आहेत.

तुकारामानें मागितलें “ नलगे मुक्ति धनसंपदा, संत-संग देई सदा । हेंचि दान देगा देवा, तुझा विसर न व्हावा ॥ ”

एक लंगोटी लावून सर्वत्र भटकत राहणाऱ्या आणि मध्याह्नाचे वेळीं भिक्षा मागून पोट भरणाऱ्या समर्थ रामदासांनीं देखील भगवंताकडे मागते वेळीं कांहीं थोडेंथोडकें मागितलें नाहीं. त्यांत ‘ आलाप गोडी दे दे राम ’ हेंही मागावयास ते विसरले नाहींत.

प्रस्तुत गीत याच परंपरेंतील आहे. आणि यांतून रवीन्द्रनाथांची विशिष्ट जीवनदृष्टि आणि त्यांचें कविहृदय पूर्णपणें व्यक्त होतें.

भगवंताचे गुणानुवाद आपण गातो ते कांहीं भगवंताला मानपत्र देण्यासाठीं किंवा त्याची आठवण ताजी करण्यासाठीं नव्हे तर आपल्याच हृदयांतील विस्मृति टाळून तेथें अखंड जागरूकता रोवण्यासाठींच.

भगवद्भक्तीची ही जागरूकता देखील भगवंताकडेच मागावी लागते. माझ्या हृदयांत तुझ्यासंबंधानें नवविधभक्तीचा उदय व्हावा असें कर अशी भगवंताकडेच प्रार्थना करावी लागते.

‘ सदय उदय करुनि आपण
हृदय आमुचें जागवि रामा । ’

रविबाबू म्हणतात —

तुमि ^१आमार आपन, तुमि ^२आछ आमार ^३काछे,
एइ कथाटि बोलते दाओ हे बोलते दाओ ।
तोमार माझे ^४मोर जीवनेर सब.आनन्द आछे,
एइ कथाटि बोलते दाओ हे बोलते दाओ ।

१ आमार आपन - माझा स्वतःचा. २ आछ - आहेस. ३ काछे - जवळ. ४ मोर - माझ्या.

आमाय दाओ सुधामय सुर,
आमार बाणी करो सुमधुर—
आमार प्रियतम तुमि, एइ कथाटि
बोलते दाओ हे बोलते दाओ ।

एइ निखिल आकाश धरा
ए जे तोमाय दिये भरा,
आमाय हृदय एते एइ कथाटि
बोलते दाओ हे बोलते दाओ !

दुखि जेनेइ काळे आस,
छोटो बोलेइ भालावास,
आमार छोटो मुखे एइ कथाटि
बोलते दाओ हे बोलते दाओ ।

“तूंच माझा आत्मीय आहेस—परम सखा आहेस—हृदयस्थ नारायण आहेस—आत्माराम आहेस. तूं माझ्या अगदीं जवळ आहेस एवढें माझ्या तोंडून अखंड वदव, कसेंही करून मीं अखंड असेंच बोलत राहावें असें कर. माझ्या जीवनाचा सगळा आनंद तुझ्यामध्ये सांठवलेला आहे, असें मला बोलता कर.

मला सुधामय सुर दे, माझी वाणी सुमधुर कर आणि मग ‘तूं माझा प्रीतम आहेस’ असें त्या वाणीनें नेहमीं गात राहावें असें कर.

ही सर्व अशेष पृथ्वी आणि हें अनंत आकाश विस्तारलेलीं आहेत त्यांत देखील तूंच भरलेला आहेस, ही गोष्ट माझ्या हृदयांतून प्रस्फुट व्हावी—हृदयानें हेंच गान गावें—असें कर.

मला दुःखी समजून तूं जवळ येतोस, तान्हुला म्हणून तूं प्रेम करतोस, ही गोष्ट माझ्या या चिमण्या मुखांतून बोलली जावी असें कर म्हणजे झालें.

हे वात्सल्यरूपा, तुझ्या या विभूतीचें अखंड स्मरण आणि अखंड कीर्तन मजकडून व्हावें असें कर.”

तुमि आमार आपन, तुमि आछ आपार काळे ८५

टीप तोमार माझे मोर जीवनेर सब आनन्द आछे
एइ कथाटि बलते दाओ हे बलते दाओ.

जें हवें आहे तें मिळालें म्हणजे आपण धन्यधन्य होतोच. पण हीच धन्यता पूर्णपणें ओळखून ती जर योग्य शब्दांत, योग्य काळीं, योग्य ठिकाणीं व्यक्त करतां आली, तर मूळचा आनंद द्विगुणित होतो आणि तीच एक नवी धन्यता होऊन बसते. यासाठीं ईश्वराजवळ हेंही मागून घेतलें पाहिजे कीं, मला कृतार्थ कर आणि त्याबरोबर कृतज्ञपणें माझी कृतार्थता व्यक्त करण्याचा निरुपम आनंदही मला दे. म्हणजेच मला परिपूर्ण संतोष होईल आणि मग इच्छा करण्याचें कांहींही बाकी राहाणार नाही.

तूं माझ्याजवळ आहेस, तूं माझा प्रियतम आहेस, तूं माझी वाणी सुमधुर केली आहेस, माझा सूर सुधामय केला आहेस. या सर्व विश्वांत तुझ्याच देणग्या पसरल्या आहेत. माझ्या दुःखांमुळें देखील तूं मला विशेष जवळ होतोस. मी सर्वांत लहान म्हणून माझ्यावर तूं विशेष प्रेम करतोस, हें सर्व तर आहेच. पण या सर्वांत तूं आहेस म्हणूनच यांचा खरा आनंद आहे.

जगांत सुगंधी फुलें कुणालाही आल्हादित करतात, पण माझ्या हातीं जें फूल आहे त्याचा मला जो इतका निरतिशय आनंद वाटतो त्याचें कारण त्या फुलाचा सौरभ, त्याची कांति, त्याचा वर्ण, त्याची कोमलता, त्याची ताजगी एवढेंच नसून मला आपल्या प्रेमानें कृतार्थ करणाऱ्या तूं तें मला दिलें आहेस हाच माझा मुख्य आनंद आहे. माझ्या जीवनांत जें जें म्हणून प्रसन्नमंगल आहे, जें जें म्हणून मला अविरत आल्हादित ठेवतें तें सर्व आनंदतत्त्व तुझ्यामध्ये भरलें आहे, तुझ्यामुळें तें सर्व मला प्रमुदित करूं शकतें एवढी गोष्ट मला नेहमीं मनाशीं बाळगून वाणींतून बोलूं दे. माझ्या आनंदाचें निधान तूं आहेस, माझ्या आनंदाचे झरे तुझ्यांतून उगम पावतात. हे सर्व आल्हादाचे जे कारंजे उडतात त्यांचा प्रारंभ, त्यांची आद्यप्रेरणा तुझ्यांतून आहे हें मला स्पष्टपणें बोलतां यावें, परोपरीनें गातां यावें आणि त्याच्याच मस्तीमध्ये मीं डोलत असावें एवढें मला दे. तुझें स्मरण आणि माझा आनंद यांमध्ये यत्किंचितही द्वैत नसावें आणि माझा हा अद्वयानंद मूक न राहतां मुखरित होऊन उठावा आणि त्यानें माझें हें सर्व जीवन आणि माझें हें संपूर्ण विश्व निनादित करून टाकावें एवढें मला दे. म्हणजे मी इतर कांहीं मागणार नाहीं.

२१

सामान्यपणें जीवनामध्ये प्रेरक
तत्त्व असते अहंकाराचें

गर्वाचें, अभिमानाचें. या प्रेरणेच्या बळानें मनुष्य कितीतरी दूरवर पोचत असतो. पण प्रत्येक जीवनांत केव्हांतरी असा क्षण येतो कीं, जेव्हां हें सर्व व्यर्थ आहे, अभिमानाच्या जोरावर मिळविलेलें सर्व कांहीं पोकळ आहे, निःसत्त्व आहे आणि नीरसही आहे असा अनुभव येतो. अहंकाराच्या प्रेरणेनें उंच उंच आसन करावें आणि मग या सर्व दृश्यजातांचा मी स्वामी आहे अशा अहंकारानें आपण फुलून जावें. मी जगदेकराट् आहे अशी आपणच आपल्या तोंडानें बढाई मारावी आणि शेवटीं दिसून यावें कीं, ही सर्व उंची निष्फळच आहे. आसन उंच झाल्यानें हृदय उंच होऊं शकत नाहीं. डोकें वर काढल्यानें जीवनाचा उद्धार होत नाहीं. एकाकी झाल्यानें सामर्थ्य एकवटत नाहीं. असें एकदां दिसून आलें. म्हणजे मनुष्य गोंधळतो आणि सगळेंच मुसळ केरांत असें म्हणून पावले फिरवितो.

अभिमानाच्या जोमामध्ये तो इतका कांहीं दूरवर आलेला असतो कीं, आक्रमिलेला सर्व मार्ग उलट दिशेनें पुनः चालण्याची हिम्मतही त्याला करवत नाहीं. मग तो करुणपणें ईश्वराची दया मागतो कीं, देवा, माझे सर्वच चुकलें, मला आतां या उच्चासनावरून खालीं काढ आणि जेणेंकरून माझे जीवन कृतार्थ होईल अशा रीतीनें तुझ्या चरणाखालीं, तुझ्या पावन चरणरजांमध्ये मला स्थान दे. माझे मन मीं आजवर वज्रासारखें कठिण केलें.

तें आतां तुझ्या कृपेच्या तेजाबामध्ये वितळून जाऊं दे. आणि अहंकारानें भरलेलें माझे जीवन पश्चात्तापाच्या अश्रूंच्या लोंढ्यांत वाहून जाऊं दे.

अहंकाराच्या खडकाळ उंचीवर मी जाऊन बसलों, त्या खडकाचें चूर्ण होऊं दे आणि त्याच्याच धुळींत तुझ्या चरणाजवळ मला बसूं दे.

मीं वेढ्यानें कसा फुकटचा गर्व केला आणि तुझ्यापासून विमुख झाल्यामुळे भरलेल्या घरांत मी भुकेला, अकिंचन भिकारीच राहिलों. अशा रीतीनें सगळा दिवस मीं फुकट घालविला. आतां माझी जीवनसंध्या व्यर्थ जाऊं नये आणि पूजा विफल होऊं नये एवढ्यासाठीं कृपा करून मला खालीं उतरवून चांगला वांकवून तुझ्या चरणाखालीं स्थान दे.

आजलगी रघो गर्वमां हुं ने मागी मदद न लगार
आप-त्रळे मार्ग जोइने चाल्वा हाम धरी मूढ बाळ
हवे मागुं तुज आधार ॥

कवि म्हणतो :—

^१नामाओ नामाओ आमाय तोमार
चरणतले,

^२गलाओ हे मन, भासाओ जीवन
नयनजले !

एका आमि अहंकारे
उच्च अचले—

पाषाण-आसन धुलाय लुटाओ,
भांगो सबले ।

१ नामाओ—वांकव. २ गलाओ—वितळवून टाक.

नामाओ नामाओ आमाय तोमार
चरणतले ।

की लये बा गर्व करि
व्यर्थ जीवने ।

भरा गृहे शून्य आमि
तोमा १विहने ।

दिनेर कर्म डुबेछे मोर
आपन अतले,
संध्याबेलार पूजा जेन
जाय ना विफले ।

नामाओ नामाओ आमाय तोमार
चरणतले ।

“ भगवंता, मला वांकव, मला तुझ्या चरणतलापर्यन्त चांगला वांकव. माझे मन वितळून जावो आणि अश्रूंच्या लोंढ्यामध्ये माझे जीवन वाहून जाऊ दे. अहंकाराच्या उच्च पहाडावर मी अभिमानाने एकाकी बसलों. आतां माझे हे पाषाणासन तुझ्या शक्तीने चूर्ण करून टाक आणि त्याच्याच धुळीमध्ये तुझ्या चरणतलीं मला वांकवून बसिव.

काय समजून—काय म्हणून मीं आजवरच्या या व्यर्थ जीवनाचा गर्व धरला ? तुझ्याशीं विमुख होऊन या भरलेल्या गृहांत मी अकिंचन झालों. दिवसभर जीं कांहीं कामें मीं केलीं तीं सर्व माझ्या ‘मी’च्याच खड्ड्यांत बुडून गेलीं. आतां हे कृपावंता, माझी जीवनसंध्याकाळची पूजा विफल न व्हावी एवढ्यासाठीं मला वांकव, चांगला वांकव, आणि तुझ्या चरणापाशीं मला स्थान दे. ”

१ विहने—विना, वांचून.

टीप

की लये वा गर्व करि
व्यर्थ जीवने ।

भरा गृहे शून्य आमि
तोमा विहने ।

एखादा सुंदर पुतळा असला आणि त्याला डोळेच नसले म्हणजे ज्याप्रमाणे तो व्यर्थ होतो, एखाद्या रमणीने सर्व अलंकार घातलेले असावे पण कपाळाला कुंकू नसावे म्हणजे तिचे दर्शन ज्याप्रमाणे सौभाग्यविहीन व्हावे, एखादा मनुष्य धनधान्य आदि सर्व संपत्तीने परिपूर्ण असावा आणि त्याच्या हृदयांत उदारता नसावी म्हणजे ज्याप्रमाणे सर्व व्यर्थ वाटते, त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारच्या समृद्धीने जरी माझे घर भरपूर असले पण त्यांत तू नसलास तर माझ्या वांट्याला ते सर्व घर शून्य असल्यासारखे आहे. म्हणून म्हणतो की, भगवंता, अशा या माझ्या व्यर्थ जीवनाला घेऊन मी कसला गर्व करावा ? इतर सर्व कांहीं आहे पण मुख्य वस्तु नाही. लक्षाची सर्व तयारी झाली आणि नवरदेव गायब, अशासारख्या परिस्थितीची विफलता समजण्याइतकी बुद्धि मला दे. आणि माझे गर्वाने वर झालेले डोके खाली वांकवून मला नम्र कर. तुझ्या चरणतलापर्यंत पोचीव. तरच मी कृतार्थ होईन, तरच माझे जीवन सार्थ होईल.

२२

हे निसनची एक कविता आहे-
राजा आपल्या रथांत बसून

जात होता. रस्त्याच्या एका बाजूने एक भिकारीण आपल्या दैन्याने लज्जित होऊन राजाच्या स्वारीकडे पाहात होती. राजाने भिकारिणीला पाहिले. त्याने तिचे हृदय ओळखले. राजाने रथ थांबविला. तो खाली उतरला आणि स्वतः तिचा हात धरून म्हणाला, 'चल, तुला मी माझी राणी करतो.' राजाने त्या मुलीला आपल्या रथांत बसविले. सर्व जग आश्चर्यचकित होऊन पाहू लागले. आतां तिला भिकारीण कोण म्हणणार ?

ईश्वर गुणी लोकांची कदर करतो. तो स्वतः रसमूर्ति असल्याने रसिक आणि सौंदर्याचा भोक्ता तर आहेच. पण त्याहून विशेष प्रेमाचा भोक्ता आहे. ईश्वराजवळ अधिकाधिक कदर खऱ्या प्रेमाचीच आहे. जगातील लोक उच्चनीचाचा भेद करतात. हीन लोकांना दूर लोटवें, थोर लोकांच्या जवळ पोहोचवें अशी धडपड प्रत्येकाचा असते. भगवंताकडे असला बाजारभाव कुठून असणार ? लक्ष्मीने ज्याला जवळ केले तो भिकारी कसा राहील ? प्रत्यक्ष भगवंतांनी ज्याला आपला म्हटले त्याच्या आंतरिक वैभवाला कोणती सीमा असणार ? भगवंताला शुद्ध प्रेमाचा एक लहानसा आलाप बसतो. खऱ्या सुवर्णाचा एक कणही पुरेसा वाटतो. देवेन्द्राने अर्पण केलेल्या रत्नमालेपेक्षां गजेन्द्राने अर्पण केलेले एक लहानसे कळ घेण्यासाठी तो स्वर्गातून धावून येतो.

तव सिंहासनेर आसन हते ११

भक्त ईश्वराची करून करून केवढी भक्ति करणार ? ईश्वराला भक्ताविषयीं जें प्रेम वाटतें, जो कळवळा आणि जिव्हाळा वाटतो, त्याच्या हृदयाला जें प्रेमाचें भरतें येतें आणि जसा तो धावून येतो त्याच्यापुढें मानवी भक्ताची किंमत ती किती ?

कितीही थोडी का असेना पण खरी भक्ति असली कीं विजेनें विजेला आकर्षावें त्याप्रमाणें ईश्वराचें प्रेम भक्ताकडे धावून येतें. कारण त्याला खऱ्या प्रेमाची कदर असते.

तव सिंहासनेर आसन ^१हते
अले तुमि ^२नेमे —

मोर विजन घरेर द्वारेर काळे
दाँडाले, नाथ, ^३थेमे ।

अकला बसे आपन-मने
गाअितेछिलेम गान,
तोमार काने गेल से सुर,
अले तुमि नेमे —

मोर विजन घरेर द्वारेर काळे
दाँडाले, नाथ, थेमे ।

तोमार सभाय कत-ना गान
कतअि आछेन गुणी ;
गुणहीनेर गानखानि आज
बाजल तोमार प्रेमे ।

लागल विश्वतानेर माझे
अकटि करुण सुर,

१ हते-पासून. २ नेमे - उतरून. ३ थेमे - थांबून.

हाते लये 'बरणमाला
अले तुमि नेमे —

मोर विजन घरेर द्वारेर काळे
दाँडाले, नाथ, थेमे ।

“ एकटा बसून मी स्वताशींच माझें गाणें गुणगुणत होतों. इतक्यात आपल्या सिंहासनावरून खालीं उतरून विजनांतील माझ्या झोंपडीच्या दारीं हे नाथ, तूं येऊन उभा राहिलास. माझ्या गाण्याचा सूर तुझ्या कार्नीं पडला आणि तूं सर्व सोडून माझ्या दारीं येऊन उभा राहिलास.

तुझ्या दरबारांत मोठे पट्टीचे गाणारे कांहीं कमी नाहींत. तेथें अप्रतिम संगीत अखंड चालत असतें. पण त्या गाण्याला विधून माझें गुणहीन गान तुझ्या हृदयाच्या प्रेमाला जाऊन भिडलें. तुझ्या हृदयांतील विश्वगायनांत माझा हा एकाकी करुण स्वर मिसळला आणि काय आश्चर्य, तो सूर कार्नीं पडतांच स्वयंवराची माला घेऊन या अनाथाचे दारीं तूं येऊन उभा राहिलास. उच्च सिंहासन सोडून गरिबाचे दारीं तूं आलास. ”

टीप :— वीज पडलेली आपण पुष्कळदां ऐकतो आणि केव्हां केव्हां पाहतोही. वीज पडते म्हणजे होतें काय ? वीज पडते म्हणजे स्वर्गीय प्रेम पार्थिव प्रेमाशीं एकरूप होत असतां मध्यें जो अंतराय असेल तो दूर करण्याचा उत्कट प्रयत्न होय.

आकाशांत जेव्हां वीज तयार होते तेव्हां पृथ्वींतील झोपून असलेली वीज जागृत होऊन आकाशांतील विजेला भेटण्यासाठीं उंचांतली उंच जागा पसंत करते आणि स्वर्गीय विजेच्या आधानाची वाट पाहत राहते. पृथ्वीच्या विजेचें हें आकर्षण उन्नत भागीं येऊन वाट पाहूं लागलें म्हणजे आकाशांतील विजेला मधलें अंतर असह्य होतें आणि ती मधला अंतराय कापून पृथ्वीवरील विजेला कडकडून भेटते. जुदाई तुटली, अद्वैत साधलें म्हणजेच ती शान्त होते. 'एकाकी न रमते, द्वितीयाद् वै भयं भवति, तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वम् अनुपश्यतः' ।

१ बरणमाला — स्वयंवरमाला.

तव सिंहासनेर आसन हते

२३

वेदकालीन ऋषि म्हणतात कीं,
व्यवहारांत आम्ही जेव्हां

बोलतो तेव्हां आम्हांला भान असतं कीं, — आम्ही बोलत आहोत. स्वतःच्या मनांतील — हृदयांतील भावना आम्ही व्यक्त करीत आहोत. पण जेव्हां आम्ही समाधीमध्ये मग्न होतो आणि आम्हांला वैदिक मंत्र स्फुरतात तेव्हां आम्हांला कधीही असे वाटले नाही कीं, आम्ही हे मंत्र रचीत आहोत. आम्ही मंत्रकर्ते नसून केवळ मंत्रद्रष्टे आहोत. हे मंत्र सनातनकालापासून होतेच. त्यांना कोणी बनविले नाही. ईश्वराच्या मूर्तीतून ते उत्पन्न होत असलेले आम्हांला दिसले. आम्ही ते मंत्र व्यक्त केले एवढेच. म्हणून कोणीही त्यांना पुरुषकृत मानू नये. ह्या कृति अपौरुषेय आहेत. हे मंत्र परमात्म्याची निःश्वसिते आहेत.

इस्लामचा पैगंबरही म्हणत असे कीं, कुराणाचीं आयते मी बनवीत नाहीं. माझेवर्ती जाहीर होतात. वरून “वही” येते आणि मी अगदीं लाचार होऊन त्या वहीच्या ताब्यांत जातो. माझ्या तोंडांतून जे कांहीं निघते ते माझे नव्हे ह्याची मला खात्री आहे.

मुरलीला फक्त सरळ असावे लागते, गुळगुळीत राहावे लागते आणि स्वतःचा कोणचाच हट्ट किंवा आग्रह न बाळगतां वाजविणाऱ्याच्या सुराला अनुकूल राहावे लागते. मुरलीचे कार्य एवढेच. मुरलीची एवढी साधना दिसतांच मुरलीधर त्या मुरलीला आपल्या हातीं

घेतो, अधराला लावतो आणि त्यांतून आपले दिव्य भाव फुंकतो. ती कर्तबगारी सर्वस्वी त्या मुरलीधराचीच. मुरलीचें त्यांत कांहींच नव्हतें. मुरलीचें भाग्य कीं, ती मुरलीधरानें धरली आणि स्वतःच्या गायनासाठीं पसंत केली. कोणी कधीं असें म्हणत नाहीं कीं, मुरली गात आहे, अथवा गायनाचें श्रेय मुरलीला आहे. सर्व असेंच म्हणतात कीं, मुरलीधर दिव्य आलाप छेडत आहे.

आपला कवि येंथें ऋषि किंवा पैगंबरांची भूमिका धारण न करतां ईश्वरालाच म्हणतो कीं, हे हृदयस्वामी, आजवर मीं माझ्या मनचें पुष्कळ गाइलें पण आतां मला माझ्या मतें गाऊं देऊं नकोस. माझ्यांतून तूं गा; मी फक्त ऐकत राहीन. आकाशांतले ग्रह-नक्षत्र-तारे तुझे जें संगीत ऐकून निस्तब्ध झाले आणि तुझ्या गायनाच्या तालावर अखंड फेर धरूं लागले, तें तुझे गान मीं स्वस्थ बसून—सर्व कांहीं सोडून, ऐकत बसावें. आणि मग माझ्या या ‘बहुशाखा ह्यनन्ताश्च’ अशा विस्कटलेल्या बुद्धि तुझे हें संगीत ऐकतांच, कृष्णाची मुरली वाजतांच सगळ्या गाई धावत याव्यात त्याप्रमाणें तुझ्या चरणीं एकत्र होऊन तल्लीन व्हाव्यात; एवढीच माझी प्रार्थना आहे. माझी ही हृदयरूपी बन्सरी आजवर मीं पुष्कळ वाजविली. आतां ती तुझ्या चरणीं वाहतों आणि मी शान्त होऊन जातो. तूंच ती आतां हवी तशी वाजीव.

^१अेबार नीरव करे दाओ हे तोमार

^२मुखर कविरे ।

तार हृदयबाँशि आपनी ^३केडे

बाजाओ गर्भारे ।

निशीथरातेर निब्रिड सुरे

बाँशिते तान दाओ हे पुरे

जे तान दिये अवाक कर

ग्रह-शशी-रे ।

१ अेबार—आतां. २ मुखर—वाचाळ. ३ केडे—काढून घेऊन, हिसकावून घेऊन.

अेबार नीरव करे दाओ हे तोमार १५

जा-किछु मोर ^१छडिये आछे
जीवनमरणे,
गानेर ^२टाने मिलुक असे
तोमार चरणे ।
बहु दिनेर वाक्यराशि
एके निमेषे जावे भासि,
अकला बसे शुनब बाँशि
अकूल तिमिरे ।

“हे हृदयस्वामी, आतां तुझ्या ह्या वाचाळ कवीला स्तब्ध कर आणि त्याची हृदयमुरली त्याचेकडून काढून घेऊन तूच ती आपला प्राण भरून वाजव. रात्रीच्या वेळीं गंभीर आवाजानें ह्या मुरलीमध्ये तुझ्या त्या ताना भरून दे. ज्या तानांच्या योगानें ग्रह-चंद्र-तारे ह्यांना तूं अवाक् केलें आहेस.

माझे जें कांहीं जीवनांत आणि मरणांत विखुरलेलें आहे—विस्कटलेलें आहे तें सर्व तुझ्या गाण्याच्या ओढीमुळें एकत्र होऊन तुझ्या चरणीं लीन होऊं दे.

जन्मभर मीं जी बडबड केली ती सर्व एका क्षणांत हवेंत विरून जाऊं दे. मग ज्यालां कांठ किंवा किनारा नाहीं (अकूल) अशा अंधकार-सागरांत एकटा बसून मी तुझें गान ऐकत बसेन.”

१ छडिये आछे—विखुरलेलें आहे. २ टाने—ओढीमुळें.

तसा साधक आहे म्हणूनच तर मनुष्याला साधना सुचते आणि चालवितां येते.) शेवटीं असेंच दिसून येतें कीं, ज्याप्रमाणें मुलाच्या मातृ-भक्तीपेक्षां आईचें अपत्य प्रेम अधिक किंवा शिष्याच्या निष्ठेपेक्षां गुरूचें वात्सल्य अधिक; त्याचप्रमाणें भक्ताच्या आतुरतेपेक्षां ईश्वराचीच भक्त-वत्सल साधना विशेष असली पाहिजे. असंख्य वेळां—अनेक जन्म—जरी मनुष्यानें ईश्वर-विमुख कृत्यें करण्यांत घालविले तरीही ईश्वराचा धीर कधींही संपत नाहीं.

जेव्हां जीवात्मा घोर निद्रेंत असतो, तेव्हां त्याला ईश्वराचें भान कुठून असणार? घोर निद्रा ओसरल्यानंतर जेव्हां तो पहाटेच्या साखर झोपेंत असतो तेव्हां मात्र त्याला ईश्वराच्या अस्तित्वाची आणि प्रेमळ साधनेची थोडीशी अंधुक—अस्पष्टशी कल्पना होऊं लागते. अशा वेळची स्थिति रविबाबूंच्या खालील गायनांत स्पष्ट केली गेली आहे.

गोपी स्वतःला धिक्कारून म्हणते —

से जे पाशे एसे बसेछिल

तबु जागि नि ।

की ^१घुम तोरे पेयेछिल,

हतभागिनी ।

असेछिल नीरव राते,

वीणाखानि ^२छिल हाते,

स्वपनमाझे बाजिये गेल

गभीर रागिणी ।

जेगे देखि, दखिन हावा

पागल करिया

गंध ताहार भेसे बेडाय

आँधार भरिया ।

^३केन आमार रजनी जाय,

^४काळे पेये काळे ना पाय,

केन गो तार मालार परश

^५बुके लागे नि ।

१ घुम—झोंप. २ छिल—होती. ३ केन—काय म्हणून, कशी. ४ काळे—जवळ.

५ बुके—हृदयाला, छातीला.

२५

ईश्वर सर्वव्यापी आहे. सर्वाभूतीं
त्याचाच वास आहे आणि

सृष्टीच्या व्यापारांत काय आणि मनुष्यसमाजाच्या व्यापारांत काय ; ह्या विश्वसंस्थेत काय आणि मनुष्यहृदयांत काय, तोच भरलेला आहे, त्याचीच लीला सर्वत्र चालली आहे— त्याचाच जयजयकार होऊन राहिला आहे.

ही गोष्ट साध्या भोळ्या जनतेला समजावून सांगण्यासाठीं संतांनीं एक युक्ति योजली आहे. ते म्हणतात— जनहो, ईश्वर तुमच्या सत्त्वाची परीक्षा पाहूं इच्छितो. तो कोण्याकाळीं कोणत्या वेषानें तुमच्यापुढें येईल आणि तुमचें सत्त्व पाहील हें सांगतां येत नाहीं. म्हणून तुम्ही अखंड जागरूक राहा आणि दरेक पिंडामध्यें त्यालाच पाहाण्याची दृष्टि वाढवा. मच्छिद्रनाथ भिक्षेला केव्हां येतील ह्याचा नेम नाहीं म्हणून मैनाव्रती सर्वकाळ गरम गरम सुग्रास अन्न हातांत घेऊन उभीच असे. श्रीरामचन्द्र येणार आहेत असें ऋषींनीं सांगितलें तेव्हां शबरी अबोध बालिका होती. तिनें आपलें सगळें बाळपण आणि सगळें तारुण्य रोजच्या रोज श्रीरामचन्द्राची वाट पाहाण्यांत खर्च केलें. वाट पाहातां पाहातां केस पांढरे झाले, तोंडावर सुरुकुत्या पडल्या, दृष्टि मंद झाली, तरीही तिच्या हृदयांत कधीं शंकासुद्धां आली नाहीं कीं, इतकीं वर्षे होऊन गेलीं तरीही रामचन्द्र आले नाहीत ; येणार आहेत कीं नाहीत कोण जाणे, सगळी तपश्चर्या फुकट तर नाहीना जाणार !

मैनावतीने मच्छिन्द्रनाथांच्या वाड्यांत भिक्षा केव्हांही घातली असो, शबरीला रामांचें दर्शन केव्हांही घडलें असो, पण तिच्या हृदयाला रामांचा सहवास जन्मभर घडला, मैनावतीजवळ अनन्य भक्ति आणि मच्छिन्द्रनाथांचा कृपाप्रसाद दोन्ही अखंड होतीच होती.

भक्त निजला असो किंवा जागा असो, त्याचें हृदय ज्ञानयुक्त असो किंवा अबोध असो, ईश्वर कांहीं निजलेला नाही. ईश्वराला ठाऊक आहे कीं, भक्त नकळत देखील जें करतो तें माझ्याप्रीत्यर्थच करीत आहे.

अध्यात्ममार्गातील अनुभव आहे कीं, मनुष्याच्या हृदयांत भक्तीचा उदय झाला म्हणजे पुढें भक्तानें साधना करावयाची नसते. भक्त ज्याप्रमाणें दर्शनासाठीं तळमळत असतो त्याप्रमाणें ईश्वरालादेखील भक्तापर्यंत पोचण्याची उत्कंठा लागलेली असते. तो आपण होऊन भक्ताकडे धाव घेतो आणि परोपरीनें त्याला दर्शन देत असतो.

जीवात्म्याच्या हृदयांत भक्तीचा उदय केव्हां झाला हें त्याला कळण्यापूर्वीच ईश्वराला त्याची बातमी लागलेली असते. किंबहुना जीवात्म-दशा हें भक्तीचें एक रूपच होय. वासरांची ज्याप्रमाणें गाईकडे ओढ असते त्याचप्रमाणें जीवात्म्याला कळत नकळत ईश्वराकडे पोचण्याची तळमळ लागलेली असते. उलट पक्षीं कासवी ज्याप्रमाणें कोठेंही असली तरी आपल्या पिल्लाचें ध्यान करते* त्याप्रमाणें परमात्माही जीवात्म्याचें ध्यान करीत असतो. मानवी जीवन म्हणजे दुसरें तिसरें कांहीं नसून जीवात्मा आणि परमात्मा ह्यांचा परस्पर अखंड ओढाच होय.

१ तोरा शुनिस नि कि शुनिस नि तार पायेर ध्वनि,

ऐ जे २ आसे, आसे, आसे ।

जुगे जुगे पले पले दिनरजनी

से जे आसे, आसे, आसे ।

गेयेछि गान जखन जत

आपन-मने ३ ख्यापार मतो

* कासवीनें मागें वळून पाहतांच तिच्या पिल्लांना त्या दृष्टींतूनच पोषण मिळतें अशी मान्यता आहे अथवा कविसंकेत आहे.

१ तोरा - तुम्ही. २ आसे - येत आहे. ३ ख्यापार मतो - वेळ्याप्रमाणें.

तोरा शुनिस नि कि शुनिस १०१

१९९१

वि:

सकल सुरे बेजेछे तार

आगमनी —

से जे आसे, आसे, आसे ।

कत कालेर फागुनदिने वनेर पथे

से जे आसे, आसे, आसे ।

कत श्रावण-अन्धकारे मेघेर रथे

से जे आसे, आसे, आसे ।

दुखेर परे परम दुखे

तारअि चरण बाजे ^४बुके,

सुखे कखन ^५बुलिये से देय

परशमणि ।

से जे आसे, आसे, आसे ।

“ त्याच्या पायाची चाहूल नाही का ऐकलीस, नाही का ऐकलीस ? तो येत आहे, येत आहे. केव्हांपासून येतच आहे. प्रत्येक क्षणीं, दिवसरात्र, युगानु-युगीं तो येतच आहे. आजवर निरनिराळे वेळीं छांदिष्टाप्रमाणें मनांत येईल तेव्हां आणि मनांत येतील तशीं जितकीं गाणीं मीं गाइलीं, त्या सगळ्या गाण्यांतील सगळ्या सुरांत त्याचें स्वागतगीतच एकच व्यक्त झालें आहे कीं, तो येत आहे, येत आहे, अखंड येत आहे.

कितीतरी फाल्गुन आणि वसंतकालीं वनउपवनांच्या रस्त्यानें तो येत आहे, येत आहे, येतच आहे. कितीतरी श्रावणांच्या वर्षाकालीं अंधकारांतून मेघाच्या रथांत बसून तो येत आहे, येत आहे, सर्वदा येतच आहे.

प्रत्येक दुःखाचें वळीं वेदनेमागून वेदना कोसळत असतांना हृदयाला त्याचाच चरणस्पर्श होतो आणि सुखाच्या समयीं देखील त्याचाच स्पर्शमणि केव्हांशीं माझ्या हृदयाला कुरवाळून जातो. अशा रीतीनें तो येतच असतो, येतच असतो, येतच असतो.”

४ बुके— हृदयांत. ५ बुलिये देय — रगडतो ; फिरवतो.

पण सद्गुरु-कृपेची म्हणा किंवा उपरतीची म्हणा अशी कांहीं विलक्षण किमया असते कीं, जी रेशमाची दोरी होती ती ईश्वराच्या कृपाप्रसादानें एका क्षणांत मेणाचा धागा होऊन बसते, मग कसेही फिरा बंधन म्हणून उरतच नाही. बंधनाला जर टिकावयाचें असेल तर तें स्वतःला सांभाळून घेतें. उपरतीचा गुणच असा आहे कीं, सर्व जीवनांत आणि जीवनाच्या संबंधांत एकाएकीं इष्ट आणि स्थायी असें परिवर्तन होतें. आणि आपलें जुनें जीवन आपलें राहातच नाही. जर पोलादी सुरीला पारसमण्याचा स्पर्श झाला तर ती सोन्याची होईल. तिची धार पूर्वींइतकीच तेज असेल, पण ती कांहीं आतां पूर्वींप्रमाणें कापूं शकणार नाही. दुसऱ्याला कापूं जातां स्वतःच ती वांकून किंवा मोडून जाईल. पारसमण्यानें स्पर्श केल्यानंतर सुरीचा आकार कायम राहून देखील तिची हिंसाशक्ति नष्ट होते—तिला अहिंसेची दीक्षा मिळते. आतां ती सुवर्णाची झाली आहे. सुमनाप्रमाणें कोमल झाली आहे. आतां ती दिसायला जरी सुरी असली तरी तिचा उपयोग पूर्वींच्या कार्मां होणार नाही.

जीवनरहस्य कळल्याबरोबर आणि त्यामुळें जीवनदृष्टि बदलल्याबरोबर कवि स्वतःला सांगत आहे—

१ एकटि एकटि करे तोमार

पुरानो तार खोलो,

सेतारखानि नूतन बेंधे तोलो ।

भेडे गेळे दिनेर मेला,

बसवे सभा संध्याबेला,

शेघेर सुर जे बाजाबे तार

२ आसार समय हल—

सेतारखानि नूतन बेंधे तोलो ।

३ दुयार तोमार खुले दाओ गो

आँधार आकाश—' परे,

सप्त लोकेर नीरवता

४ आसुक तोमार घरे ।

१ एकटि एकटि—एकएक. २ आसार—येण्याची. ३ दुयार—द्वार. ४ आसुक—येवो.

२७

ज्याला पाहिलें ओळखलें
आणि आपलें मानलें

त्याचे संबंधानें आकर्षण वाटणें साहजिक आहे. ज्याचा परिचय झाला त्याचेकडे धांव घेण्याची इच्छा होणें योग्य आहे. पण मनुष्य-प्रकृति अशी कांहीं विचित्र आहे कीं ज्याला पाहिलें नाहीं, ज्याला ऐकलें नाहीं, ज्याचें नांवगांवहि माहित नाहीं अशा एखाद्या अज्ञाताचाहि त्याला छंद लागतो आणि त्या अज्ञाताला तो आपलें जीवनसर्वस्व वाहून त्याचेसाठीं वेडाहि होतो.

आणि एकदां छंद लागला म्हणजे तो असा कांहीं अंगवळणीं पडतो कीं, आपण कुठें जात आहोंत, आपल्याला काय हवें आहे, आपल्या प्रवृत्तीचा उद्देश काय याचीहि सुधबुध त्याला रहात नाहीं. “अरे, तूं असा कां वागतोस ?” असें जर त्याला कुणी विचारलें तर तो म्हणेल, “मला तें कांहीं ठाऊक नाहीं. कधींकाळीं जर तें ठाऊक असलें तरी तें आतां विसरलों आहे. आतां तर ‘पडिलें वळण इन्द्रियां सकळां’ म्हणूनच मी असा वागतों. मला दुसरें असें शक्यहि उरलें नाहीं.”

लहान मुलें एखादा छंद घेऊन हद्दास पेटून रडूं लागतात. कांहीं वेळ गेला म्हणजे कसला हद्द केला होता हेंहि विसरून जातात. पण त्यांचें रडें मात्र चालूच

असतें. एकीकडे रडें चालूं ठेवून त्याबरोबर इतर दुसऱ्याहि क्रिया सुरू होतात व चालतात. पण रडें मात्र थांबत नाही.

भलेभले साधक आपलें घरदार, नात्यागोत्याचीं माणसें या सर्वांचा त्याग करून उग्र साधना सुरू करतात, खडतर तपश्चर्या करूं लागतात. इतकी अलौकिक कीं, सारें जग आश्चर्यचकित होऊन जातें. पण पुढें तीच साधना अंगवळणीं पडून यंत्रवत् चालूं राहाते आणि पुढें त्यांत कांहींच राम उरत नाही.

मुलाला रडतां रडतां मधेंच आपल्या हृदाची आठवण होते आणि आपण हृदांत मंदावलों याचें भान होतांच तें स्वतःवर रागावतें आणि मग ढिलाईचा वचपा काढण्यासाठीं पुन्हा जोरजोरानें रडूं लागतें. साधकाला जेव्हां कळून चुकतें कीं, आपण मंदावलों आहोंत, आळसावलों आहोंत, आपल्या तपस्येच्या अग्नीवर अनवधानाची राख गोळा झाली आहे तेव्हां तो स्वतःवर चिडतो आणि पुन्हा स्वतःची साधना विशेष उग्रपणें चालूं करतो. भवताचेंहि असेंच होतें.

रवीन्द्रनाथ ठाकुरांनीं पारसमण्याच्या शोधासाठीं निघालेल्या एका किमयागाराचें वर्णन केलें आहे. त्याच्या कमरेत एक लोखंडाची सांखळी होती. तिचें त्याला सोनें बनवावयाचें होतें. जो धोंडा दिसेल, जो खडा हातीं येईल त्याला कमरेच्या सांखळीला घासून बघण्याचें त्यानें आरंभिलें. तो लहानाचा मोठा झाला, तरुणाचा वृद्ध झाला, देशदेशांतरीं फिरला तरीहि त्याचा तो छंद चालूच होता. पुढें पुढें ध्यान एकीकडे आणि क्रिया मात्र यंत्रवत् चालूं अशी स्थिति झाली. असें करतां करतां मधेंच त्याच्या हातीं पारसमणी आला. त्यानें तो संवयीप्रमाणें लोखंडी सांखळीशीं घासला आणि टाकून दिला. सांखळीच्या लोखंडाचें सोनें झालें हेंहि त्याचे ध्यानांत आलें नाही. कमरेची सांखळी आतां सोन्याची झाली आहे हें नंतर किती दिवसांनीं त्याच्या लक्षांत आलें कोण जाणें ! तो आश्चर्यचकित झाला, आनंदितहि झाला आणि दुःखानें रडूं लागला, “ मी परीस मिळवला आणि गमावला. माझी सगळी साधना व्यर्थ गेली ! ”

परीस म्हणून खरोखरच एखादा पदार्थ आहे किंवा नाही याविषयीं प्रथम मला थोडी शंका होती. आतां खात्री झाली कीं, जगांत कुठेंतरी परीस आहे खरा. पण तो आतां मिळावा कसा ? चला आतां पुन्हा परत आल्या वाटेनें, आणि लागू पुन्हा पहिल्याप्रमाणें दरेक धोंडा आणि दरेक खडा तपासायला. आतां मात्र पूर्वीप्रमाणें गफलत करतां कामा

कबे आमि ^१बाहिर हलेम तोमारइ गान गेये—

से तो आजके ^२नय से आजके नय ।

भुले गेछि कबे थेके आसछि तोमाय ^३चेये—

से तो आजके नय से आजके नय ।

झरना जेमन बाहिरे जाय,

जाने ना से काहारे चाय

तेमनि क'रे धेये एलेम

जीवनधारा बेये

से तो आजके नय से आजके नय ।

कतइ नामे डेकेछि जे,

कतइ छबि^४ अंकेछि जे,

कोन् आनन्दे चलेछि ता'र

ठिकाना ना पेये—

से तो आजके नय से आजके नय ।

पुष्प जेमन आलोर लागि,

ना जेने रात काटाय जागि,

तेमनि तोमार आशाय आमार

हृदय आछे ^५छेये—

से तो आजके नय से आजके नय ।

तुझे गाणे गाऊन मी घरांतून बाहेर पडलों ती कांहीं आजकालची गोष्ट नाहीं.-
कोण जाणे केव्हांचा मी बाहेर पडलों ! तुला मी एकसारखा आजपर्यन्त शोधीतच
आलों आहे हे मी आज विसरूनहि गेलों आहे. हीहि कांहीं आजकालची गोष्ट नव्हे.

१ बाहिर हलेम—(मी) बाहेर पडलों. २ नय—नाहीं. ३ चेये—साठीं.
४ अंकेछि—(मीं) चितारलीं. ५ छेये—व्यापलेलें.

झरा ज्याप्रमाणे आपल्या उगमापासून बाहेर येऊन वाहू लागतो, त्याला कोण हवे आहे ते तर त्याला ठाऊकहि नसते, त्याचप्रमाणे मीहि माझ्या जीवनधारेत वाहात वाहात धावतो आहे, हीहि जुनीच गोष्ट आहे.

जरी मला त्याचे ठावठिकाणहि सांपडले नसले तरी मी त्याला अनंत नावांनी बोलावीत आलो आहे, त्याची कितीतरी चित्रे मी काढली आहेत. मी किती आनंदाने त्याचेकडे धांवत चाललो आहे ! या कांहीं आजकालच्या गोष्टी नव्हेत.

ज्याप्रमाणे पुष्प प्रकाशाचे ध्यान करीत अजाणतां सबंध रात्र जागून काढते त्याप्रमाणे तुझ्या आशेने माझे हृदय भरलेले आहे. हीहि कांहीं आजकालची गोष्ट नव्हे. सनातन काळापासून माझा अभिसार चालूच आहे.

२८

जोंवर पिल्हं आकार धारण
करून सुदृढ झालें नाहीं

तोंवर त्याच्या रक्षणासाठीं अंज्याचें कत्रच ठेवलेलें असतें. त्याचप्रमाणें मनुष्याला तो सशक्त होईतोपर्यंत अज्ञानाचें आवरण दिलेलें असतें.

लहान लहान अर्भकांना जर घरच्या दैन्यावस्थेची कल्पना आली तर त्या भाराखालीं तीं मरूनच जावयाचीं. पण त्यांना कसलेच भान नसल्यामुळे तीं मोठ्या आनंदानें नाचत बागडत असतात आणि भविष्यकाळाचें ओझे डोक्यावर घेण्यासाठीं शक्ति कमावीत असतात.

एखाद्या सम्राटाच्या युवराजाला जर पोरपणींच समजलें कीं आपल्या राज्याचा विस्तार केवढा आहे आणि किती अमर्याद अधिकाराचे आपण वारस आहोंत, तर तें ज्ञान त्याला मुळींच झेपायचें नाहीं. त्याला कसलीच कल्पना नसल्यामुळे तो खेळत खेळत डिलांच्या आणि त्यांच्या अनुभवी मंत्र्यांच्या देखरेखीखालीं मोठा होत असतो.

मोठ्या मोठ्या सरोवरांना आटवून आंतील चिखलाच्या वेज्यावांकळ्या विटा करून टाकणारा प्रखर ताप त्याच सरोवराच्या कांठीं उगवणाऱ्या फुलांच्या कळ्यांना हळुवारपणें फुलवीत असतो.

जेवढी शक्ति असेल तेवढेंच ओझे घालणें हा देवाच्या घराचा नियमच आहे.

तोमार प्रेम जें बभित पारि

१ १ १

ईश्वराची कृपा म्हणजे कांहीं दूध, तूप नव्हे कीं ज्याच्या योगानें नाजूक भक्ताला न्हाऊं घालतां येईल. ईश्वराची कृपा म्हणजे शुद्ध तेजाव आहे तेजाव !! जें शुद्ध सोनें असेल तेंच त्यांत टिकावयाचें. जें हिणकस असेल तें जळून भस्म व्हावयाचें.

हा तेजाव सहन करण्याची ज्याची शक्ति नाही त्याच्यावर दया करून सुखदुःखाचे अनेक पडदे उभे करून, आणि धन, जन, मान यांचीं व्यवधानें मनुष्याभोंवतीं रचून ईश्वर त्याला वांचवीत असतो आणि ढगाच्या कपारींतून सूर्याच्या एखाद्या रेखेचें थोडेंसें दर्शन व्हावें त्याप्रमाणें स्वतःच्या अस्तित्वाचा थोडासा आभास भक्ताला देत असतो.

पुढें जेव्हां माता कुंतीप्रमाणें कणखर भक्ति मनुष्यामध्ये प्रगट होते तेव्हां आपलें पूर्ण दर्शन देण्यासाठीं भगवान अशा भक्ताला सर्व तऱ्हेच्या विपत्तींची देणगी देत असतो. अशा भक्ताला एक भगवंताशिवाय या दुनियेंत कांहींच उरत नाही. आणि भक्तही विविध प्रकारच्या अल्पस्वल्प सिद्धींचा लोभ न बाळगतां दृढतापूर्वक त्या सर्वांचा त्याग करून भगवंतालाच आपल्या हृदयांतील सर्वस्थान देण्याचा मोठा लोभ बाळगतो. त्या असीमाचाच भक्त तो ! त्याच्या लोभाला सीमा काय म्हणून असावी !!! घर, दार, धन, मान, लज्जा, भय, शर्म, अपमान कशाचीच तो पर्वा करीत नाही आणि ईश्वरही त्याच्या वांट्याला ह्या वस्तु ठेवीत नाही. ईर्ष्याळू प्रेमी लोकांप्रमाणें दोषेही म्हणत असतात, माझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाचीही गोडी नसावी. मला फक्त तूं आणि तुला मी, असाच आपला संबंध असावा.

तोमार प्रेम जे ^१बअिते पारि

अेमन साध्य नाअि ।

अे संसारे तोमार आमार

माझखानेते ^२ताअि

कृपा करे रेखेछ नाथ

अनेक व्यवधान—

दुःख-सुखेर अनेक ^३बेडा,

धनजनमान ।

१ बअिते पारि—सहन करूं शकेन. २ ताअि—म्हणूनच. ३ बेडा—वेष्टनें.

४आडाल थेके क्षणे क्षणे
आभासे दाओ देखा—
कालो मेघेर ५फाँके फाँके
रबिर मृदु रेखा ।

शक्ति जारे दाओ बहिते
असीम प्रेमेर भार
अेकबारे सकल पर्दा
६घुचाये दाओ तार ।

ना राख तार घरेर आडाल,
ना राख तार धन,
पथे अेने निःशेषे ताय
कर अकिंचन ।

ना थाके तार मान अपमान,
लज्जाशरम भय ।

अेकला तुमि समस्त तार
विश्वभुवनमय ।

अेमन करे मुखामुखि
सामने तोमार थाका,
केवलमात्र तोमाते प्राण
पूर्ण करे राखा,

४ आडाल-आडपडदा, बंधन. ५ फाँके-फटींतून. ६ घुचाये दाओ-दूर सारतोस.

तोमार प्रेम जे बहिते पारि

२९

एकदां चार मुलें लाकडाच्या मोडक्यातोडक्या फळ्या

घेऊन क्रिकेट खेळत होतीं. तिथें रस्त्यानें जाणारा एक तरुण आला व त्या मुलांना म्हणूं लागला — मला खेळांत घ्याल का ? मुलें म्हणालीं — जर तुला आमच्या इतकें चांगलें क्रिकेट खेळतां येत असेल आणि रडी खेळणार नसशील तर घेऊं तुला. एक मुलगा उदारपणें म्हणाला, अरे याला जर चांगलें खेळतां येत नसेल तर आपण शिकवूं. येरे, लाग खेळायला आमच्याबरोबर. तिसरा मुलगा म्हणाला, रडी खेळला तर जाईल आपल्या घरीं रडत. आपलें त्याच्यावांचून कांहीं थोडेंच अडलें आहे ?

सर्वांचे ठरलें आणि तो तरुण मुलांबरोबर खेळूं लागला.

त्या दिवशीं त्यांना खेळांत कांहीं औरच आनंद आला आणि मुलेंही त्या तरुणाकडून नकळत कितीतरी शिकलीं. खेळ संपतांच मुलें, त्याला म्हणूं लागलीं— उद्यां येशील कां पुनः खेळायला ? आज तूं फार बहार केलीस. उद्यांला येच. तरुण म्हणाला—आज मी तुमच्याकडे आलों, उद्यां तुम्हीं सर्व या ना माझ्याकडे खेळायला. तो दूर टेकडीच्या पायथ्याशीं तंबू दिसतोय ना, त्याच्या जवळच मी खेळत असतो. उद्यां तुम्ही तिकडे जरूर या. 'पण' मुलें म्हणालीं, 'तिकडे आम्हांला येऊं देतील कां ?'— 'तुम्हांला कोणी नाहीं म्हटलें तर मी पडीन कीं मध्यें. तुम्हीं याच. '

आमार खेला जखन छिल तोमार सने..... ११५

मुलें गेलीं आणि कालच्या सवंगड्याला शोधूं लागलीं. जिकडे तिकडे पहारे बसलेले. मोठमोठे अंमलदार धांवपळ करीत असलेले त्यांना दिसले. पण मुलांना कोणी धमकावीना कीं अडवीना. सरते शेवटीं त्यांना तो कालचा तरुण दूर दिसला. मुलें मोठ्यानें ओरडलीं, बरा सांपडलास पण, आतां येतोस ना खेळायला ? काल कबूल केलें आहेस. सर्व लोक चपापून मुलांकडे पाहूं लागले. मुलांची शेवटीं खात्री झाली कीं कालचा तरुण दुसरा तिसरा कोणी नसून आपला क्रिकेटपटु राजा रणजीतसिंगच आहे. मुलें लाजून पाणी पाणी झालीं. तीं कसचीं खेळताहेत, राजाबरोबर आतां कसचा विनोद करताहेत ! त्याच्या खेळण्याच्या लकबीवर हात जोडून उभीं राहिलीं एका बाजूला. काल जीं विनोद करीत होतीं त्यांच्या तोंडून आज एक शब्दही निघेना. राजानें हसून त्यांना जितकें जवळ करावें तितकें तीं लाजून मान खालीं घालीत.

अर्जुनानें भगवंताकडे विश्वरूपदर्शनाची याचना केली. भगवंतांनीं आपल्या अलौकिक रूपाचें दर्शन दिलें तेव्हां अर्जुन म्हणतो, भगवंता, मला काय ठाऊक कीं, तूं एवढा मोठा आहेस म्हणून. मी तर हे कृष्ण, हे यादव, हे सख्या असें म्हणून अगदीं खेळी-मेळीनें तुझ्याशीं बोलत होतो. एकांतांत तर तुझी थंडी मी उडवीत असेंच, पण चारचौघांत देखील मीं कमी केलें नाहीं. एकत्र निजलों असतां तुला हलवून हलवून मीं जागे केलें; तुला सतावण्यांत मला कितीतरी आनंद वाटत असे. जेवायला बरोबर वसलों म्हणजे देखील मीं तुझी अनेक वेळां रेवडी उडविली आहे. या सर्व बेअदबीवद्दल तूं मला क्षमा करशील का ? अरे, तुझे हें विश्वरूप पाहिल्यानंतर देखील तुला मी अहो जाहो म्हणून म्हणत नाहीं, देवाधिदेव म्हणत नाहीं. तुला 'तूंच' म्हणतो. काय ही माझी सलगी ! पण मी तरी काय करूं ? तूं मला असा बनविलास कां ? असा ठेविलास कां ?

हें सर्व जाअूं द्या. आपलें यौवनच द्या. आपण तरुण असतो तेव्हां आपल्याला त्या तारुण्याची कसलीच कदर नसते. पण पुढें जेव्हां म्हातारपण येतें, सर्व शक्ति क्षीण होतात तेव्हां वाटूं लागतें कीं, अरे, मी माझ्या तारुण्याला किती वेदरकारीनें वागविलें. त्यावेळची माझी ती शक्ति, माझी ती प्रतिभा, माझी ती महत्वाकांक्षा, माझा दरारा या सर्वांची मीं जी कांहीं कदर केली ती त्यांच्या योग्यतेच्या मानानें कांहींच नव्हती. जर स्वतःविषयींची ही कथा, तर ज्या परमात्म्यानें सर्व कांहीं दिलें आहे आणि जो जन्मा-

पासून आपला सांगाती म्हणून आपल्याबरोबर आहे त्याच्याकडे दुर्लक्ष केल्याचें दुःख
आपल्याला किती वाटेल याचा हिशेब काढतां येईल कां ?

कवि भगवंताला म्हणतो —

आमार खेला जखन छिल तोमार ^१सने
तखन ^२तखन के तुमि ^३ता के जानत
छिल ना भय, छिल ना लाज मने,
जीवन बहे ^४जेत अशान्त ।
तुमि भोरेर बेला ^५डाक दियेछ कत
जेनो आमार आपन सखार मतो
हेसे तोमार साथे फिरेछिलेम छुटे
सेदिन कत-ना वन-वनान्त ।

ओगो सेदिन तुमि गाअिते जे-सब गान
कोनो अर्थ ताहार के जानत ।
शुधु संगे तारअि गाअित आमार प्राण,
सदा नाचत हृदय अशान्त ।
हठत् खेलार शेषे आज की देखि छवि —
स्तब्ध आकाश, नीरव शशी रवि,
तोमार ^६चरणपाने नयन करि नत
भुवन दाँडिये आछे अेकान्त ।

“जेव्हां मी तारुण्यकाळीं तुझ्याबरोबर खेळ खेळत असे तेव्हां तूं कोण
आहेस याची कुणाला जाणीव होती ? तेव्हां माझ्या मनाला नव्हती लाज कीं
व्हतें भय. एखाद्या नदीला पूर यावा तसा माझा जीवनप्रवाह आपल्याच
न्मादांत वहात होता. तूं कितीतरी वेळां पहांटे खेळगडी होऊन मला हांक

१ सने-सह. २ तखन-तेव्हां. ३ ता-तें. ४ जेत-जात होतें. ५ डाक-हांका.
चरणपाने-चरणापाशीं.

आमार खेला जखन छिल तोमार सने

मारून उठवीत होतास आणि मी देखील हंसत-खिदळत त्यावेळीं तुझ्याबरोबर कितीतरी रानेंवनें भटकत असे.

त्याकाळीं तूं जीं गाणीं गात असेस त्यांना कांहीं गूढ अर्थ आहे हें कुणाला माहीत होतें ! त्यावेळीं माझा प्राण फक्त तीं गाणीं गात आनंद करीत असे आणि माझें हृदय त्या गायनाबरोबर प्रचंड लाटांनीं उसळत असे.

आतां जेव्हां संध्याकाळ झाली आणि खेळ संपला तेव्हां एकाएकीं हें मी काय दृश्य पहात आहे ! तूं आतां माझा खेळगडी उरला नाहीस. हें शान्त आकाश आणि हे नीरव रविशशी सर्व कमर वांकवून दृष्टि खालीं करून तुझ्या चरणीं लीन झाले आहेत. आणि सर्व भुवनें अवाकू होऊन हात जोडून एका बाजूला उभीं आहेत. तुझी भक्ति करीत आहेत.”

टीप :— दिवसा सूर्य तळपत असतो आणि माणसें आपआपल्या कामांत गुंग असतात. केवढें मोठें आकाश डोक्यावर ताणलेलें आहे याकडे कोणाचेंच लक्ष नसतें. आपल्या नित्याच्या कामांत विश्वाचा सहयोग कसा निगडित आहे इकडेही कोणाचें ध्यान नसतें. तें तर सर्व आहेच, त्याचा कसला विचार करायचा ? अशा भावनेनें सगळे आपआपल्याला कामांत चूर असतात. संध्याकाळीं जेव्हां थकून भागून विश्रांति घेण्याची तयारी करावी तेव्हां सूर्य मावळतो, आकाशाची खोली उघडते आणि कोठ्यावधि सूर्य त्या खोलीत तळपू लागतात. आतां मात्र या अनंतकोटी ब्रह्मांडांच्या नायकाला विसरून चालत नाही. थकलें भागलेलें शरीर आणि मन रात्रीच्या अंधःकाराची प्रसन्न ताजगी अनुभवं लागतें. जेथें आकाशच भगवंताचा चरणस्पर्श करण्यासाठीं सगळ्या बाजूनें वांकलेलें असतें, तेथें नम्रतेची निराळी दीक्षा घ्यावयास नको. सर्व तारे जेथें अनिमिष लोचनानें न थकतां दर्शन घेत सुटतात तेथें दर्शनाची आठवण करून देण्याचें कारणच उरत नाहीं. जो जिथें आहे तिथेंच दृष्टि नम्र करून पहात असतो आणि जेथें पहावें तेथें त्याला भगवंताचेच चरण सांपडतात. हृदय भरून येतें, डोळे भरून येतात आणि दोन्ही वितळून भगवंताच्या चरणाला अभिषेक करतात.

(हा अभिषेक पहांटे दंवाच्या रूपानें दिसतो.)

मालमत्तेचें-परिग्रहाचें-ममतेचें लिगाड फेंकून दिलें पाहिजे. पाण्यांत पोहणाऱ्यानें गळ्यांत धोंडा बांधून पाण्यांत पडूं नये हें जितकें स्पष्ट तितकेंच स्वतःचा उद्धार इच्छिणाऱ्यानें परिग्रहाचें ओझे बाळगतां कामा नये हें स्पष्ट आणि अपरिहार्य आहे.

माल आणि मालक यांचा संबंध असा कांहीं विचित्र असतो कीं, मालकाला वाटते मालाचा मी स्वामी आहे-माल माझ्या स्वाधीन आहे. पण खरें पाहूं जातां मालकच मालाच्या अधीन झालेला असतो, मालाच्या आहारीं गेलेला असतो, मालाच्या बंधनानें बद्ध झालेला असतो. मालकी टिकवावयाची तर माल सोडून जातांच येत नाहीं.

हें विचित्र बंधन ज्याला समजतें त्याला ज्याक्षणीं मुक्त व्हावेसें वाटेल, त्याक्षणीं तो प्रथम मालाला तिलांजलि देईल आणि स्वतःला मुक्त करील.

१ तरी दिल २ खुले ।

३ तोर बोझा के नेबे ४ तुले ।

सामने जखन जाबि ओरे

५ थाक-ना ६ पिछन पिछे पडे,

पिठे तारे बअिते गेलि,

एकला पडे रअिलि कूले ।

घरेर बोझा ७ टेने टेने

पारेर घाटे राखलि अेने,

ताअि-जे तोरे बारे बारे

फिरते हल गेलि भुले ।

डाक रे आबार ८ माझिरे डाक,

बोझा तोमार जाक भेसे जाक,

जीवनखानि उजाड करे

सँपे दे तार चरणमूले ।

१ तरी-नाव. २ खुले-सोडून. ३ तोर-तुझा. ४ तुले-उचलून. ५ थाक-ता-
राहिना. ६ पिछन-मागलें. ७ टेने-वाहून आणून. ८ माझिरे-नावाळ्याला.

ॐ रे तरी दिल खुले

“अरे काय पाहातोस ; पहा ती होडी चालली, होडीनें तीर सोडला ; आतां तुझे ओझे कोण पैलतीराला नेणार ? तुला जर पैलतीराला जावयाचें असेल तर मागील वस्तु मार्गेच पडून राहूं देत. त्या जर पाठीवर बांधून घेऊन जाऊं म्हणशील तर तूं एकटाच ऐलतीराला पडून राहशील.

पैलतीराला जाऊं म्हणतोस पण घरांतील चीजवस्तूंचा मोह तुला सुटत नाही. घरांतलीं गाडगीं मडकीं सगळीं जर आणून आणून किनाऱ्याच्या घाटावर त्यांचा ढीग करूं पाहशील तर तुला घरून किनाऱ्यावर आणि किनाऱ्यावरून घरीं किती हेलपाटे (फेऱ्या) करीत रहावे लागतील हें तूं विसरलास ?

आतां हा सगळा माल जाऊं दे वाहून. होडी अजून फारशी दूर गेलेली नाही. होडीच्या तांडेलाला हांक मार आणि एकटाच सगासाठा होडींत जाऊन बसण्यास तयार हो. स्वतःच्या जीवनांतील सर्व परिग्रह फेंकून दे, त्याला अगदीं उजाड कर आणि मग तें त्याच्या चरणीं अर्पण कर. हाच काय तो पैलतीराला जाण्याचा खरा मार्ग आहे, दुसरा नाही.

“नान्यः पन्था विद्यते अयनाय”

३१

**एखादा मनुष्य पूर्णपणे
निःसहाय बनला म्हणजे तो**

अंतर्मुख होऊन आपलें स्वतःचें खरेखुरे भांडवल किती आहे हें तपासूं लागतो. तेथेही निराशा झाली तर शेवटीं आहे ती स्थिति न झांकण्यांत—उलट उघडपणे कवूल करण्यांत तो एकप्रकारची स्वच्छता आणि निर्मळशक्ति अनुभवूं लागतो. आणि जगही त्याच्या हृदयाविष्करणाची कदर करूं लागतें. ज्यानें आपली खरीखुरी स्थिति उघड केली आहे त्याच्यावर प्रहार तो कसला करावयाचा? जगाचा जर हा स्वभाव तर जगजाथाचा स्वभाव याहून अनुदार असेल काय? मूल ज्याप्रमाणें आईपुढें नागडें उभें राहून आईचें वात्सल्य मिळवतें त्याप्रमाणें भक्त जर आपलें हृदय आणि आपलें जीवन परमात्म्यापुढें उघडें करील तर परमात्म्याच्या कृपेलाहि असाधारण पाझर फुटल्यावांचून रहाणार नाही.

देवाला अर्पण करण्यासाठीं जवळ कांहींच नसलें तरी मनुष्य स्वतःची दीन अवस्था आणि स्वतःची वेदनाच सुदाम्याच्या पोह्यांप्रमाणें भगवंतापुढें ठेवूं शकतो. पूजेसाठीं जवळ दुसरें कांहींही नसलें तरी पूजा करण्यासाठीं आत्मनिवेदन करून सर्वस्व अर्पण करण्याची आपली तत्परता निदान भगवंतापुढें मांडणें शक्य आहे. आणि भावाचा भुकेला भगवान तेवढ्यावरच संतुष्ट होतो.

जतवार आलो ज्वालाते चाभि १२३

ज्यांचें जीवन विचारशून्य आणि उथळ आहे त्यांची गोष्ट सोडून दिली तर बाकीच्या प्रत्येक मनुष्याला जीवनांत वारंवार अनुभव येतोच कीं, आपण ज्या मोठ्या उमेदीनें अनेक प्रवृत्ति आरंभिल्या त्यांतून सार असें कांहींच निघालें नाहीं. जे जे लोक वैभवाच्या शिखराला पोचले होते असें जगाला वाटतें ते देखील मनामध्ये असंतुष्टच होते कीं “ धडपड पुष्कळ केली पण खरी सफळता पदरीं पडलीच नाहीं. ” मोठ्या मोठ्या सम्राटांना देखील हाच अनुभव आला आहे. धर्मसंस्थापकांनीं जगावर सत्ययुगाची स्थापना करण्यासाठीं मोठेमोठे प्रयत्न केले; पण प्रत्यक्ष ज्या गोष्टींची स्थापना झाली त्या किती उथळ आहेत हें पाहून धर्मसंस्थापकांना रडूंच आलें असलें पाहिजे. मोठमोठ्या पैगंबरांचे शिष्य किती उथळ आणि संकुचित होते हें पाहिलें म्हणजे देखील तीच खात्री होते कीं, मोठ्या उत्साहानें बाग तयार करावी आणि वेलींना फुलेंच येऊं नयेत, झाडांना फळेंच येऊं नयेत. हृदयामध्यें स्वर्गीय संगीत भरलेलें असतें, पण तें गळ्यांतून काढूं जातां गर्दभगायनच कानीं पडतें.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मनुष्य प्रसाद-प्राप्तीसाठीं धडपड करीत असतो. आणि पदरा मात्र विषादच पडला असा अनुभव करीत असतो.

या पारीस्थितीचा अनुभव जवळजवळ प्रत्येकाला असल्यामुळें हीच गोष्ट जर कोणी स्पष्ट शब्दांत मांडली तर प्रत्येकाला त्यांत आपल्या हृदयाचा विशेष प्रत्यय येऊन त्यांतच त्याला एकप्रकारचें समाधान वाटत असतें. रवीन्द्रनाथ ठाकुरांची ही प्रस्तुत कविता वाचून जवळजवळ प्रत्येक हृदयाला हायसें वाटलेंच पाहिजे, आणि तोंडांतून नकळत उद्गार निघालाच पाहिजे कीं, “ कवीनें माझ्या अंतरीची गोष्टच येथें व्यक्त केली आहे. जन्म-भर मला असेंच वाटत आलें आहे.” या उद्गारांबरोबर या विषादाचें काव्य आणि या विषादाची भव्यता ही कविता वाचून ध्यानांत आल्यामुळें वाचकाच्या मनांत समाधान आणि कृतज्ञता एकाच वेळीं जागृत झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

१ जतवार आलो ज्वालाते चांभि

२ निबे जाय बारे बारे ।

आमार जीवने तोमार आसन

गभीर अन्धकारे ।

१ जतवार-जितक्यांदा. २ निबे-विझून.

रावें असेही मजजवळ कांहीं नाही. फक्त माझ्या क्रंदनानें मी तुला बोलावून आणतो आणि तेंही कुठें तर मोडक्या देवळाच्या दरवाज्याकडे !

[हीच माझ्या जीवनाची कृतार्थता. मला कोठेंही सफळता मिळाली नाही. माझा एकही प्रयत्न यशस्वी झाला नाही. मी तुला जें कांहीं अर्पण करणार तें म्हणजे माझा पराजय, माझी निराशा, माझी विफलता. पण पूजेच्या लोभानें नव्हे, तर माझें सांत्वन करण्यासाठीं मी जसा जिथें असेन तिकडे तूं येतोस हीच काय ती जीवनांतील घन्यता !] ”

टीप ‘ आमार जीवने तोमार आसन गभीर अन्धकारे ! ’

वैभव किंवा दैन्य हीं दैवाधीन असतात. योग्यता असूनदेखील वैभव मिळत नाही आणि दैन्य जात नाही. केव्हां केव्हां कसलीच योग्यता नसतांना वैभव दारीं पाणी भरित असतें आणि दैन्याचें दर्शनही होत नाही. म्हणूनच वैभव आणि विपत्ति दोन्ही आंधळ्या देवता आहेत असें म्हटलें आहे. पण भक्ति, अनुरक्ति आणि प्रपत्ति या सिद्धि कांहीं दैवाधीन नाहीत. त्या आत्माधीन आहेत. म्हणून जो दुर्दैवी असेल त्याला इतर सर्व आयोजनें सोडून या तिहींच्याच साहाय्यानें पूजा करावी लागते. ईश्वराला वाजत गाजत आमंत्रण देणें शक्य नसेल, पण क्रंदना करून त्याला खेंचून आणणें आपल्या हातचें आहे. त्याला बसण्यासाठीं रत्नजडित आसन आपल्याजवळ नसेल, पण आपलें पश्चात्तापानें शुद्ध केलेलें हृदयासन आपलेंच आहे तें त्याच्यासाठीं पसरणें केव्हांही शक्य आहे. आपल्या दुर्दैवी हातांनीं अग्नि प्रदत्त होत नसेल, जितक्यांदा दिवा लावावा तितक्यांदा दुर्दैवाच्या वाऱ्यानें जर तो मावळला जात असेल, तर भगवंताचें आसन गंभीर अंधःकारांतच आपल्याला पसरावें लागणार. भगवान येणार आहेत म्हणून मंगल वस्तु परिधान करण्यासाठीं आपल्याजवळ दुकूल नसेल, पितांबर नसेल तर या पुण्य विभवाच्या अभावीं गौरव-शून्य लज्जेचा दीन वेशच धारण करावा लागेल आपल्याला. उत्सवांत सामिल होण्यासाठीं जर कोणीच येणार नसतील तर आपल्या दैन्य आणि दुर्दैवालाच साथी बनवून उत्सव करावा लागेल. वाजंत्री वाजत नसतील तर आपलें क्रंदनच खरें. भग्न मंदिरामध्यें क्रंदनाच्या नादामध्यें त्याला बोलावूं.

आणि पूजेसाठी भगवंताला कांहीं अर्पण तर केलें पाहिजे ? रत्नें बाजूला राहिलीं, सुवर्णकुंडलेहीं नाहीत, हें तर सर्व राहूं या. अंगणांत जी एक वेल लाविली आहे तिचें मूळ देखील सुकत आलें आहे. वेलीला कळ्या धरतात. पण जीवनरसच आटल्यामुळें कळ्या फुलून त्यांचीं फुलें बनत नाहीत. अशावेळीं भगवंतांच्या सेवेसाठीं काय अर्पण करणार ? भक्त म्हणतो अगदीं प्रामाणिकपणें आपली म्हणून अर्पण करण्यासाठीं मजजवळ एकच गोष्ट आहे आणि ती म्हणजे माझी वेदना. तीच तुझ्या चरणीं अर्पण करून आज माझी पूजा मी सांग करणार आहे.

माझ्याजवळ कसलीच मत्ता नाही, कसलेंच वैभव नाही, कोणीही साथी नाही. हें दैन्य तर खरें, पण यांतही एक प्रकारचा लाभ आहे. या सर्व गोष्टी असत्या तर त्या देऊन मी स्वतःला वांचविलें असतें. आतां देण्यासारखें मजजवळ दुसरें कांहींच नसल्यामुळें भगवंता मी स्वतःलाच तुझ्या चरणीं वहात आहे. माझी जी जन्मभर सांठलेली वेदना आहे तिच्या द्वाराच मी स्वतःला तुझ्या चरणीं अर्पण करून मोकळा होत आहे.

३२

‘माझ्या राज्यांतून चालता हो’
अशी शिक्षा रागावलेल्या

जनक राजानें एका ब्राह्मणाला केली. त्यानें जनकाची टवाळी करण्याच्या (किंवा खुशामत करण्याच्या) उद्देशानें विचारलें, ‘ महाराज, आपलें राज्य कुठें नाहीं ? ती जागा दाखवा म्हणजे मी तेथें जाऊन राहीन ’ ; त्याला म्हणायचें होतें, ‘ अशी जागाच नाहीं कीं, जिथें तुमचें राज्य नसावें. ’

एकदां एका गुरूनें आपल्या विद्यार्थ्यांच्या हातांत एक कबुतर देऊन सांगितलें, ‘ जेथें कोणी पाहूं शकत नाहीं अशा ठिकाणीं जाऊन त्याची मान मोड. ’ शिष्य अनेक ठिकाणीं गेला पण दरेक ठिकाणीं कोणी ना कोणी होतेंच. शेवटीं अगदीं एकान्तांत गेला तरी तेथें तें कबुतर त्याच्याकडे पहातच होतें. आतां काय करावें ? विशेष विचार करतां त्याच्या लक्षांत आलें कीं, ‘ कोणी ’ पहात नाहीं अशा ठिकाणीं जावयाचें आहे, या कोणी मध्ये मी स्वतःही आलोंच. यानें आपले डोळे झांकले तरीदेखील काम भागेना. डोळे मिटले पण कल्पना कशी मिटावी ? ती तर एकसारखी दया मागणाऱ्या या कबुतराला पाहूंच लागली. कल्पनेच्या डोळ्यानें कबुतराचे दीन डोळे पाहिले आणि कल्पना कांहीं केल्या थांबेना. शेवटीं लाचार होऊन शिष्य गुरूकडे आला आणि म्हणाला मी या प्राण्याला मारूं शकत नाहीं. कारण कोणी पहात नाहीं असें स्थानच मला सांपडत नाहीं. गुरूला संतोष झाला. कारण ईश्वर सर्वत्र आहे — आत्मा सर्वगामी आहे हेंच त्याला शिष्याच्या मनावर ठसवावयाचें होतें.

दृष्टिदोष लागूं नये म्हणून नैवेद्य झांकून ठेवतात. वाटेल त्याची नजर मूर्तीवर पडूं नये म्हणून मंदिराचे दरवाजे बंद करतात - देवासमोर पडदे ताणतात. पण त्याला कोणी पाहूं शकणार नाही अशी खोली एखाद्या तरी घरांत सांपडणें शक्य आहे काय ? देव जर म्हणेल माझी एकान्तांत पूजा करा तर त्याला स्पष्ट सांगावें लागेल कीं तें अशक्य आहे. देवबापा, सगळ्यांच्या समोर, सगळ्यांच्या मध्ये बसून किंवा राहून पूजा घेण्याची तयारी असेल तरच मला तुझी सेवा घडणार.

ईश्वर जसा सर्वव्यापी आहे तसाच मीही अकिंचन आहे. त्याची सेवा करण्याची साधनें मीं कोठून आणावीं, त्याला अर्पण करावें असें मजजवळ आहे तरी काय ? या जगांत जें कांहीं आहे तें त्याचेंच आहे. मीं उचलून त्याला द्यावें असें मजजवळ कांहींच नाही.

अथवा नाही तरी कसें म्हणावें ? माझे हृदय, माझे प्रेम, माझी भक्ति या गोष्टी भगवंतानें माझ्याकडे राहूं दिल्या आहेत, “या माझ्या आहेत,” असें म्हणण्याची सोय त्यानें ठेवली आहे, त्याचा फायदा घेऊन तें हृदयच त्याला अर्पण करावें. प्रेमभक्तिच त्याच्या चरणीं वहावी. मी जरी असहाय-असमर्थ असलों तरी माझे प्रेम मात्र असमर्थ नाही. माझ्या हातांत कांहीं नसलें तरी प्रेम स्वतःमधूनच एक मुरली तयार करील. माझे प्रेम माझ्या हृदयांत बहरलें म्हणजे माझ्या जीवन-काननांत सर्व प्रकारचीं फुलें फुलूं लागतील. मग मला कमी तें काय ? मी माझी बांसरी घेऊन अनेक स्तोत्रें रचीन, भगवंताला अनेक गाणीं गाईन* आणि त्या त्या क्षणीं ज्या ज्या रंगारूपाचीं आणि वासाचीं भक्ति-कुसुमें तयार होतील तीं तीं त्याला वाहून त्याची पूजा बांधेन.

१ सबा हते राखब तोमाय ।

आडाल क'रे

२ हेन पूजार घर कोथा पाअि

आमार धरे ।

जदि आमार दिने राते

जदि आमार सबार साथे

दया क'रे दाओ धरा तो

राखब धरे ।

* ही वाक्यरचना हिन्दी क्रिस्ति गायनांतील होय.

१ सबा हते - सगळ्यांपासून. २ हेन - अशाप्रकारचें.

सबा हते राखब तोमाय १२५

मान दिव जे तेमन मानी
नाअि तो आमि,
पूजा करि से आयोजन
नाअि तो, स्वामी ।

जदि तोमाय भालोबासि
आपनि बेजे उठवे बाँशि,
आपनि फुटे उठवे कुसुम
कानन भ'रे ।

“ सगळ्यांपासून तुला निराळे करून ठेवावें असें पूजेचें देवघर माझ्या घरांत आहेच कोठें ? म्हणून हे कृपावंता, जर तूं आमच्या सर्वांच्या मध्यें, सर्वांच्या बरोबर, आमच्याच दिवशीं आणि रात्रीं, स्वतःला धरूं देशील—पाहूं देशील, चारचौघांत तुझी पूजा करूं देशील तरच तसें करणें शक्य आहे. (हृदय निर्दोष-निर्गुण करून तेथें तुझी स्थापना करावी असें मनानें घेतलें तरी तें मला साधणार नाहीं. गरिबांच्या घरांत अडगळ ही असावयाचीच. श्रीमंतांनीं कृपावंत होऊन अशा अडगळींतच पाहुणचार घेण्याची तयारी दाखविली पाहिजे. त्याचप्रमाणें भक्तांच्या हृदयांत ज्या कांहीं सुंदर किंवा मलिन, स्वच्छ किंवा अस्वच्छ कल्पना भरल्या असतील त्या त्याला हृदयांतून काढतां न आल्या तर त्यांचें वाईट न मानतां त्यांतच स्वतः येऊन बसण्याची भगवंतानें कृपा केली पाहिजे.

हृदयशुद्धिवांचून पूजाच होणार नाहीं असें म्हटलें तर किती लोकांना पूजा करणें शक्य होइल ?)

तुझा बहुमान करावा तर मी तितका सन्मान्य आहेच कोठें ? तुझी पूजा करावी तर हे विश्वस्वामी, पूजेचें साहित्य माझ्याजवळ आहेच कोठें ?

तरीही मी कांहीं अगदींच असहाय नाहीं. जर मीं तुझ्यावर मनापासून प्रेम केलें तर त्या प्रेमाच्या सामर्थ्यानें आपोआपच बांसरी वाजूं लागेल आणि माझे सबंध जीवन-कानन फुलांनीं फुलून निघेल—जीवन-कानन भरून फुलें जिकडे तिकडे फुलूं लागतील.”

मगवंताला तो कसें म्हणेल कीं मला भट्टींत घालूं नको ? तो असेंच म्हणणार कीं भट्टीची आंच मीं आनंदानें सहन करावी अशी शक्ति मला दे.

आपण हिंवाळ्यांत ऊन खातो. उन्हाळ्यांत थंड पाण्याची आंघोळ करतो. त्या वेळीं जें सुख होतें तसेंच सुख भट्टींत पडलें असतां अनुभवतां यावें अशी चित्तविभूति आणि जीवनविभूति मला दे असेंच भक्त मागणार.

जीवनाचा साक्षात्कार करावयाचा असेल तर, हृदयांत प्राण भरून ध्यावयाचा असेल तर मृत्यूच्या दरवाज्यांतून पसार झालें पाहिजे. चिरशांति जर अनुभवावयाची असेल तर ती स्मशानांत मिळत नसून, प्रलयकाळच्या झंझावातांत आणि पर्जन्यवृष्टींत आणि सप्त-चतुर्दशभुवनें यांचा लीलेनें नाश करणाऱ्या तांडवनृत्यांत अनुभवण्यास मिळते.

१ बज्रे तोमार बाजे बाँशि,

से की सहज गान ।

सेइ सुरेते जागव आमि

दाओ मोरे सेइ कान ।

भूलब ना आर सहजेते,

सेइ प्राणे मन उठवे मेते

मृत्यु माझे ढाका आछे

जे अन्तहीन प्राण ।

से झड जेन सेइ आनन्दे

चित्तबीणार तारे

सप्तसिन्धु दशदिगन्त

नाचाओ जे झंकारे ।

आराम हते छिन्न करे

सेइ गभीरे लओ गो मोरे

आशान्तिर अन्तरे जेथाय

शान्ति सुमहान ।

१ बज्रे— मेघगर्जनंत.

अे जनमेर पूर्ण वाणी
मानसबनेर पद्मखानि
भासाब शेष सागरपाने

विश्वगानेर धारा बेये ।

“ राजसभा जेव्हां बरखास्त होईल तेव्हां कवि या नात्यानें शेवटचें गाणें मला गायिलें पाहिजे. पण तें माझ्या कडून गायिलें जाईल कीं नाहीं ? कदाचित् माझा कंठ रुद्ध होऊन मी राजाधिराजाच्या तोंडाकडे पहातच राहीन. आतां जो सुर लागत नाहीं तो त्यावेळीं रागिणी गाऊन दाखवील काय ? भक्तिप्रेमाची हृदयांतील व्यथा दरबाराच्या शेवटीं संध्याकाळच्या आकाशांत सोनेरी मधुर तान सोडूं शकेल काय ?

किंवा आजवर दिवसरात्र मेहनत करून जो कांहीं सुर मीं साधला तेवढ्यांतच जर भाग्यवशात् माझी साधना समाप्त होणार असेल, तर या जीवनांत जी कांहीं वाणी परिपक्व झाली असेल तिलाच, मानसवनांतील पद्मप्रमाणें विश्वगानाच्या प्रवाहामध्ये वहात सोडून सागराकडे मला पोंचवावी लागणार आहे.

नशिबांत काय आहे तें कळत नाहीं, पण नशिबांत नसलेलें जीवनांत आणावयाचें कोठून ? ”

३५

कलोरॉफॉर्मचे दिवस नव्हते तेव्हां शस्त्रवैद्याला

विचार करावा लागे कीं रोगी शस्त्रक्रियेची वेदना कितपत सहन करूं शकेल. शस्त्रवैद्य क्रिया चालवीत आहे आणि रोगी किंकाळ्या फोडीत आहे हें दृश्य शस्त्रवैद्याची देखील हिम्मत तोडण्यास पुरेसें असे. त्यामुळे केव्हां केव्हां त्याला ' झालें तेवढें सध्या पुरें आहे. रोगाचें बीज उरलें असेल आणि पुढें डोकें वर काढील तर पहातां येईल, आज येथेंच कसें बसें आटपावें. ' असें ठरवावें लागे.

पण जर रोगी तसाच हिम्मतवान असला तर तो वैद्याला म्हणेल, ' अहो डॉक्टर, माझ्या किंकाळ्यांकडे लक्ष देऊं नका. आतां माझी थोडीशी दया कराल तर मला रोगीच रहावें लागेल आणि पुनः केव्हांतरी इतकीच किंवा याहून अधिक वेदना सहन करावी लागेल. त्यापेक्षां आजच सोक्षमोक्ष झालेला पत्करला. निर्दय होऊन सर्व कुजकें रक्त पिळून काढा. खूप खोलवर काप घालून सबंध जखम उघडी करा. रोगाचें बीज म्हणून राहूं देऊं नका. मी सर्व कांहीं सहन करीन. पण मागें कसलीच बाकी ठेवूं नका. मला पूर्णपणें बरे करा. तुमची सर्व कला वापरून बरा करा, पूर्ण बरा करा. '

भक्त जर कच्चा नसला तर तोही भगवंताला असेंच आळवील आणि म्हणेल, ' माझी वेदना हीच माझी यावज्जीव चालविलेली साधना आहे. ती अपुरी काय म्हणून

रहावी? मला दुर्बळ, कृपण समजून-कृपापात्र ठरवून- भगवंतांनी अनाठायी दया काय म्हणून करावी? या साधनेचा अग्नि भडकून उठो आणि माझ्या सर्व वासनांची एकदांची राखरांगोळी होवो. माझी तंद्रा, माझी गफलत, माझी दुर्बळता सर्व कांहीं दूर होवो. आणि एका तीव्र वेदनेच्या वेगासरशीं माझा भवरोग दूर होवो. आणि मी भगवत्प्रसादाच्या योग्य-पूर्णयोग्य-एकदमच होऊन जावो. यासाठी जो कांहीं ताप सहन करावा लागेल तो आजच मी सहन करूं इच्छित आहे. देवा, मला हळूहळू उठवूं नकोस. तुझी हांक कानी पडली न पडली असें होऊन मी पुनः निद्रेंत गुरफटून जावं हें मला नको आहे. अशी जोरानें हांक मार कीं माझे पंचप्राण खडबडून जागे व्हावेत. निद्रा दूर पळून जावी. गर्व आणि अभिमान यांचा चक्कानूर व्हावा आणि मी जें उठावं तें सरळ तुझे पायच गांठावेत. मला आतां खितपत पडणें नको. '

चिरजनमेर वेदना,
ओहे चिरजीवनेर साधना,

तोमार आगुन उठुक हे ज्वले,
कृपा करियो ना दुर्बल ब'ले,
जत ताप पाअि सहिवारे चाअि—

^१पुडे ^२होक ^३छाअि बासना ।

अमोघ जे डाक सेअि डाक दाओ,

आर देरि केन ^४मिछे ।

जा आछे बाँधन बकष जडाये ।

^५छिडे पडे जाक पिछे ।

गरजि गरजि शंख तोमार

बाजिया बाजिया उठुक अेबार,

गर्व टुटिया निद्रा छुटिया

जागुक तीव्र चेतना ।

१ पुडे-जळून. २ होक-होवो. ३ छाअि-राख, भस्म. ४ मिछे-व्यर्थ.
५ छिडे-गळून.

“ हे माझ्या चिरजन्माच्या वेदने, अगे, चिरजीवनाच्या साधने, तुझ्या अग्नीची ज्वाळा चांगली भडकूंदे. मला दुर्बळ समजून – कृपापात्र ठरवून मजवर भलतीच दया करूं नकोस. जो कांहीं ताप येऊन पडेल तो सहन करण्याची माझी इच्छा आहे. पण माझी वासना एकदां जळून राख होवो.

आतां उगीच उशीर कां करतेस ? जी हांक अमोघ असेल, मला खडबडून जागे करील, तीच हांक दे आणि त्यासरशीं माझ्या हृदयाला जें कांहीं बंधन चिकटून राहिलें आहे तें एकदम तुटून मार्गे पडूं दे. यावेळीं तुझा शंख पुनः पुनः सर्व बाजूंनीं गर्जू दे. त्याचा असा कांहीं प्रचंड घोष होऊं दे कीं, माझा गर्व आणि अभिमान तुटून जावेत, निद्रा उडून जावी आणि तीव्र चेतना, एकदम जागृत व्हावी.

मला याच क्षणीं माझ्या साधनेची परमावधि करावयाची आहे—पूर्णाहुति द्यावयाची आहे. आतां फुकटचे लाड नकोत. हो कठोर आणि कर माझा एकदाच खराखुरा आणि पुरापुरा उद्धार.”

पूजा करतो. ज्ञानी आत्मानात्मत्रिवेक करून अन्वय - व्यतिरेकाच्या जोरावर ईश्वरतत्त्वाचे आकलन करून घेतो. आणि कवि गायक आपल्या हृदयांतील सर्वोच्च भावना संगीताच्या आलापांच्या द्वारा व्यक्त करून स्वतःच्या काव्यगायनांत तल्लीन होऊन ईश्वराला आपलेसे करतो. तो भगवंताला म्हणतो--

“ प्रेमळगीत तुम्हांला हरि, हरिणापरिस बहुत वश करितें ”

आणि असा गायक-कवि-भक्त आपल्या गायनाच्या जोरावर भगवंताशी सहज सलगीही करू शकतो. एखादा शूर योद्धा, त्रिखंडपंडित किंवा धुंधर राजकारणी पुरुष जेव्हां घरी आपल्या पत्नीशी प्रेमळपणाने गोष्टी करू लागतो तेव्हां पत्नीला ठाऊक असते की आपल्या नवऱ्याच्या भव्यतेपुढे स्वतःची कस्पटाइतकीही किंमत नाही ! पण ती त्याच्यावर अनन्य निष्ठा ठेवून असते. या निष्ठेनेच ती मोठी होते. आणि निष्ठेचा भुकेला पति आपली सर्व महत्ता भुलून जाऊन आपल्या प्रियेची आराधना करू लागतो, आणि तीही प्रेमाच्या मस्तीमध्ये येऊन पतीशी बरोबरीच्या नात्याने सलगीची भाषा बोलू लागते. पतीने जवळ केल्यानंतर तिच्या थोरवीत कोणती उणीव असणार ?

भक्त देखील भगवंताशी अशीच सलगी करतो — आणि मग पस्तावून म्हणतो—

“ मया प्रमादात् प्रणयेन वापि सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं । हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ! तत् क्षामये त्वां । ”

रविब्राह्मू गातात —

तुमि जखन गान गाहिते बल

गर्व आमार भरे ओठे १बुके;

२दुखि आँखि ३मोर करे ४छलछल

५निमेषहारा चेये तोमार मुखे ।

कठिण कटु जा आछे मोर प्राणे

गलिते चाय अमृतमय गाने,

सब साधना आराधना मम

उडिते चाय पाखिर मतो सुखे ।

१ बुके-हृदयांत. २ दुखि आँखि-दोन डोळे. ३ मोर-माझे. ४ छलछल करे-डबडबतात. ५ निमेषहारा-टक लावून.

तुमि जखन गान गाहिते बल ***** १४१

तुम तुमि आमार गीतरागे,
भालो लागे तोमार भालो लागे,
जानि आमि अेअि गानेरअि बले
बसि गिये तोमारि सन्मुखे

मन दिये जार ^१नागाल नाहि पाअि
गान दिये सेअि चरण ^२छुंये जाअि,
सुरेर घारे आपनाके जाअि भुले,
बंधु ब'ले ^३डाकि मोर प्रभुके ।

“तूं जेव्हां मला गाण्याची आज्ञा करतोस तेव्हां मी गर्वाने फुलून जातो. माझे डोळे पाण्याने डबडब भरून येतात, आणि मी अनिमेष लोचनाने तुझ्या मुखारविंदाकडे पहातच रहातो.

माझ्या जीवनांत जे कांहीं कडू, वांकडे किंवा बेसूर असेल ते सर्व अमृतमय गायनामध्ये वितळून जाते आणि ते गायनच माझी साधना आणि आराधना होऊन एखाद्या पक्ष्याप्रमाणे झेंप घालून तुझ्या चरणीं पोचण्याचा प्रयत्न करते.

तुला माझे गाणे आवडते. तुला माझ्या गाण्याने संतोष होतो. या माझ्या गायनाच्या जोरावरच मला तुझ्या दर्शनाचा लाभ होतो, आणि तुझ्या समोर वसण्याचा अधिकार मला मिळतो.

ध्यान चिंतन करून ज्या तुझा ठाव मला सांपडला नसता त्या तुझ्या चरणांचा स्पर्श मला माझ्या गायनाच्या जोरावर घडतो. गाऊं लागलों म्हणजे मी उन्मत्त होऊन स्वतःला विसरतो आणि माझ्या प्रभूला “सख्या” म्हणून संबोधितो. तूं जेव्हां मला गा म्हणून म्हणतोस तेव्हां माझे हृदय अभिमानाने कसे फुलून जाते !”

१ नागाल-ठावठिकाणा. २ छुंये-शिवूं. ३ डाकि-बोलावतो.

टीप

सुरेरे घोरे आपनाके जाअि भूले

बंधु बले डाकि मोर प्रभुके ।

राजाच्या पदरीं एक वृद्ध नोकर होता. राजाच्या लहानपणापासून तो त्याला न्हाऊं घालीत असे आणि आंघोळ घालतां घालतां, ' बाळ नीट वस. अशी घाई करूं नकोस. चांगली मालिश केली तर प्रकृति उत्तम होईल, रक्त वाढेल. ' वगैरे उपदेशाच्या चार गोष्टीही प्रेमानें सांगत असे. राजपुत्र पुढें मोठा झाला. राज्यकारभार त्याच्या हातीं आला. मोठे मोठे दिग्विजय करून त्यानें राज्याचा विस्तार केला. प्रजा भय आणि आदरानें त्याच्याकडे पाहूं लागली. हा नोकरही राजाला आतां महाराज म्हणूनच संबोधत असतो. त्याच्यापुढें हात जोडून उभा असतो. पण राजा जेव्हां पुष्कळ दिवसांच्या प्रवासानंतर घरीं परत येतो आणि या नोकराला बोलावून म्हणतो, " अरे, पुष्कळ दिवस झाले. तुझ्या हातची आंघोळ मिळाली नाही. इतर लोक आंघोळ घालतात पण तें बरें वाटत नाही. कसेसेंच वाटतें. आज तुझ्या हातची आंघोळ मिळाली म्हणजे बरें वाटेल. शीणभाग जातील. आज तूंच सर्व तयारी कर. आणि मला एका मनानें न्हाऊं घाल. आज आंघोळी-मध्ये दुसरा कसलाच व्यत्यय येऊं द्यावयाचा नाही. " राजाचे हे शब्द ऐकले म्हणजे त्या वृद्ध नोकराच्या क्षीण शरीरावर देखील मूठभर मांस चढतें. त्याला आपल्या सेवेची कृतार्थता वाटते. आपल्या परिचर्या-कुशलतेविषयीं अभिमानही वाटतो आणि मग आंघोळ सुरू झाली म्हणजे सेव्यसेवक नातें विसरून प्रेमानें म्हणूं लागतो - "बाळ, जरा शांत होऊन बस ना. तुला अशी काय घाई लागली आहे. राज्याचा कारभार रोजचा आहे. आज मला तुला मनासारखें न्हावूं घालूं दे. तुझ्यामागे कामें लावणारे पुष्कळ आहेत. पण तुझ्या थकल्या भागल्या शरीराला आराम देण्याची आणि ताजेतवानें करण्याची काळजी वाहणारा माझ्यावांचून तुला आतां कोण उरला आहे ? "

आणि राजाही त्या एकनिष्ठ सेवकाच्या भक्तीचें आणि अभिमानाचें कौतुक करून तितक्याच लडिवाळपणानें म्हणतो, ' पहा, म्हणूनच तर मी कसा शहाणा होऊन चुपचाप बसलों आहे. माझीं कितीतरी कामें अडून राहिलीं आहेत. पण मीं कुणाला तरी येंथें बोलविलें आहे काय ? तूं सांगशील तेव्हांच स्नानागारांतून बाहेर पडेन. तोंपर्यंत अगदीं तुझ्या हातांत आहे. जशी आंघोळ घालावयाची असेल तशी घाल. किती बरें वाटतें मला ! दुसऱ्यांना नाही साधत अशी आंघोळ घालणें. आतां तूं वृद्ध झालास. तुझी ही कला

तुमि जखन गान गाहिते बल १४३

कुणाला शिकवून तरी ठेव. नाही तर चांगली आंघोळ हवी असेल तेव्हां तुझ्या मागोमाग मलाही स्वर्गाला यावं लागावयाचें !' नोकराला हे शब्द ऐकून किती आनंद होत असे. पण तो रागानें म्हणत असे, " असं काय भलतंच बोलतोस बाळ, कोणी ऐकिलें तर ते मला काय म्हणतील ? "

गायकाचा मोठेपणा फक्त त्याच्या गाण्यांत. प्रभूच्या दरबारीं गुणी पुष्कळ आहेत आणि प्रभु तर त्या सर्व गुणीजनांची कदर करणारा गुणसागर आहे. त्यांच्यापुढें गायकाला आपण अगदीं कःपदार्थ आहोंत याची जाणीव असते. पण प्रभूनें गावयास सांगितलें म्हणजे सर्व रंग पालटतो. प्रभूला हवें तसें आपल्याला गातां येतें, आपलें गाणें त्याला मनापासून आवडतें, एकतरी अशी विभूति आपल्याजवळ आहे कीं ज्याच्यामुळें प्रभूला आपण हवेसे वाटतो, प्रभु आपल्याला आपणहून बोलावतो, या प्रसन्नतेनें आणि अभिमानानें गायकाचें हृदय कसें फुलून उठतें ! तो पूर्णपणें संगीतमय होऊन जातो. त्यावेळीं संगिताशीं विसंवादी असें त्याच्यांत कांहींच रहात नाही. जें कांहीं त्याच्यामध्ये कठोर किंवा कठिण असेल, वक्र किंवा खरखरीत असेल तें सर्व विरघळून जातें आणि गायक अमृतमय गानाशीं एकरूप ! होऊन जातो आणि त्याला वाटूं लागतें कीं मी जरी तुच्छ असलों तरी गायनाशीं एकरूप झाल्यानंतर प्रभूची एक भूक निवविण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्ये आहे. प्रभूच्या निकट जाण्याचा मला अधिकार आहे, याची जाणीव होते आणि संगिताशीं एकरूप झाल्यानंतर संगिताच्या सुरांच्या नादानें स्वतःला विसरून जाऊन तो आपल्या प्रभूला सख्या म्हणून संबोधूं लागतो.

आणि जेव्हां ही लय उतरते, गाण्याची मस्ती ओसरते तेव्हां तो कृतज्ञतेनें आपल्या गायन विद्येचेच आभार मानूं लागतो कीं ती आहे म्हणूनच असल्या महान लोकेश्वर प्रभूचें दर्शन घडतें. इतकेंच नव्हे तर त्याच्या सानिध्यांत रहावयास मिळतें. धन्य आहे माझी गायनकला ! तिचे मजवर अनंत उपकार आहेत. तिनेंच मला कृतार्थ केलें आहे. तीच माझें सर्वस्व आहे.

३७

मनाला हुरहुर लागण्याला, हृदय कासावीस होण्याला

अनेक कारणे होतात. त्यांत ईश्वरप्राप्तीसाठीं तळमळ असणे हा एक भाग्याचा प्रसंग आहे. मन तळमळत असावे आणि भगवंताची स्वारी जवळपास आलेली असावी. मग काय विचारतां ? हृदय उचंबळून येऊन तन्हेतन्हेच्या गायनाने भगवंताला घेरूनच टाकावयाचे.

पण असें होण्याला दोन योग साधावे लागतात. आपल्या मनांत उत्कंठा असली पाहिजे आणि त्याचवेळीं जवळपास भगवंताची फेरी असली पाहिजे. आपण होऊन त्याच्या चरणीं घालून घेणे हें आपल्याला साधत नाहीं. आपण धुळींत डोकें खुपसून पडून असतो. पण तेवढ्यानें काय होणार ? तेवढ्यानें कांहीं आपल्यामध्ये स्वतःचा उद्धार करून घेण्याची शक्ति येत नसते. केवळ साधना बस नाहीं. साधनेबरोबर भगवत्कृपाही असली पाहिजे. 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः।' या आत्म्याच्या मनांत जो कोणी भरेल, ज्याला तो पसंत करील त्यालाच या आत्म्याची प्राप्ति होणार. नुसती साधना करून भागत नसते. (साधना करील त्याला आत्मप्राप्ति होईलच असें नाहीं. पण जो साधना करणार नाही त्याच्यावर मात्र हा आत्मा कधींच तुष्ट होत नाहीं.)

जर भगवान स्वतः जवळ येऊन हात धरून उठ असें सांगेल तर मात्र सगळी साधना ताबडतोब फळास येईल आणि आपल्या प्राणाची असीम दरिद्रता त्याच क्षणीं

अभि ज्योत्स्नारात जागे आमार प्राण ~~~~~ १४५

नष्ट होऊन जाईल. आत्मशक्ति आणि ईश्वरकृपा यांच्या जोडीनेच मनुष्याचा उद्धार होत असतो.

अेअि ज्योत्स्नाराते जागे आमार प्राण ;

पाशे तोमार हबे कि आज स्थान ।

देखते पाव अपूर्व सेअि मुख,

रअिबे १चेये हृदय उत्सुक,

बारे बारे चरण घिरे घिरे

फिरबे आमार अश्रुभरा गान ?

साहस करे तोमार पदमूले

आपनारे आज धरि नाअि जे तुले,

पडे आळि माटिते मुख रेखे

फिरिये पाळे दाओ अे आमार दान ।

आपनि जदि आमार हाते धरे

काळे अेसे उठते बल मोरे

तबे प्राणेर असीम दरिद्रता

अेअि निमेषेअि हबे अवसान ।

“ आजच्या ज्योत्स्नामय रात्री चंद्रिकेच्या उन्मादक प्रकाशामध्ये माझा प्राण उत्सुक होऊन उठला आहे. अशा वेळीं, हे प्रियकरा, तुझे स्थान माझ्याजवळ असेल का ? तुझे तें अपूर्व वदन मला पाहतां येईल का ? आणि तुला पाहून माझे उत्सुक हृदय पहातच राहील आणि माझे अश्रुपूर्ण करुण गायन तुझ्या चरणांच्या आसपास पुनः पुनः घिरट्या घालीत राहील असें होईल का ?

मी आपण होऊन मोठ्या साहसानें तुझ्या चरणमूलाजवळ घालून घ्यावें हें मला शक्य नाही. मी आपला मातीमध्ये आपलें तोंड खुपसून पडूनच आहे. आतां तूच मजकडे वळून एवढें दान दिलेंस तर कांहींतरी आहे.

१ चेये - पहात.

तूं जर आपण होऊन जवळ येऊन माझा हात धरून मला उठावयास सांगशील तर मात्र माझ्या प्राणाची असीम दारिद्रता त्याच क्षणीं नष्ट होईल.

मी नुसता उत्सुक होऊन भागावयाचें नाहीं. तूं जर जवळ असलास तर माझ्या सर्व शक्तींना भरती येईल आणि माझे उन्मत्त गायन देखील तुझ्या चरणाभोंवतीं घिरट्या घालून करुणेच्या सुरानें तुला आपलेसें करील. तुझी कृपा हेंच माझे धन. दुसरें धन मजजवळ मुळींच नाहीं.”

३८

स्वयंपाक करतात तो जेवण्या-
साठी. नेहमीच स्वयंपाक

करीत बसावयाचें नसतें. यात्रा करतो ती मुक्कामावर पोंचण्यासाठी. घर बांधतो तें आंत रहाण्यासाठी. त्याचप्रमाणें कर्म करतो तीं भगवंताच्या प्राप्तीसाठी. मुक्कामावर पोंचल्यानंतर किंवा भगवंताचें दर्शन झाल्यानंतर यात्रा पुढें चालविण्याचें प्रयोजनच उरत नाहीं. कर्म करावयाचीं तीं भगवंताच्या प्राप्तीसाठी. कर्म फळास आलीं — भगवंताचें दर्शन झालें, परमात्म्याच्या चरणीं आपण लीन झालों म्हणजे संपलें. मग कर्म करावयाचींच उरत नाहींत. जिवा-शिवाची भेट घडली म्हणजे करावयाचें काय उरलें ? मग त्या अद्वैतानंदांत निमग्न रहावयाचेंच उरतें. मंदिर गांठलें म्हणजे जसें रथांतून उतरावयाचें असतें, त्याप्रमाणें अद्वैत साधलें म्हणजे कर्माची कटकट सोडून द्यावयाची असते.

कर्माचा सासुरवास यथाकाळीं संपणार आहे असें आश्वासन प्रारंभीच मिळालें होतें. म्हणून तर ही दगदग कबूल केली. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सगळा वेळ प्रवृत्तीत गेला. आतां निवृत्तीची वेळ नाहीं का आली ? अखंड जगत रहाणें कुणाला बरें आवडेल ? जीवनयात्रेला विराम हा पाहिजेच. जेव्हां रस्ता संपलेला नसतो आणि फक्त दिवस आणि शक्ति संपल्यामुळें थांबावयाचें असतें, तेव्हां दुसरे दिवशीं पुनः पुढें जाण्याचा संकल्प करून आपण निजतो. पण जेव्हां अखेरचा दिवस उगवतो आणि तीर्थस्थानाला त्याच

रहित नृत्य करीत असतात त्याचप्रमाणे भाषेच्या बंधनांतून मुक्त असें माझे गायन मी फक्त तुलाच ऐकविणार. आणि तूं माझी ती रागिणी कांहींही न बोलतां फक्त स्मितपूर्वक ऐकत रहाशील.

“हे नाथ, असा तो समय अजून आला नाही का ? अजूनही कामें करावयाचीं बाकी राहिलीं आहेत का ? पहा, सागरतीरावर संध्या उतरली आहे आणि समुद्रांतील पक्षी सिन्धूच्या परतीराहून संध्याकाळच्या मंद प्रकाशांत उडत येऊन आपापल्या घरांत शिरत आहेत. आतां तूं केव्हां येशील आणि या होडीची दोरी तोडून टाकून अस्ताचा सूर्य ज्याप्रमाणें आपले किरण रात्रीच्या अंधारांत बुडवून टाकतो त्याप्रमाणें आपली ही होडी विश्रांतीच्या रात्रींत केव्हां सोडून देशील ?”

टीप :—जीवनाच्या अंतीं मरण येत असतें. पण मरण म्हणजे कांहीं अंतिम विश्राम नव्हे. जीवनाच्या अंतीं जर भगवद्दर्शन घडलें आणि जीवात्मा परमात्म्यांत विलीन झाला तरच खरा विश्राम मिळायचा. आणि मग गति आणि स्थिति, विहार आणि विश्राम असा भेदच उरायचा नाही.

....., उ. ग. स्व. २५
..... वि.
..... वी. वि. २३/७२

३९

**अंध्याच्या रात्री जेव्हां पाऊस
झोड उठवीत आहे, विजा**

कडाडत आहेत आणि आकाश व्याकुळ झाले आहे ; अशा वेळीं, हे प्रियकरा, मला झोपेतून उठविलेंस आणि आतां तूं निघून कां जातोस ? असा मला सोडून जाऊं नकोस, करुणेच्या दृष्टिपातानें मजकडे पहा. झोप होती तेव्हां ही बाहेरची स्थिति असून नसून सारखी होती. आतां जागृत झाल्यानंतर एकटें रहाणें कसें शक्य आहे ? तूं मला उठविलें नसतेंस तर गोष्ट निराळी. पण जागविल्यानंतर मला सोडून जाणें तुझ्यानें होईल तरी कसें ?

जीवनामध्ये तुफानें अनेकवेळां येतात. पण सुप्त आत्म्याला त्यांचें महत्त्व कळत नाहीं. हीं तुफानें म्हणजे आध्यात्मिक पेरणीचे दिवस. पण जेथें जागृतिच नाहीं तेथें अशी संधि मिळाली काय किंवा न मिळाली काय सारखेंच.

पण जेव्हां भगवंताची कृपा होते आणि जीवनामध्ये जागृति येते तेव्हां मात्र जीव एक देखील संधि वाया दवडण्याला तयार नसतो. मग जें तुफान येईल ते अंतर्दामीच्या प्राप्तीचें साधन बनलेंच पाहिजे. मग जीवात्म्याला परमात्मा-प्राप्तीची तळमळ लागल्या-मुळें तो परोपरीनें परमात्म्याला आळवितो आणि सायुज्यतेसाठीं प्रार्थना करीत असतो—

आमारे जादि जागाले आजि, नाथ १५१

आमारे जदि जागाले आजि, नाथ,
फिरो ना तबे फिरो ना, करो
करुण आँखिपात ।

निबिड बनशाखार 'परे
आषाढ-मेघे वृष्टि झरे,
बादलभरा आलसभरे
१घुमाये आछे रात ।
फिरो ना तुमि फिरो ना, करो
करुण आँखिपात ।

विरामहीन विजुलिघाते
निद्राहारा प्राण
बरषाजलधारार साथे
गाहिते चाहे गान ।

हृदय मोर चोखेर जले
बाहिर हल तिमिरतले
आकाश २खोंजे व्याकुल बले
३बाडाये दुःखि हात ।
फिरो ना तुमि फिरो ना, करो
करुण आँखिपात ।

“ हे नाथ, जर मला आज तूं उठविलेंस तर आतां पाठमोरा होऊं नकोस,
करुणार्द्र हृदयानें मजकडे पहा.

मला टाकून जाऊं नकोस. ही पहा घनदाट अरण्यांतील झाडांच्या शाखेवरून
आषाढ मेघांची वृष्टि चालू आहे. आणि रात्र ढगांनीं घेरल्यामुळें आळसावून

१ घुमाये-झोपलेली. २ खोंजे-शोधीत आहे. ३ बाडाये-पुढें करून.

झोपीं जात आहे. इकडे माझा प्राण विद्युल्लतेच्या एकसारख्या प्रहारामुळे झोप सोडून व्याकुळ झाला आहे आणि त्याला आतां पावसाच्या जलधारांच्या तालाबरोबर गावेसे वाटत आहे. बाहेर पाऊस पडतो आहे आणि आंत माझे हृदय डोळ्यांतील अश्रुवर्षाबरोबर अंधारामध्ये बाहेर फुटून येऊं पहात आहे. आणि हे पहा हे आकाश अत्यंत व्याकुळ होऊन दोन हात पसरून तुला शोधित आहे, बोलावीत आहे. अशा वेळीं नाथ, पाठमोरा होऊं नकोस, करुणार्द्र दृष्टीनें मजकडे पहा. ”

४०

सर्वांची जीवन-विभूति सारखी-
च नसते. कोणी ईश्वरी कार्य

करण्यासाठीं मोठ्या दमामानें येतात. कोणी आपल्या वांट्याला आलेलें अगदीं लहानसें काम मोठ्या भक्तीनें करतात. कुणाच्या भाग्यांत अवतार बनून धर्मग्लानि हटविण्याचें महत्कार्य असतें तर दुसऱ्या कुणाच्या वांट्याला, रस्ता चुकून भटकणाऱ्या एखाद्याच जीवाला थोडेंसें आश्वासन देण्याचें येतें. नशिबांत भगवत्सेवा कमी असो अथवा अधिक, पण ती वेळेवर घडली म्हणजे जीवन कृतार्थ झालें. परिश्रमाचें फळ मिळो किंवा न मिळो पण ईश्वर-कार्यासाठीं हातून थोडे परिश्रम घडले, एवढें जरी झालें तरी तें अहोभाग्य म्हटलें पाहिजे. देव-कार्य करीत असतां थोडासा थकवा आला तरी जणूं जीवन कृतार्थ झालें. महत्कार्य हातून घडल्याचा आनंद भले न मिळो, पण कांहींतरी सत्कार्य हातून घडलें एवढें समाधान मिळो म्हणजे बस. थोडी वंदनाच का होईना पण ती ईश्वराच्या हातून मिळाली आहे, हें समाधान कांहीं थोडेंथोडकें नव्हे. शिवाय ईश्वर तरी भावाचाच भुकेला नाही का ? त्यानें सुगंधानें दरवळून जाणारीं उद्यानांतील फुलें सोडून वनमाळाच गळ्यांत नाही कां धारण केली ? जी कांहीं माझी अल्पस्वल्प शक्ति असेल तिचा त्यानें स्वतःच्या सेवेसाठीं स्वीकार करावा एवढीच मनींची आस आहे. तेवढी तृप्त झाली म्हणजे जीवन कृतार्थ झालें.

पुष्कळदां आपल्याला वाटतें आणखी तयारी करावी, आणखी योग्यता वाढवावी. आणि मगच देवाची, देवभक्तांची किंवा जगाची सेवा करावी. पण हा भ्रम आहे. यौवन केव्हां संपून जाईल, कार्यशक्ति क्षीण करणारें वार्धक्य किंवा आजारीपण केव्हां घेरील हें सांगतां येत नाहीं. सेवेची संधि मिळाली तर ती सोडतां कामा नये. अजूनही दिवस पुष्कळ आहे अशा भ्रमांत आपण रहावें आणि एकाएकी सांज पडावी अशासारखी गफलत होण्याचा बराच संभव असतो. म्हणून जी कांहीं आपली तयारी असेल तेवढीच घेऊन सेवेला हजर असलेलें चांगलें. पुष्कळ तयारी केली होती ती फुकट गेली असें होण्यापेक्षां जी कांहीं शक्ति होती तिचा भगवंतांनीं वेळींच स्वीकार केला हें समाधान कितीतरी श्रेष्ठ आहे. भगवंतानें जें स्वीकारलें तें संपूर्ण झालें - कृतार्थ झालें - याहून अधिक तें काय पाहिजे ?

छिन्न क'रे लओ हे मोरे,
 आर विलंब नय ।
 धुलाय पाळे झ'रे पडि
 ऐअि जागे मोर भय ।
 ऐ फुल तोमार मालार माझे
 ठाँअि पावे कि जानि ना जे,
 १ तबु तोमार आघातटि तार
 भाग्ये जेन रय ।
 छिन्न करो छिन्न करो,
 आर विलंब नय ।

कखन जे दिन २ फुरिये जाबे
 आसबे आँधार क'रे,
 कखन तोमार पूजार बेला
 काटबे अगोचरे ।

१ तबु-तरीहि. २ फुरिये-संपून.

छिन्न क'रे लओ हे मोरे १५५

जेटुकु अेर रड धरेछे,
गंधे सुधाय ३बुक भरेछे,
तोमार सेवाय लओ सेटुकु
थाकते सुसमय ।
छिन्न करो छिन्न करो,
आर विलंब नय ।

“ भगवंता, हें माझे जीवनपुष्प तुझ्या सेवेसाठी खुडून घे, आतां उशीर करण्याची सोय नाही. मला भीति वाटते कीं, जर तूं आतां उशीर केलास तर हें कोमेजून मातींत मिळून जाईल. या फुलाला तुझ्या कंठांतील मालेंत स्थान मिळेल कीं नाही याची मला शंकाच आहे. तरीही तुझ्या हातानें याला खुडून घेतलेंस तर तेवढ्यानेंच याचा गौरव होईल. तुझ्या हातानें तोडलेंस तर तुटण्याची वेदना तुझ्या हातून मिळाली यांतच या फुलाला स्वतःचें अहोभाग्य वाटेल. म्हणून याला आतां लागलीच खुडून घे. आतां मुळींच वेळ राहिला नाही.

दिवस पहातां पहातां संपून जाईल, सर्वत्र अंधार होईल. आणि तुझ्या पूजेची वेळ केव्हां टळून गेली हें मला समजणारही नाही.

या फुलानें जो कांहीं थोडासा रंग धरला असेल, जो कांहीं थोडासा सुगंध त्याच्या पोटांत असेल, त्याचा वेळ आहे तोंवरच तुझ्या सेवेसाठीं तूं स्वीकार कर आणि त्याला खुडून घे. आतां थांबण्याची मुळीं सोयच नाही.”

३ बुक-हृदय.

४१

वेदान्ती लोक नेहमीं म्हणतात
कीं, मनुष्य जेव्हां विषयसुखांत

गुरफटतो तेव्हां देखील त्याला खरोखर अद्वैतानंदच हवा असतो. पण तो कोठें मिळवावा, तो कसा मिळूं शकेल या बाबतींत मात्र तो जागा चुकलेला असतो. त्याला अद्वैतानंद हवा असतो पण मिळवतो मात्र वासनेची भगभग.

हीच गोष्ट उलटवून सहज म्हणतां येईल कीं, मनुष्य जरी इन्द्रिय-तृप्तीच्या व्यापारांत पडला असला तरी त्याला हवा असतो भगवत्-प्राप्तीचाच आनंद. इन्द्रियें क्षणभर तृप्त होतात आणि दुसऱ्याच क्षणाला अनुभवास आणून देतात कीं इन्द्रियसुख म्हणजे केवळ मृगजळ आहे ; पोकळ तर आहेंच. आणि त्याच्यामध्ये तृप्ति मिळण्याचे ऐवजीं विषादच पदरीं पडतो. शेवटीं मनुष्य म्हणतो कीं, ज्या सुखासाठीं मी धडपडत आहे तें कांहीं मला येथें मिळालें नाहीं.

मनुष्य जेव्हां आत्म्याला विसरून देहाचीच उपासना चालवितो आणि आत्म्याचा द्रोह करतो तेव्हां देखील चुकीच्या मार्गांनीं कां होईना त्याचा आत्मशोधच चालू असतो.

एक जुनी म्हण आहे—‘तुझें माझें पटेना पण तुझ्यावांचून गमेना.’ ईश्वराकडे जाण्याचा रस्ता आपल्याला नकोसा वाटतो पण हवा असतो ईश्वरच. जर आपल्यांत

चाभि गो आमि तोमारे चाभि १५७

एवढी जागृति आली कीं खरोखर आपल्याला ईश्वरच हवा आहे तर बाकी सर्व गोष्टी आपोआपच अनुकूल होतील आणि सरतेशेवटीं सगळे रस्ते सोडून आपण ईश्वराच्याच मार्गाला लागूं. जें ध्येय गांठावयाचें आहे त्याची विस्मृति न होवो म्हणजे झालें.

१ चाअि गो आमि तोमारे चाअि,

तोमाय आमि चाअि—

अेअि कथाटि सदाअि मने

बलते जेन पाअि ।

आर जा-किछु वासनाते

२ घुरे बेडाअि दिने राते

मिथ्या से-सब मिथ्या, ओगो

तोमाय आमि चाअि ।

रात्रि जेमन ३ लुकिये राखे

आलोर प्रार्थनाअि—

तेमनि गभीर मोहेर माझे

तोमाय आमि चाअि ।

शान्तिरे ४ झड जखन हाने

शान्ति तबु चाय से प्राणे,

तेमनि तोमाय आघात करि

तबु तोमाय चाअि ।

“ मी तुलाच चाहतों, तूंच मला हवा आहेस. मला तळमळ लागली आहे ती तुझीच, एवढें भान मला असूं दे म्हणजे झालें.

१ चाअि-(मी) इच्छितों, चाहतों. २ घुरे बेडाअि-(मी) भटकत फिरतों.
३ लुकिये-लपवून. ४ झड-वादळ.

४२

एखादी लहानशी सुबक वीणा किंवा सतार हातीं आली

म्हणजे मोठा पट्टीचा वाजविणारा का असेना तिला भीतभीतच वाजविणार. कुठें जोर करावयास गेलों आणि तार तुटली, खुंटी मोडली, किंवा भोपळा तडकळा तर सर्वनाशच व्हावयाचा. पण जर ती वीणा दिसायला कोमल असूनही दुर्बळ नसेल, लहानशा पण परिपक्व भोपळ्याची बनविलेली असेल आणि तिच्या तारा जर उत्तम धातूच्या असल्या तर ती वाजविणान्याला उत्तेजन देत म्हणेल, 'गड्या, भिऊं नकोस, मला सर्व प्रकारचे आघात सहन होतील. माझा बांधा सडपातळ असला तरी तो मजबूत आहे. आणि त्याहून विशेष म्हणजे माझ्यांत आत्मार्पणाची हिंमतही आहे. सर्वोत्कृष्ट संगीत स्वतःच्या शरीरांतून निर्माण होत असतां त्यांतच काया खपून गेली तरी तींत कृतार्थता आहे. भीतभीत कोमल राग आणि मध्यम राग काढण्यांत काय स्वारस्य? जें कांहीं भीषण आहे, उज्ज्वल आहे, तीन सप्तकांच्या पर आहे तेंही जर स्वतः-मधून एकदां-अगदीं एकदांच निघालें तरी जीवन कृतार्थ झालें. तेव्हां हे गुणी, माझ्यावर दया करून माझा अपमान करूं नकोस. तुझी जितकी हिंमत असेल तिथवर चढ. मी तुला साथ देईनच. कमी पडणार नाहीं. आपण मिळून पुरुषार्थ करूं आणि एकदां तरी संगीताचें सर्वोच्च शिखर गाठूं - पूर्णता नेहमींच अप्राप्य काय म्हणून असावी? जसा तूं अलौकिक

आहेस त्याचप्रमाणें माझीही अलौकिक होण्याची तयारी आहे. तीच आकांक्षा आहे. तेव्हां कीव न करतां पुढें चल. अजूनही आघात सहन करण्याची क्षमता माझ्यामध्ये आहे, हें ध्यानांत धरून आणि माझी तत्परता ओळखून जी कांहीं कर्मात तुला दाखवायची असेल ती या क्षणीं दाखव. '

आरौ आघात सञ्जिवे आमार
सञ्जिवे आमरो,
आरो कठिन सुरे जीवनतारे झंकारो ।
जे राग जागाओ आमार प्राणे
बाजे नि ता चरम ताने,
निठुर मूर्छनाय से गाने
मूर्ति संचारो ।

लागे ना गो केवल जेन
कोमल करुणा,
मृदु सुरेरे खेलाय अे प्राण
व्यर्थ कोरो ना ।
ज्वले अुठुक सकल हुताश,
गर्जि अुठुक सकल बातास,
जागिये दिये सकल आकाश
पूर्णता विस्तारो ।

“हे गुणी, हें वाद्य निर्भयपणें वाजव. याहून अधिक आघात, याहून तीव्र आघात मला सहन करतां येतील. याहूनही उच्चिचे सूर माझ्या जीवनांतून झंकृत करण्यास तुला कोणतीच हरकत नाही. जो राग माझ्या प्राणांतून जागावयाचा आहे, तो माझ्या चरमतानेंतून निघत नसला तर निष्ठुरपणें तार खेंचून हवा तो इष्ट स्वर माझ्यांतून मूर्तिमंत खडा कर. सगळे पडदे वापरल्यानंतर

आरो आघात सञ्जिवे आमार ***** १६३

शेवटची मेंड (मूर्छना) म्हणून तार खेंचून मूर्छना व्यक्त करणें यांतच तर वादनविद्येचा उत्कर्ष आहे. मगच रागदेवतेचा त्या गीतांमध्ये मूर्तिमंत संचार होऊं शकतो.

दया बाळगून केवळ कोमल स्वर लावेलस आणि मृदु स्वरांचाच खेळ चालविलास तर माझा प्राण – माझे जीवन व्यर्थ होईल. तसें करून माझ्या प्राणशक्तीचा अपमान करूं नकोस. माझे जीवन व्यर्थ होऊं देऊं नकोस. जसा दीपक राग आळवतांच दिवे पेटू लागतात, मेघमल्हार छेडतांच आकाश मेघांनीं मोहरून घेतें, त्याचप्रमाणें तुझा जो कांहीं रौद्र राग असेल तो छेडून आपल्या शक्तीची कमाल कर. जगांतील सर्व हुताश (अग्नि) पेट घेवो, वारे आणि झंझावात एकाएकीं प्रलयगर्जना करोत आणि हें विशाल आकाश आपल्या गर्जनेनें दुमदुमून जागें होवो. आणि अशा रीतीनें माझ्यामधून सर्वत्र विश्वभर पूर्णतेचा विस्तार होवो. निर्भयपणें आणि निर्दयपणें माझ्यावर आघात कर आणि माझ्यामधून सर्वोच्च झंकार मागून घे. मी कमी पडणार नाहीं. अजूनही आघात सोसण्याची माझी तयारी आहे. मला एकदां तरी तुझा पूर्ण साथ करावयाचा आहे. ”

टीप मृदु सुरेर खेलाय अे प्राण व्यर्थ कोरो ना ।

श्रीसमर्थ म्हणजे कांहीं लहान सहान साधक नव्हेत. बारा बारा वर्षे उग्र साधना करून त्यांनीं आपलें शरीर आणि मन दोन्ही कमावलीं होतीं आणि त्याबरोबर प्रभु रामचंद्राला आळविलें होतीं. या दीर्घकालीन आणि उग्र साधनेच्या द्वारा त्यांना ज्याप्रमाणें शरीराचा आणि इन्द्रियांचा ओढाळपणा कळून चुकला होता त्याचप्रमाणें मनालाही कित्तीपरीनें समजावलें पाहिजे हेंही त्यांना कळून चुकलें होतीं. मनाचा एकूणएक पापुद्रा त्यांनीं सोलून पाहिला असला पाहिजे. मनाला जसें लाडावून चालत नाहीं तसेंच भेडसावून किंवा छळूनही चालत नाहीं हें सर्व त्यांनीं पाहून घेतलें. ही झाली एका बाजूची तयारी. दुसऱ्या बाजूनें भगवंताच्या स्वभावाचाही त्यांना चांगलाच परिचय झाला होता. राम दासाभिमाना आहे, भक्तांची उपेक्षा करीत नाहीं इत्यादि ज्याप्रमाणें त्यांनीं अनुभवानें सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें साधकाची पारख करतांना, त्याला कसोटीवर कसतांना आणि त्याच्याकडून उग्र साधना करवून घेतांना देखील भगवंत आपली दया, आपला कोमलपणा

सोडत नाही. जरी तपासण्यासाठी साधकाला धारेवर धरात्रे लागले तरी थोडीशी चुणूक दाखवून पुनः ताबडतोब संभाळून घेण्याकडेच भगवंताची प्रवृत्ति असते हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणूनच रामदास म्हणतात — “कृपाळूपणे अल्प धारिष्ट्य पाहे ।”

देव ज्याप्रमाणे कनवाळू असतो त्याप्रमाणे निकरावर आलेला भक्त-साधक केव्हां केव्हां अधिरेपणाने उग्र झालेला असतो. आजारी मनुष्य ज्याप्रमाणे केव्हां केव्हां डॉक्टराला सांगतो की, “डॉक्टर, मला भ्रमांत ठेवू नका. तुमचे जे कांहीं निदान असेल ते आहे तसे मला स्पष्ट सांगा. मी घाबरून जाणार नाही. छाती फुटून जाण्याइतका मी नाजूक नाही. खरे काय आहे ते कळले तर त्या मानाने मला जपतां येईल, आवश्यक व्यवस्थाही करतां येईल.” रोगी केव्हां केव्हां डॉक्टरला म्हणतो एखादा सौम्य इलाज पुष्कळ दिवस चालण्यापेक्षां कांहींतरी जालिम उपाय करून जर मला ताबडतोब बरे करणे शक्य असेल तर तेच मला हवे आहे. लवकर बरे व्हावे आणि पूर्ण बरे व्हावे हेच मला हवे आहे. त्यासाठी मी वाटेल ती वेदना सहन करण्यास तयार आहे.

ज्या महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला सम्राट व्हावयाचे असेल तोही आपल्या इष्टदेवतेला म्हणेल की—देवी, मला दुय्यम स्थान नको आहे. साधारण राज्याने माझी महत्त्वाकांक्षा तृप्त व्हावयाची नाही. मला सर्वोपरी व्हावयाचे आहे. यासाठी जगदेकराट् म्हणवून व्यावयाचे आहे. जे कांहीं बलिदान देणे आवश्यक असेल ते घावयास मी तयार आहे. माझा संकल्प असामान्य आहे यासाठी असाधारण त्याग करावयास मी तयार आहे. मला सर्वश्रेष्ठ तरी कर किंवा माझा सर्वनाश होऊ दे. माझी दया बाळगू नको. मला परिपूर्ण कर; पूर्णपणे कृतार्थ कर.

याच भावनेने येथे कवि भगवंताला म्हणतो— भगवंता, तुझ्या कठोर कृपेचा मला अनुभव नाही असे नाही. पण साधनेत मी आतां पुरा कसला गेलों आहे. आजवर जेवढे आघात केलेस त्याहूनही अधिक आघात सहन करण्याची शक्ति माझ्यांत आली आहे. माझ्या जीवनवीणेची तार पक्की पोलादी आहे. ती सहजासहजी उतरावयाची नाही आणि तुटावयाची नाही. तेव्हां अजून थोडी खुंटी पिळलीस तरी चालेल. याच्याहून उच्चीचा स्वर लावलास तरी चालेल. या क्षणीं माझ्या हृदयांत जो राग स्फुरला आहे त्याला उच्चीचे स्वरच पाहिजेत. खुंटी पिळून तार स्वराला लावून पुनः तिला खेंचून हवेतसे तिच्यावर मंडकाम करण्याची तयारी ठेव. नुसते कोमल स्वर लावून चालावयाचे नाही. मृदु

आरो आघात सभिचे आमार ~~~~~ १६५

स्वरांना सौम्यपणें खेळवून माझ्या शक्तीला निष्फळ करूं नको. माझ्या प्राणाला जितकें वर उसळतां येईल तितकें उसळूं दे. आज माझी अशी कांहीं तयारी आहे कीं सर्वोच्च संधी मला देऊन पहा. मी माझा शेवटचा डाव टाकावयास तयार आहे. सर्वस्व पणास लावून भाग्याची परीक्षा पहावयास तयार आहे. मला पूर्णतेकडेच पांचावयाचें आहे. माझ्या जीवनामध्ये सर्वप्रकारचे हुताशन पेट घेवोत, सर्व प्रभंजन वारे जीवनामध्ये गर्जना करोत आणि माझे सर्व जीवनाकाश सर्वोच्च संगीताच्या गर्जनेनें निनादित होवो. भगवंता, या क्षणीं हिंमतपूर्वक पूर्णतेचा विस्तार होऊं द्या. मृदु स्वरांना हळुवारपणें खेळवून माझ्या जीवनाच्या आकांक्षेला विफळ करूं नको.

४३

पुष्कळ वेळां, सुखानें जीवन
उथळ होतें. मनुष्य जर

अगदींच पामर नसला तर दुःखावेगामुळें त्याच्या सर्व शक्ति जागृत होतात व कधीं कधीं तो आपल्या पुरुषार्थाची चरमसीमा गांठतो. कुंतीनें ईश्वराजवळ ' विपत्ति ' मागितली ; कारण विपत्तीमध्येच ईश्वराचें स्मरण अखंड रहातें. ज्याला ' नारायण-स्मृति ' नको आहे पण केवळ स्वतःचा संपूर्ण विकासच हवा आहे त्यानें देखील ईश्वराकडे विपत्तिच मागितली पाहिजे.

विपदो नैव विपदः संपदो नैव संपदः ।

विपद् विस्मरणं विष्णोः संपन्नारायण-स्मृतिः ॥

खरोखर ' दुःखं जन्तोः परम् धनम् '. दुःखाच्या भांडवलावरच जीवनव्यापार भरभराटूं शकतो. भगवंतानें ज्याला असें पौष्टिक दुःख दिलें त्यानें बेलाशक मानावें कीं, ईश्वराचा वरदहस्त आपल्यावर आहे. दुःखाच्या योगानें - संकटांच्या योगानें - मनुष्य तप्त सुवर्णाप्रमाणें निर्दोष होतो, शुद्ध होतो आणि अलौकिक तेजानें चमकूं लागतो. धूप जळाल्याशिवाय सर्वत्र सुगंध पसरूं शकत नाहीं. दिव्यानें वात आणि स्नेह जाळल्याशिवाय त्याला आपल्या आसपासचें जग प्रकाशित करतां येत नाहीं.

मनुष्य जर अचेतनासारखा पडून राहिला तर भगवान त्याला मोठा थोरला आघात करून जागें करतो. आणि चकमकीवर लोखंडाचा प्रहार करून त्यांतून आगीची ठिणगी प्रज्वलित करावी आणि कापूस जाळावा त्याप्रमाणें ईश्वर माणसावर संकट-परम्परा आणून त्याला तेजस्वी बनवितो. जे कोणी तेजस्वी असतील तेच त्याची ही कठोर-निष्ठुर कृपा समजूं शकतील ; तेच उमजूं शकतील आणि तेच याची कदरही करूं शकतील. रविबाबू गातात—

अेअि करेछ भालो, निठुर,

अेअि करेछ भालो ।

अेमनि करे हृदये मोर

तीव्र दहन ज्वालो ।

आमार अे धूप ^१ना पोडाले

गंध किछुअि नाहि ढाले,

आमार अे दीप ना ज्वालाले

देय ना किछुअि आलो ।

जखन थाके अचेतने

अे चित्त आमार

आघात से जे ^२परश तब,

सेअि तो पुरस्कार ।

अन्धकारे मोहे लाजे

^३चोखे तोमाय देखि ना जे,

बज्रे तोलो आगुन क'रे

आमार जत कालो ।

“हे निष्ठुरा, तूं जें करतोस तेंच चांगलें आहे, तेंच चांगलें आहे. अशा रीतीनें माझ्या हृदयामध्ये तीव्र आग प्रज्वलित करतोस हेंच चांगलें आहे. माझा हा

१ ना पोडाले—जाळल्यावांचून. २ परश—स्पर्श. ३ चोखे—डोळ्यांनीं.

धूप जळला नाही तर कांहीं तो आपला सुगंध पसरवूं शकणार नाही. तसेच जर माझा हा दिवा पेटला नाही तर तो कांहीं प्रकाश देऊं शकणार नाही.

जेव्हां माझे हें चित्त अचेतन होऊन जडवत् पडून राहतें तेव्हां तुझ्याकडून स्याला होणारा आघात हाच जणुं मला जागें करणारा तुझा स्पर्श होय, तुझा पुरस्कार होय—वरदहस्त होय. अंधारांत मोहानें आणि लज्जेमुळें मी जेव्हां तुला डोळ्यांनीं पाहूं शकत नाहीं तेव्हां तुझ्या वज्रप्रहारानें ठिणगी पाड आणि माझ्यांत जें कांहीं काळें असेल तें उज्ज्वल करून दे. जनार्दना, तीच तुझी खरी कृपा असेल.”

टीप आघात से जे परश तब सेअि तो पुरस्कार

सप्तधातूंचा रस सप्रमाण एकत्र करून घंटा तयार केली होती. तिच्यांतून अतिशय शुद्ध स्वर निघावेत, तिचें अनुरणन दीर्घकालपर्यन्त गुंजत रहावें आणि तें हवेंत दूरवर पांचावें अशा हिशोबानें तिची जाडी आणि तिचा आकार बनविला होता. घंटेला आपली ही जीवनसाधना पूर्णपणें ठाऊक होती, पण देवळांत टांगल्या दिवसापासून कोणी तिला वाजविलीच नव्हती. घंटेच्या पोटीं पुष्कळ उमेद होती. तन्हेतन्हेचे संदेश तिला सांगावयाचे होते. कितीतरी कोमल आणि तीव्र, ललित आणि उत्कट, भीषण आणि प्रचंड भावना तिला व्यक्त करावयाच्या होत्या आणि आसपासच्या जनतेचें नेतृत्वही तिला स्वीकारावयाचें होतें. पण घंटा कोणी वाजवेल तेव्हां ना ? निनादासाठीं तयार झाली असून देखील मनांतल्या मनांत मंदिरांतील देवतेची ती प्रार्थना करीत होती कीं, “ मला प्रहार करणारा कोणी भेटो. माझ्या सर्व शक्तीचें चीज होईल अशा एकामागून एक प्रहारांची झड लावणारा मला कोणी भेटो आणि माझे सर्व कलेवर त्या प्रहारांनीं कंपित होवो. मगच मी माझी सर्व कामत दाखवूं शकेन. जो कोणी मला प्रहार करील, मला आपल्या पूर्ण शक्तीनें हाणील तोच माझा खरा उपकर्ता होय. त्याच्या प्रहाराचा मी उपहार म्हणूनच स्वीकार करीन.

“ धूप देखील जर याचना करतो कीं मला जर कोणी भाजून काढलें तरच मी माझा गंध दिग्दिगतीं पसरवूं शकतो, दीप देखील जर वांछा व्यक्त करूं शकतो कीं मला कोणी पेटविलें तरच मी माझ्या आसपासच्या जगाला प्रकाशित करूं शकेन,

अेअि करेछ भालो, निठुर ~~~~~ १६९

तर मीं, या मंदिरांतील घंटेनें, प्रहाराची प्रतीक्षा कां करूं नये ? असें मूक होऊन रहाण्यांत जीवनाची काय कृतार्थता आहे ? ”

घंटा निनादित होण्यासाठीं असते. सतारीच्या तारा स्वतःला छेडून घेऊनच कृतार्थ होत असतात. धूप किती तरी काळा असतो, पण जेव्हां तो पेट घेतो तेव्हांच तो उज्ज्वलवर्ण होऊन जगालाही उजळतो, आणि सुगंधित करतो. हें सर्व दहन, हा आघात, हीच जीवनाची कृतार्थता आहे. यांतच प्रभूची कृपा व्यक्त होते. शूराला वीर कर्माची कामगिरी सांगावी तेव्हांच त्याची कदर केल्यासारखें ! ते. सेनेला युद्धावर पाठविलें म्हणजेच तिला आह्लाद वाटतो. जीवनामध्ये देखील जेव्हां मनुष्य तावून सुलाखून निघतो, सर्व तन्हेच्या विपत्तींतून त्याला पसार व्हावें लागतें, तेव्हांच जीवन-वीराला वाटतें कीं भगवंताचें माझ्याकडे लक्ष आहे. सुरक्षितता हा भगवंतानें केलेला अनादर आहे, त्यानें दाखविलेली उपेक्षा आहे. जीवनाला व्यर्थ करून टाकणारें सुख आणि आराम काय कामाचे ?

४४

जगाच्या राहाटीतून निवृत्त
व्हावे, एकांतांत बसावे आणि

भगवंताचे ध्यान करावे, आणि तेथे जो साक्षात्कार होईल तोच परमानंद असल्याने त्यांतच अखंड रममाण व्हावे असे पुष्कळांना वाटते. ध्यानयोगी आणि भक्तियोगी, प्रेमयोगी आणि मुक्तियोगी हाच आदर्श स्वतःपुढे ठेवतात. या आदर्शाने हजारों वर्षे मनुष्यहृदयावर राज्य केले, पण शेवटीं मनुष्याला दिसून आले की, हे सर्व जीवनविमुख ध्यान आणि भक्तीचा हा एकांत सर्वच एकप्रकारची नशा आहे. मुक्ति जीवनविमुख असू शकत नाही. ईश्वराचा साक्षात्कार होण्यासाठी जगाचा लोप झाला पाहिजे हा आदर्श चुकीचा आहे. जर परमात्मा स्वतःच हे विश्व निर्माण करून त्याच्यामध्ये अनंत रीतीने प्रकट होत असतो तर या विश्वाच्या बाहेर जाऊन, याला विसरून जाऊन भगवंताचे स्मरण, भजन, पूजन, ध्यान आणि दर्शन कसे करावयाचे? ईश्वराचा साक्षात्कार करावयाचा म्हणजे त्याची लीला ओळखून त्या लीलेशीं एकरूप व्हावयाचे अथवा या लीलानाटकांत ईश्वराचा साथीदार व्हावयाचे.

ईश्वराला विसरून जेव्हा आपण जगांत वावरतो तेव्हा सुखदुःख, जयपराजय, लाभ-हानि, इत्यादि द्वंद्वांत आपण सांपडतो आणि लाटांच्या तांडवांत सांपडलेल्या ओंडक्याप्रमाणे आपली स्थिति होते. पण जेव्हा त्या प्रेमसागराला ओळखून आपण

तुमि जे काज करछ, आमाय***** १७१

त्याच्याशीं तदाकार होतो आणि त्याचाच खेळ खेळू लागतो तेव्हां आपली स्थिति (त्या) ओडक्यासारखी न राहतां, मस्त होऊन तांडवनृत्य करणाऱ्या त्या लाटांसारखीच होते. मग घाबरेवुबरे होण्याचें कारण नाहीं, अथवा असहाय वाटण्याचें कारण नाहीं. मग जय-पराजय उरत नाहीं, लाभ-हानि असत नाहीं आणि सुख-दुःख दोन्ही आनंदमय होतात.

कर्मयोगांत जी पूर्णता आहे ती नुसत्या ध्यानयोगांत नाहीं. सलोकता, समीपता, सरूपता या देखील मुक्ति खऱ्या. पण पूर्ण मुक्ति सायुज्यतेमध्येच असते कीं जिथें आपण ईश्वराशीं मिळून जाऊन त्याचे सहयोगी बनतो. सर्व योगांचें अंतिम साध्य म्हणजे हा भगवत्सहयोग होय.

तुमि जे काज करछ, आमाय
सेअि काजे किं लागावे ना ।

काजेर दिने आमाय तुमि
आपन हाते जागावे ना ?
१ भालोमन्द ओठापडाय
विश्वशालार २ भाडागडाय
तोमार पाशे ३ दाँडिये जेन
तोमार साथे हय गो ४ चेना ।

भेबेछिलेम विजन छायाय
नाअि जेखाने ५ आनागोना
सन्ध्याबेलाय तोमाय आमाय
सेथाय हबे जानाशोना ।
अन्धकारे अेका अेका
से देखा जे स्वप्न देखा,
डाको तोमार हाटेर माझे
चलछे जेथाय ६ बेचाकेना ।

१ भालोमन्द-बरेवाईट. २ भाडागडाय-मोडणें घडणें यांत. ३ दाँडिये-उभें राहून.
४ चेना-परिचय. ५ आनागोना-येणेंजाणें, रहदारी. ६ बेचाकेना-क्रयविक्रय.

४५

चार मुलांच्या आईला एक
अनुभव नेहमीं येतो. दरेक

मूल म्हणतें आई माझी. मग तीं मुलें आपापसांत भांडूं लागतात आणि म्हणतात, आई तुझी नाही पण माझी. प्रेमाचेंच भांडण तें! मारामारीक रून त्याचा निवाडा लागायचा नसतो. मुलें शेवटीं आईला जाऊन विचारतात—खरं सांग आई, अगदीं खरं खरं सांग; तूं कुणाची? आई जर आई नसती तर चिडून म्हणाली असती—‘मी कुणाचीच नाही, जा.’ पण आई प्रेमानें हसून उत्तर देते, “अरे, मी सर्वांचीच आहे. कुणाची नाही असें कधीं होईल का?” कांहीं मुलें हें उत्तर ऐकून हिरमुसलीं होतात. पण कांहीं समजूतदार मुलें, आईचें म्हणणें यथार्थ आहे असें ओळखून म्हणूं लागतात—आई सर्वांची, सर्वांची; म्हणूनच माझी. आई तुझी, माझी, सर्वांची. तुझी, माझी, सर्वांची.

आई आपल्या भावाची झाली म्हणजे तेवढीच आपली कमी झाली अशी संकुचित दृष्टि जोंवर होती तोंवर भांडण होतें. आईच्या उत्तरानें मुलांची जीवनदृष्टिच बदलली. त्यांना कळून चुकलें कीं आई आपल्या भावांघांची आहे म्हणून कांहीं ती आपली कमी झाली नाही. आई जर सर्वांची नसती तर आपलीही झाली नसती. ती सर्वांची आहे म्हणूनच तर आपलीही झाली आहे. आतां कुणाही मुलाला इतर भावंडें नसतांना आईला

एकटे गांटून “ आई, तूं माझी ना? ” असें विचारण्याचा मोह उरला नाही. आतां दरेक मूल म्हणतें, “ आई जशी माझी आहे तशी तितकीच ती माझ्या भावंडांची आहे यांतच मला विशेष आनंद वाटतो. आई मी एकट्यापुरती घेऊन काय करूं? ”

कांहीं भक्त आणि कांहीं जाति ईश्वराचा सव भक्ता आपल्यालाच मिळावा अशी धडपडः प्रथम करतात—युगानुयुगे करतात. पण जेव्हां त्यांना परमेश्वराचें खरें स्वरूप कळतें तेव्हां त्यांना पटतें कीं, ईश्वर जर सगळ्यांचा नसला तर तो आपला होऊंच शकत नाही. ईश्वराचें यथार्थ स्वरूप समजलें म्हणजे त्याचा आपला संबंधही शुद्धपणें समजतो आणि त्यांतच असाधारण आनंद मिळूं लागतो. ईश्वराचें हें खरें स्वरूप आणि ईश्वराशीं असलेला आपला सर्वसाधारण संबंध ओळखल्यावर कवि ईश्वराला उद्देशून आपलें आनंदगान गाऊं लागतो.

तूं सर्वांचा हें मला जिथें समजलें तिथेंच तुझें दर्शन मला होवो. तूं जेथें सर्वांना कवटाळतोस तेथेंच माझ्या हृदयांत भक्तीचा उदय होवो.

विश्वसाथे 'जोगे जेथाय विहार'

सेअिखाने जोग तोमार साथे आमारे ।

नयको बने, नय विजने,

नयको आमार आपन मने,

२ सवार जेथाय आपन तुमि हे प्रिय

सेथाय आपन आमारे ।

सवार पाने जेथाय बाहु पसार'

सेअिखानेतेअि प्रेम जागिबे आमारे ।

गोपने प्रेम ३रय ना घरे,

आलोेर मतो ४छडिये पडे,

सवार तुमि आनन्दधन हे प्रिय,

आनन्द सेअि आमारे ।

१ जोगे—एकरूप होऊन. २ सवार—सर्वांचा. ३ रय ना—रहात नाही.
४ छडिये पडे—पसरलें जातें.

विश्वसाथे जोगे जेथाय विहार'

“हे सर्वान्तर्यामी सर्वेश्वरा, या विश्वाबरोबर संकलित होऊन जेथे तूं विहार करतोस तेथेच तुझा माझा परिचय होवो, तुझा माझा संबंध बांधला जावो.

“तुला मी वनांत पाहूं इच्छित नाहीं, विजनामध्ये ओळखूं पहात नाहीं. माझ्या मनांत आणि अंतःकरणांतच तुझा साक्षात्कार व्हावा हीहि माझी अभिलाषा नाहीं. पण हे प्रिय, तूं जेथे सर्वांचाच आत्मीय होतोस तेथेच तूं माझाही आत्मीय व्हावेस एवढेंच मला हवें आहे.

“जेथे तूं सर्वांना प्रेमपाशांत घेण्यासाठीं आपले बाहू पसरतोस त्याच क्षणीं, त्याच स्थानीं माझीहि भक्ति जागो, उचंबळून उठो, हेंच आतां मला हवें आहे. आपलें प्रेम – माझी भक्ति आणि तुझी वत्सलता – आतां एकांतांत लपल्या राहणार नाहीत. पण प्रकाश ज्याप्रमाणें सर्वत्र पसरत रहातो, त्याचप्रमाणें आपला हा प्रेमसंबंध अनंतापर्यन्त प्रकाशित होत रहाणार. हे प्रिय, तूं सर्वांचा आनन्दधन आहेस, हीच आनंदाची गोष्ट आहे. तूं सर्वांचा आनन्दरमण आहेस यांतच मला आनंद आहे. हे माझ्या हृदयसंतोषा, तुला ओळखल्यामुळेंच माझें हृदय विराट झालें आहे. आतां तुला मी कोणच्या कोपऱ्यांत पाहूं ? कोठें कोपराच उरला नाहीं. सर्वत्र अनंत आहे.”

नेति—आहे असें वेदान्त्यांनीं सांगितलें आहे. त्यालाच बौद्धांनीं शून्य हें नांव दिलें आहे. एवढेंच नव्हे तर आत्मा हें त्याचें नांवही त्यांनीं हिरावून घेतलें आहे. एका आधुनिक शब्दशास्त्र्यानें आत्मा शब्दाची व्युत्पत्ति 'तन् मयि'वरून केली आहे; जें गूढ तत्त्व माझ्यांत आहे तो आत्मा. त्यालाच बौद्ध शून्य म्हणतात. त्यालाच कवीनें यथें अंधकार म्हटलें आहे. कवि भगवंताची विनवणी करतो—

१ डाको डाको डाको आमारे
तोमार स्निग्ध शीतल गभीर
पवित्र आँधारे ।

तुच्छ दिनेर क्लान्ति ग्लानि
दितेछे जीवन धुलाते टानि
साराक्षणेर वाक्यमनेर
सहस्र विकारे ।

मुक्त करो हे मुक्त करो आमारे,
तोमार निविड नीरव उदार
अनन्त आँधारे ।

नीरव रात्रे हाराइया वाक्
बाहिर आमार बाहिरे २ मिशाक,
देखा ३ दिक मम अन्तरतम
अखंड आकारे ।

“ हे प्रभो, हे अंतर्यामी, तुच्छ दिवसाच्या ह्या विविध व्यवहारामध्ये मी क्लान्त झालों, मला ग्लानि वाटते. दिवसाच्या ह्या व्यवहारानें मला मनाबरोबर भटकविलें आणि वाणीच्या हजारो विकारांमध्ये गुरफटून टाकलें, आतां मला ह्या सर्वांचा उबग आला आहे. ' उबगलें सासरा मला माहेरासी न्या हो ' ; म्हणून

१ डाको - बोलव. २ मिशाक - मिसळून जावो. ३ दिक - देवो.

४७

विश्वजित् म्हणून एक यज्ञ
असतो. ह्याच्या नांवावरूनच

ह्या यज्ञाची महत्त्वाकांक्षा स्पष्ट होते. सर्व विश्व जिंकून घेण्याच्या उद्देशानेच हा यज्ञ प्रवृत्त होत असतो.

ह्या यज्ञाचें विधान काय आहे ? यज्ञ करणाऱ्यानें आपल्याजवळ जें जें म्हणून काय असेल तें सर्व, कांहींही बाकी न ठेवितां, दान करून टाकिल्लें पाहिजे. जो सर्वस्व अशेष देऊन टाकील त्याचाच विश्वजित् यज्ञ सांग होईल. केवढी भव्य कल्पना ! ! सर्व धर्मांचें रहस्य ह्या कल्पनेंत सामाविल्लें आहे. विश्वजित् यज्ञांत यजमानानें आपला पुत्रही मार्गे ठेवितां कामा नये असा आदर्श बाल नचिकेतानें आपल्या पित्याला सुचवून त्याला अडचणींत टाकलें. पण त्याचेकडून शेवटीं संकल्प पूर्ण करवूनच घेतला आणि अशा रीतीनें मृत्यूच्या घरीं जाऊन मनुष्यजातीसाठीं तो श्रद्धेच्या जोरावर अमरपट्टा घेऊन आला.

विश्वजित् यज्ञांत मनुष्य आपलें सर्वस्व देऊन टाकतो, पण तो कांहीं स्वतःला देत नसतो. अंतिम बलिदान देणारा एखादा शिबिराजाच तें करूं शकतो. ज्यानें स्वतःलाच

देऊन टाकलें तो विश्वजित् न होतां विश्वमय अथवा विश्वरूप होऊन जातो, ही त्यांतील खुबी आहे.

पण जो स्वतःच विश्वनाथ आहे, विश्वंभर आहे, विश्वेश्वर आहे, त्यानें कोणता यज्ञ करावयाचा ? तो जर विश्वाहून निराळाच नाही तर त्यानें प्रथम कोणतें दान करावयाचें आणि नंतर कोणतें ? प्रथम आपली मत्ता देऊन टाकावी आणि मग शेवटची आहुति म्हणून आत्मदान देऊन टाकावें हें माणसांसाठीं शक्य आहे. ईश्वर स्वतःला अखंड सतत देऊन टाकूनही परिपूर्ण उरतोच ह्याला काय करावें ?

भक्ताला बातमी लागली, कीं ईश्वर विश्वजित् यज्ञ करायला बसला आहे. यज्ञकंकण हातीं बांधून अनन्त हातांनीं संकल्प सोडून तो दानाच्या आसनावर बसला आहे. भक्त म्हणतो केवढी धन्य पर्वणी ही ! आतां भगवंताच्या ह्या अपूर्व यज्ञांत धांव घेऊन मनाला येईल तें मागून घेतलें पाहिजे. तो अनन्त हातांनीं देतो तेथें आपण दोन हातांनीं किती घेणार हा प्रश्नच येथें उठत नाही. तो जेव्हां स्वतःला देत असतो तेव्हां त्याला आपण हातांनीं व्यावयाचें नसून चित्तानेंच व्यावयाचें असतें. तेव्हां “माझे चित्त दानस्थानीं कसें पोहोचेल ?” ही चिंता भक्ताला पडली आहे.

भक्त पहातो कीं सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र, तारे सर्वच त्या यज्ञांत पोंचले आहेत आणि सोन्याचे घट भरून भरून भगवंताचा प्रकाश लुटत आहेत. भगवंताचा प्राण-प्रकाश गगनांत भरून उरला आहे आणि दानही कसें सढळ चाललें आहे. एखाद्या कारंज्यांतून नवीन नवीन फवारे उडावेत, कवीच्या प्रतिभेंतून नवीन नवीन गाणीं फुलूं लागावीं त्याप्रमाणें भगवान अनंत प्रकारें, अनन्त तऱ्हेचे रस धारण करून स्वतःचें वितरण करीत आहे. अशा ठिकाणीं माझे नांव घेऊन मला आमंत्रण मिळणार नाही का ? या हो सगळे या, ज्याला जें हवें तें मागून घेऊन जा. देण्याची वाटच बघूं नका. जें मनांत भरेल तें उचलूनच घेऊन जा. जें दिसेल तें आपलेंसें करा. असा ‘देकार’ जिथें चालला आहे तेथें माझी आठवण कुणाला होणार नाही का ? माझ्या चित्ताला त्या यज्ञस्थानीं पोंचतां येणार नाही का ?

ही हांक माझ्या कानांत पडावयाची नसून माझ्या जीवनांत पडली पाहिजे. कान ऐकण्याला उत्सुक होऊन भागावयाचें नाही. जीवनच उन्मुख झालें पाहिजे — अभिमुख झालें पाहिजे.

जेथाय तोमार लुट हतेछे भुवने १८१

जेथाय तोमार लुट हतेछे भुवने
सेइखाने मोर चित्त जाबे केमने ।

सोनार घटे सूर्य तारा
निच्छे तुले आलोर धारा,
अनन्त प्राण छडिये पड़े गगने ।
सेइखाने मोर चित्त जाबे केमने ।

जेथाय तुमि बस' दानेर आसने
चित्त आमार सेथाय जाबे केमने ।

नित्य नूतन रसे ढेले
आपनाके जे दिच्छ 'मेले,
सेथा कि ढाक पड़बे ना गो जीवने ।
सेइखाने मोर चित्त जाबे केमने ।

“ ह्या भुवनामध्ये जेथे तुझी लूट चालली आहे त्या ठिकाणीं माझे चित्त कसें पोचेल, हीच चिंता मला लागली आहे. सूर्य तारे जेथे सोन्याचे घडे भरून भरून प्रकाशाच्या सरी घेऊन जात आहेत आणि अनन्तप्राण आकाशभर पसरून लागला आहे, मोक्याट सुटला आहे, त्या ठिकाणीं माझे चित्त कसें पोहोचेल ?

जिथे तूं यज्ञकंकण हातीं बांधून दानाच्या आसनावर बसला आहेस तेथे माझे याचक मन कसें पोहोचावे ?

जिथे तूं नित्यनूतन अशा नव्या नव्या रसांत स्वतःला ओतून अनन्त हातांनीं फेंकून देत आहेस, शेतकऱ्यांनीं शेतामध्ये बीज फेकावे त्याप्रमाणे तुझे वितरण जेथे चालू आहे तेथे “यारे, या” म्हणून तुझी हांक माझ्या जीवनांत कशी पोचेल, त्या ठिकाणीं माझे चित्त कसें पोचेल ?

पोचण्याचाच उशीर. तत्क्षणीं मी कृतार्थ होईन हे मला ठाऊक आहे. पण पोहोचावे कसें ?”

१ ढेले - ओतून ; २ मेले - मिसळवतोस.

४८

गंगेचेंच पाणी घेऊन आपण गंगेला अभिषेक करतो आणि

शेवटीं म्हणतो, कीं मीं आणलेल्या या पाण्यानें यथामति – यथाशक्ति अभिषेकाची सेवा केली आहे. देवी, गोड करून घे. आणि गंगामाता देखील ह्या बाललीलेला सेवा म्हणून स्वीकारून आपल्याला आशीर्वाद देते. पारिजातकाचीं फुलें घेऊन पारिजातकालाच वहावीं, तुलसीदल खुडून तुलसीलाच वहावें त्याप्रमाणें ईश्वरी प्रेरणेनें जें गायन आपल्याला स्फुरलें असेल तें स्वतःचें मानून आपण ईश्वराला अर्पण करतो. आणि ईश्वरही ती गोष्ट गोड करून घेऊन आपला मान राखतो. आईबापांकडून पैसे मागून घेऊन त्यांची पूजा करून त्यांना लहान मुलांनीं दक्षिणा द्यावी आणि त्यांनींही त्या दक्षिणेचा संतोष व्यक्त करावा अशांतलाच हा प्रकार आहे.

कठोपनिषदांत जीवनरहस्य समजावतांना मृत्यु म्हणतो, “अनित्यैः द्रव्यैः प्राप्तवान् अस्मि नित्यं ।” अनित्य द्रव्यांच्या मदतीनें मी नित्य वस्तु प्राप्त करूं शकलों आहे.

खरोखर ईश्वराची लीला अशीच आहे, कीं क्षणभंगुर साधनांच्या साहाय्यानें मनुष्य अविनाशी तत्त्व मिळवूं शकतो. फूल उगवतें आणि संध्याकालपर्यन्त कोमेजून जातें, पण तेवढ्या काळांत जी धन्यता तें आपल्याला अर्पण करते ती कायमची टिकते. गाण्याचे

फुलेर मतन आपनि फुटाओ गान् १८३

आलाप उत्पन्न होतात आणि त्याचक्षणीं अनंतांत विलीन होतात. कोणच्याही क्षणीं संबंध गाणें अस्तित्वांत नसतेंच. त्या त्या क्षणीं एकेक सूच काय तो जागृत असतो. तसें पाहूं जातां संबंध गाणें देखील एक घटकेहून अधिक टिकत नसतें. पण त्या इवल्याशा गाण्यांत एक भावनासृष्टि सामावलेली असते. आणि एकच गायन जीवन-परिवर्तन करावयालाही पुरेसें असतें. सान्तामध्ये अनंत पूर्णपणें मावूं शकतें; ह्याहून मोठा चमत्कार मनुष्याला कोणचा हवा ! आणि हें क्षणभंगुर, नश्वर शरीर जर चांगलेंपणानें वापरलें तर त्याच्या मदतीनें आपल्याला अनंत जन्मांचें सार्थक करून घेतां येतें. ह्याहून मोठी भगवत्कृपा मनुष्याला कोणची हवी आहे !

फुलेर मतन आपनि फुटाओ गान,
हे आमार नाथ, एइ तो तोमार दान ।
ओगो से फुल देखिया आनन्दे आमि ^१भासि,
^२आमार बलिया उपहार दिते आसि,
तुमि निज हाते तारे ^३तुले लओ स्नेहे हासि,
दया करे प्रभु राख' मोर अभिमान ।

तार परे जदि पूजार वेलार शेषे
ए गान झरिया धरार धुलाय मेशे
तबे कषति किल्लु नाइ - तव करतलपुटे
अजस्र धन कत लुटे, कत टुटे,
तारा आमार जीवने कषणकालतरे फुटे
चिरकालतरे सार्थक करे प्राण ।

“ ज्याप्रमाणें एखादें फूल आपोआप फुलावें त्याप्रमाणें हीं माझीं गाणीं मला स्फुरतात. हेंच तर प्रभो तूं मला दिलेलें दान आहे. भगवंता, तें फूल पाहून,

१ भासि - (मी) वाहतों. २ आमार बलिया - माझें म्हणून. ३ तुले लओ - उचलून घेतोस.

तें स्फुरलेलें गायन ऐकून मी आनंदप्रवाहांत वाहूं लागतो आणि हें माझे फूल आहे असें समजून तें तुला मी अर्पण करतो. ह्या संकल्पानें मी तुझ्याकडे येतो आणि तूंही दयाळूपणानें माझा मान राखून मोठ्या प्रेमानें प्रसन्नपणें स्मित करून दिलेलें फूल मोठा अनुग्रह समजून आपल्या हातीं घेत असतोस.

आतां कृतार्थ व्हावयाचें तें काय उरलें ! पुढें पूजाकाल संपल्यानंतर त फूल कोमेजलें, तें गायन सुकून जमिनीवरील धुळींत मिसळून गेलें तरी कसलीच कष्टति नाही. तुझ्या हातावर पद्म आहे. तुझ्या हातून कितीतरी दान दिलें जातें, कितीतरी धन सांडतें; पण जितकें जाईल त्याच्या दुप्पट तुझ्या हातांत तयारच असतें.

हीं फुलें आणि हीं गाणीं आमच्या जीवनामध्ये क्षणकाळासाठीं येतात आणि फुलतात. पण चिरकालासाठीं आमचा प्राण आणि जीवन ह्यांना कृतार्थ करून जातात.

४९

हैं विश्व निर्माण कां झालें हैं कोणी सांगूं शकेल काय ?

ज्यानें तें निर्माण केलें तो सांगेल म्हणावें तर तो स्वतः या विश्वांतच लपून राहिला आहे. विश्व बाजूला सारून त्या विश्वस्वामीला पहावें आणि त्याला ओळखून विचारावें तेव्हांच ह्याचें रहस्य कळणार. किंवा त्याच्याकडून दीक्षा मिळाल्यामुळें आपणही आपल्या शक्तीप्रमाणें लहानमोठ्या विश्वाची – स्थायी किंवा अस्थायी सृष्टीची रचना करतो. त्यांत आपला उद्देश काय असतो हें शोधून काढून त्यावरून ह्या विश्वाच्या उत्पत्तीचें रहस्य अनुमानावें लागतें.

स्त्री-पुरुषांना एकाकी राहवत नाहीं. एकाचे अनेक व्हावें असें वाटूं लागतें. कवीला ही सृष्टि पाहून आणि अंतःसृष्टींत बुज्या मारून काव्य निर्माण करण्याची अदम्य इच्छा उत्पन्न होते आणि तो गाऊं लागतो. त्याचें गायनच त्याला खेंचत खेंचत अनेक क्षेत्रांत घेऊन जातें आणि तो एक नवलाईची शब्दसृष्टि आणि नादसृष्टि उत्पन्न करतो आणि तिच्याशीं रममाण होतो. चित्रकार विश्वभर पसरलेलें सौंदर्य पहातो. सृष्टीकडून त्याला सौंदर्याची दीक्षा मिळते. पण तेवढ्यानें त्याला संतोष होत नाहीं. त्याला वाटतें, जेवढें आपण बाहेर पाहिलें आणि हृदयांत उतरविलें तितकीच एक नवी सृष्टि आपणही तयार करावी

आणि ती भावनासृष्टि ह्या ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीला अर्पण करावी. ह्या विश्वाकडून आपल्याला जितकें मिळालें तितकेंच अथवा त्याहून अधिक निर्माण करून जर आपण परत दिलें तरच आपलें भिकारीपण फिटेल आणि आपलें स्वातंत्र्य कायम राहिल. म्हणून कवि, चित्रकार, गायक, समाज-व्यवस्थापक आणि धर्मप्रेरक आपआपल्या परीनें प्रयत्न करित असतात.

ज्यांनीं जन्म दिला त्यांचें आपल्यावरील ऋण फेडावयाचें म्हणजे त्यांचें मिशन—त्यांची साधना अकल्पित रीतीनें पुढें चालविणाऱ्या उत्साही प्रयोगवीरांना जन्म देणें आणि त्यांचें अनुशासन (शिक्षण) पुढें चालवून त्यांना संस्कारसंपन्न करणें हेंच होय,* असें गृहस्थ-धर्म म्हणतो. व्यापक विश्वधर्मही ह्याहून भिन्न नाही.

ज्या देवांकडून आपल्याला हें विश्व मिळालें आहे आणि ह्यांत राहण्याची मोकळीक मिळाली आहे त्यांची उपासना करणें म्हणजे त्यांचें अनुकरणच केलें पाहिजे. त्यांच्या-सारखें व्हावें, आपल्या मर्यादेत राहून त्यांनीं केलेलीं कर्मे करावीं आणि ज्या त्यांच्या सृष्टीचा आपण उपभोग घेतों त्या सृष्टीला लुटून फस्त न करतां—दरिद्री आणि क्षीण न बनवितां आपल्यापरी तीं कांहींतरी भर घालावी हेंच आपलें जीवितकर्तव्य होय.

ज्यानें सृष्टि निर्माण केली आहे त्याचेंच अनुकरण करतां करतां त्याच्यासारखीच एक लहान किंवा मोठी सृष्टि निर्माण केल्यानें हें विश्व कां बनविलें गेलें ह्याचा आपल्या हृदयांत उलगाडा होतो. ऋषींनीं ह्या मार्गानें जाऊन आपल्यावरून जग ओळखलें एवढेंच नव्हे पण आपल्यावरून जगधियंत्याचें हृदयही समजून घेतलें. ते म्हणतात—‘ एकाकी न रमते ’ एकट्याला करमत नाही, एकट्याला स्वतःचा परिचयही होत नाही. एकाचे अनेक व्हावें आणि अनेक होऊन देखील एकत्व तुटत नाही; उलट तें एकत्वच अनेकप्रकारें अनुभवास येतें. आणि प्रकाराप्रकारांत नवनवा आनंद मिळतो म्हणून भगवंतानें सृष्टिरूपी विराट अवतार धारण केला आणि अशा रीतीनें तो आपल्या अनंत विभूतीचा साक्षात्कार करून घेत आहे; हाच त्याचा आनंद आहे.

जो विश्वस्वामी आहे तोच आपला जीवनस्वामी आहे असें ओळखल्यानंतर आणि त्याच्या आनंदाचें मूळ सांपडल्यानंतर कवि म्हणतो—

हे मोर देवता, भरिया अे देह प्राण
की अमृत तुमि चाह करिवारे पान ।

* पुत्रं अनुशिष्टम् लोक्यम् आहुः । बृ. १-५-१६.

आमार नयने तोमार विश्वछवि
देखिया लइते १साध जाय तव कवि—
आमार मुग्ध श्रवणे नीरब रहि

शुनिया लइते चाह आपनार गान ।

हे मोर देवता, भरिया ए देह प्राण
की अमृत तुमि चाह करिबारे पान ।

आमार चित्ते तोमार सृष्टिखानि
रचिया तुलिछे विचित्र एक वाणी ।

तारि साथे प्रभु मिलिया तोमार प्रीति
जागाये तुलिछे आमार सकल गीति,
आपनारे तुमि देखिछ मधुर रसे

आमार माझारे निजेरे करिया दान ।

हे मोर देवता, भरिया अे देह प्राण
की अमृत तुमि चाह करिबारे पान

“हे जगन्नियंत्या आत्मारामा, माझ्या ह्या तनुमनप्राणांत कसलें अमृत भरून त्याचें पान करण्याची तुझी इच्छा आहे? हे कवि, असें वाटतें कीं हें विश्व निर्माण करून त्याचें माझ्या डोळ्यांवाटे दशन करावें अशी तुला वासना झाली आहे. माझ्या मुग्ध श्रवणांत नीरवपणें राहून तूं स्वतःचें गायन ऐकूं इच्छितोस.

[चित्रकार होऊन भावगम्य चित्रें तर तूं काढतोसच पण तेवढ्यानें तुझें समाधान होत नाहीं. माझ्यासारख्या भोळ्या प्रेक्षकाला तीं चित्रें पाहून कसा आनंद होतो हेंही तुला अनुभवावयाचें आहे म्हणून तूं माझ्या डोळ्यांच्या हृदयांत जाऊन बसतोस. नव्या-नव्या भावना आणि कल्पना व्यक्त करण्यासाठीं तूं स्वतःचें विश्वसंगीत चालवतोस, पण तेवढ्या आनंद-व्यक्तीनें (व्यक्तीकरणेन) तुझें समाधान होत नाहीं. पण माझ्या-

१ साध - इच्छा.

सारख्या भोळ्या कानांत ते नाद पडतांच त्याच्या हृदयाची कशी कालवाकालव होते, त्याची वाणी कशी कुंठित होते ह्याचाही आनंद तुला अनुभवावयाचा आहे. म्हणून तूं लपून छपून तेथें स्वतःचें अधिष्ठान ठेवतोस आणि तेथून स्वतःचें तें विश्वसंगीत ऐकत असतोस.]

“ तुझी ही विविधरूपिणी सृष्टि एक अद्भुत विचित्र वाणी माझ्या चित्तामध्ये रचत असते आणि हे प्रभो, तूं त्या वाणींत स्वतःची प्रीति मिसळून त्याचें संगीत बनवितोस आणि मग तूं स्वतःलाच मला अर्पण करून माझ्यामध्ये मधुररसानें स्वतःलाच पाहूं इच्छितोस.

×

×

×

किती गोड आहे ही तुझी आनंदलीला ! ”

टीप

आपनारे तुमि देखिल्ल मधुर रसे

आमार माझारे निजेरे करिया दान ।

कवीनें एक काव्य लिहिलें, पण तें समजण्याची शक्ति कुणांतच नव्हती. शेवटीं कवीनें चार होतकरू तरुणांना बोलावून त्यांना साहित्याचें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. त्यांच्यामध्ये रसिकता उत्पन्न केली. त्यांना व्युत्पत्ति शिकविली आणि असें करीत करीत शेवटीं आपल्या काव्यांतील सर्व माधुरी, सर्व ध्वनि आणि इतर सर्व काव्यछटा समजण्याची योग्यता त्यांच्यांत उत्पन्न केली. नंतर जेव्हां त्यांनीं कवीचें तें महाकाव्य वाचलें तेव्हां त्यांतील ती अद्भुत प्रतिभा पाहून आणि सर्व रसांचा उन्मेष अनुभवून ते सर्व चकित झाले. आणि शेवटीं कविही आपल्या काव्याचा रसास्वाद घेणारे वाचक मिळाले म्हणून कृतार्थ झाला. काव्यही लिहावें आणि त्याचा आस्वाद घेणारा वाचकवर्गही तयार करावा. केवढी मोठी कामगिरी !

एका मनुष्याला ईश्वरानें मदनासारखें यौवन आणि रूपलावण्य दिलें. पण तें त्याला स्वतःला दिसावें कसें ? पाण्यामध्ये स्वतःचें प्रतिबिंब पाहून त्याला कांहींशी कल्पना आली खरी. पण तेवढ्यानें तृप्ति न होतां त्याची उत्कंठाच वाढली. शेवटीं त्यानें मोठ्या प्रयासानें

हे मोरे देवता, भरिया अे देह प्राण..... १८६

एक चांदीचा पत्रा तयार केला. ठोकून ठोकून त्याला अगदी सरळ केला आणि पुढे घासून घासून इतका कांहीं चकचकीत केला की शेवटी त्याचा आरसा बनला. अशा तऱ्हेने स्वतः आरसा बनवून त्यांत त्याने आपले रूप पाहिले आणि त्याला त्याची धन्यता वाटली.

एका खेळाड्याने एका नव्या खेळाची कल्पना केली. पण खेळाडू मिळाल्यावांचून खेळाचा आनंद कसा मिळणार ? म्हणून त्याने चौघांना बोलावून खेळाचे सर्व नियम समजावून दिले. त्या नियमांप्रमाणे लोक जेव्हां खेळामध्ये प्रवीण झाले तेव्हां त्याला तो खेळ खेळण्याचा खरा आनंद मिळाला. रासनृत्याचेही असेच आहे. आणि प्रेमतंत्राचेही असेच आहे. 'एकाकी न रमते' ईश्वराची अशी स्थिति आहे. एकट्याच्याने कर्मेना, आत्मानुभूतीचा आनंद एकट्याच्याने घेववेना म्हणून त्याने आपल्या ध्यानतपाच्या सामर्थ्याने ही सर्व सृष्टि उत्पन्न केली. तिच्यांत तो शिरला. स्वतःच आशक आणि माशुक बनला. नाटकही आपणच, नाटककारही आपणच आणि नाटक पाहून आनंदाचा अनुभव घेणारा प्रेक्षकही आपणच. पण इतका विस्तार केल्यावांचून त्याला आनंद कसा मिळावयाचा ? एकाकी न रमते. ईश्वराने सृष्टि निर्माण केली पण तिचे निरीक्षण करून सृष्टीचे रहस्य नव्या नव्या दृष्टीने ओळखणारा कुणी हवाच होता. एवढ्यासाठी त्याने सृष्टीतच मनुष्य निर्माण केला आणि त्याला प्रतिभा दिली आणि सांगितले, आतां ह्या सृष्टीतून नित्यनूतन रहस्ये शोधत जा आणि पहात जा.

ईश्वराने मनुष्याला निर्माण केला पण मनुष्यामध्ये ह्या सृष्टीचे रहस्य आणि तिचे माधुर्य ओळखण्याची शक्ति कोठे होती ? तसे करावयाला ईश्वरी सामर्थ्य पाहिजे. तेव्हां ईश्वराने दयाळू होऊन किंवा स्वतःच्याच इच्छेची तृप्ति करण्यासाठी मनुष्याला स्वतःच्या हृदयाचे दान केले. अशा रीतीने जेव्हां मनुष्याला ईश्वरी हृदय प्राप्त झाले तेव्हां त्या हृदयशक्तीच्या जोरावर त्याने ईश्वराला ओळखले. ईश्वराचे सौंदर्य तो समजू शकला, त्या सौंदर्यासाठी पान करून तो कृतार्थ झाला, परितृप्त झाला. आणि मनुष्याच्या त्या तृप्तिमधूनच ईश्वरालाही पहिल्याने आत्मपरिचय प्राप्त होऊन एका नव्या माधुर्याचा अनुभव मिळाला.

५०

एका भक्तानें आपला अनुभव
सांगितला — आपण पापी

आहोंत, पतित आहोंत, भगवंत आपला केव्हां आणि कसा उद्धार करील ह्या चित्तेनें व्याकुळ होऊन मी ओक्साबोक्सीं रडूं लागलों — हृदय जणूं फाटून गेलें. इतक्यांत कोठूनसा अहंकार जागृत झाला आणि म्हणूं लागला—

धन्य आहे माझी. माझ्यासारखा पश्चात्ताप क्वचितच कोणाला होत असेल. कशी ही अश्रधारा अखंड चाललेली आहे! माझा अनुताप आहे खरा तसाच लोकोत्तर. इतक्या पश्चात्तापानंतर भगवत्प्राप्ति न झाली तर अध्यात्मशास्त्रच खोटे म्हटलें पाहिजे. आतां जर मला दर्शन न घडलें तर भगवंताचा कौलच व्यर्थ आहे असें म्हटलें पाहिजे. मीं पापें केलीं खरीं; पण पापें कोण करीत नाहीं? पण माझीं पातकें धुऊन काढण्यासाठीं माझा प्रयत्नही कांहीं थोडथोडका आहे का? ज्याप्रमाणें तेजाबांत दागिना घातल्याबरोबर त्यांतील कचरा व हीनकस वितळून जातो तद्वतच माझ्या पश्चात्तापाच्या — उपरतीच्या आणि विषादाच्या अश्रूंमध्ये महापापें देखील जळून भस्म होतील. मी आहेच तसा भक्त !!

बस, जेवढा म्हणून कांहीं पश्चात्ताप मीं केला त्यावर पाणी फिरलें आणि पश्चात्तापाच्या ऐवजीं अहंकार-वृद्धिच झाली. पापांचें निर्मूलन करणें सोपें होतें, पण ह्या अहंकाराचें

अेकला आमि बाहिर हलेम १ १ १

धरणी से काँपिये चले,
 विषमं चंचलता ।
 सकल कथार मध्ये से चाय
 कअिते आपन कथा ।
 सेजे आमार आमि, प्रभु,
 लज्जा ताहार नाइ जे "कभु,
 तारे निये कोन् लाजे बा
 जाब तोमार द्वारे ।

“एकांतामध्ये तुझे मीलन व्हावें म्हणून अभिसारिका होऊन मी घरांतून बाहेर पडलें. पण ह्या नीरव अंधःकारामध्ये माझ्याबरोबर हा कोण चालला आहे? त्याला टाळावें, त्याला झुंकांडी द्यावी म्हणून मी अनेक उपाय करतें. आडवळणानें जातें. कषणभर तो दृष्टिआड होतो. मला वाटूं लागतें, कीं गेली पिडा एकदाची. पण जरा वळून पहावें तों स्वारी पुनः हजरच.

मला अगदीं गुपचुप कसलाच आवाज न करतां जावयाचें असतें; पण तो मध्ये लुडबुड करून दणदण आवाजानें चालूं लागतो. मीं जर हळूच कांहीं बोलावयास जावें तर तो मध्येच तोंड घालून आपल्याच गोष्टी मोठमोठ्यानें बोलूं लागतो.

प्रभो, किती लाजेची गोष्ट, कीं तो दुसरा तिसरा कोणी नसून माझाच निर्लज्ज 'मी' आहे; त्याला लाज कशी ती माहीतच नाही. त्याला बरोबर घऊन तुझ्या मीलनासाठीं तुझ्या द्वारीं येतांना मला लाज वाटते. आणि त्याला तर टाळतां येत नाही. आतां मी काय करूं ? ”

५ कभु-कधीं.

अकला आमि बाहिर हलेम १९३

परिशिष्ट

बंगाली उच्चारणाचे नियम

बंगाली भाषा संस्कृत कुटुंबातीलच आपली भगिनी आहे. ते लोक स्वतःच्या भाषेला बंगाली म्हणत नाहीत, बांगूला म्हणतात. ह्या भाषेत संस्कृत शब्दांचे प्राचुर्य सुबलक आहे. पण त्या शब्दांचे उच्चारण संस्कृत परंपरेला धरून नाही. कारण सगळीच बांगूला भाषा प्राकृत परंपरेने प्रभावित आहे. विद्वानांनी लिहितांना शब्दांचीं रूपे संस्कृतासारखीं ठेवावयाचीं, आणि उच्चार मात्र आपल्या पद्धतीचा करावयाचा असें द्वैत पसंत केले आहे. हे लोक लिहितील 'लक्ष्मी' व बोलतील 'लोकस्वी'. लिहितील 'आत्मा' आणि बोलतील 'आत्ता'. त्याचप्रमाणे युग-जुग, प्राण-प्रान इ.

बांगूला भाषेची मुख्य खुबी तिच्या अचा ओंसारखा, ओसारखा, आणि एचा केव्हां केव्हां अंसारखा उच्चार होतो ही आहे. एकटा (अंकटा), अरविंद (ओरोविंदो), जाब (जाबो) इ. त्याचप्रमाणे पुष्कळदां जोडाक्षरांतील दुसरें अक्षर गाळून पहिल्या अक्षराचें द्वित्व करावयाचें. जसें, सत्य = शोत्त.

लिहिण्यांत जो शुद्ध ण असतो त्याचें उच्चारण न च करतात. श, ष, स हा भेद लिहिण्यांत बिनचूक दाखवतात. बोलतांना मात्र सगळेच श.

बोलतांना युक्ताक्षरापूर्वीच्या ऱ्हस्व स्वराला आपण कधीं कधीं दीर्घ करतो, पण पुष्कळदां ऱ्हस्व उच्चारणावर भार देऊन त्याला दीर्घाइतका वेळ देतो. बंगालींत असें करतांना ऱ्हस्व अक्षरावर आपल्यापेक्षा अधिक भार दिला जातो. त्यामुळे उच्चारणांत विशेष गोडी येते आणि थोडसें वक्तृत्वहि येते. उदाहरणार्थ, 'चित्त जेथा भयशून्य' ह्या ओळींतील पहिला शब्द चित्त असा वाचला जातो.

त्यांतच जर युक्ताक्षरांत अनुस्वार सांपडला तर त्याचें ringing उच्चारण करतांना मोठी मौज वाटते.

बंगाली लोक बोलू लागले म्हणजे त्यांचे बोलणे समजण्यास वर सांगितलेल्या दोनचार गोष्टी ध्यानांत असल्या म्हणजे बस. पण छापलेलीं गीते बंगूला ढबने

वाचावयाचीं म्हणजे कांहीं अधिक नियम ध्यानांत ठेवले पाहिजेत. ते ह्याखाली दिले आहेत. तेवढ्यानें तूर्त भागेलसें वाटते.

हीं सर्व गीतें जर बांग्ला उच्चारणाप्रमाणें आपल्या लिपींत छापलीं असतीं तर वाचकांची सोय झाली असती हें खरें. पण बंगालींत जसें लिहितात तसेंच नागरी अक्षरांत छापणें अपरिहार्य होतें आणि मूळ संस्कृत शब्द ओळखले गेल्यानें गीतांचा अर्थ सोपा जातो. बंगाली लोकांनीं लेखन-उच्चारणाचें जें द्वैत स्वीकारलें तें आपणहि स्वीकारल्यावांचून गत्यंतर नाही. अचा उच्चार जेथें ओं अथवा ओ होतो तो तसा दाखविणें कदाचित् अपरिहार्य आहे. पुढील प्रकाशनांच्या वेळीं ह्याबाबतींत कांहीं तरी निर्णयावर येऊं.

बांग्ला कविता, इंग्रजीप्रमाणें, सिलेबलचा विचार करून चालते हें मात्र प्रथम-पासूनच ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

नमुन्यादाखल एक गीत उच्चारणाप्रमाणें दिलें आहे. त्यावरून बरीचशी कल्पना होऊं शकेल.

स्वर :—

अ — बंगालींत अकाराचे दोन प्रकारचे उच्चार होतात.

(१) साधारण उच्चार — ऱ्हस्व ओकारासारखा. जसें — कथा, चला, अधीर. — कोथा, चोला, ओधीर इ.

(२) ओकारासारखा उच्चार. त्याचे ठळक नियम पुढीलप्रमाणें आहेत.

पुढील व्यंजन जर इकारान्त किंवा उकारान्त असेल, किंवा पुढें यकारान्त जोडाक्षर किंवा क्ष, झ असतील तर मागील अचा ओकारवत् उच्चार करावा. जसें — अति = ओति, बसु = बोशु, करि = कोरि, चलुक = चोलुक, तात्पर्य = तात्पोरजो इत्यादि.

जेथें शब्दाच्या प्रारंभीं अ किंवा अन् नकारार्थी येतें तेथें मात्र पुढें इकारान्त किंवा उकारान्त व्यंजन येऊनहि अचा उच्चार असारखाच होतो. जसें—अ-थिर अ-धीर, अकूल, अतुल इ. (अतुल शब्द विशेषनाम असेल तर त्याचा उच्चार

ओतुल होतो.) त्याचप्रमाणे शब्दाच्या प्रारंभीं सहित किंवा संपूर्ण ह्या अर्थी स किंवा सम् असेल तर त्यांच्यामधील अचें उच्चारण ओकारवत् होत नाहीं. सविनय, समृद्ध, संपूर्ण इ.

कांहीं दोन अक्षरी शब्दांचा (विशेषणांचा, सर्वनाम विशेषणांचा) अन्त्य अ ओसारखा उच्चारण करतात. जैसें, छोट = छोटो, बड = बडो, काल (काळाः) = कालो, भाल = भालो, मत = मतो, जेन = जेनो, केन = केनो, हेन = हेनो, एत = एतो, जत = जतो, कत = कतो.

बंगालींत शब्द जरी मोठा लांबलचक असला तरी उच्चारणाच्या सोयीसाठीं साधारणतः दोन दोन अक्षरांच्या तुकड्यांत त्याची विभागणी करतात. ह्या प्रत्येक तुकड्याच्या शेवटीं जर अ असेल तर त्याचा उच्चार ओकारवत् होतो ; जैसें, अनवरत = अनो-बरो-तो.

दोन अक्षरी (Syllables) शब्दाच्या दुसऱ्या अक्षराच्या पोटांत जर अ असेल तर त्याचा उच्चार ओसारखा होतो. जैसे, अनल = अनोल्, ऐमन = ऐमोन्, कखन = कखोन्, तेमन = तेमोन् इ.

कांहीं न किंवा णकारान्त एक - अक्षरी शब्दांच्या पहिल्या अक्षराच्या अंतीं अ' असेल तर त्याचा ओसारखा उच्चार होतो. जैसें, पण (परिमाण) = पोन, मन = मोन, बन = बोन, धन = धोन, जन = जोन. परंतु पण (प्रतिज्ञा) रण, गण, सन इत्यादि शब्दांत अचा शुद्ध उच्चारच होतो.

संख्यावाचक शब्दांच्या अंतींच्या अचा ओसारखा उच्चार होतो. जैसें, अेगार = अेगारो, वार = वारो, तेर = तेरो इ.

अ (नित्य वर्तमान किंवा अनुज्ञा), इत-त, (इतेछिल), इव-व, (इयाछ), (इयाछिल), इल-ल प्रत्ययान्त क्रियापदांच्या अन्त्य अचा उच्चार ओसारखा होतो. जैसें, आस = आशो, कर = करो ; जेत = जेतो, जानत = जानतो, गांथव = गांथवो, साजाव = साजावो, करेछ = करेछो, नितेछ = नितेछो ; पेयेछिल = पेयेछिलो, जागिल = जागिलो, फुटिल = फुटिलो इ.

स्वाभाविक होतो. जसे, देखा = द्येखा; देख, देखो = द्यखो; देखे = द्येखे; परंतु देखि, देखुक, स्वाभाविक उच्चार. एक = अँक, एका = अँका, एकटा = अँकटा; परंतु एकटि, एकटु मधें एचा उच्चार स्वाभाविक.

ऐ — ऐचें उच्चारण बंगालींत जणूं 'ओ' व 'इ' चें अेका मागोमाग घाभीघाभीनें उच्चारण केल्यासारखें होतें. जसें, ऐक्य = ओइको, चैतन्य = चोइतन्यो, धैर्य्य = धोअिरजो इ.

औ — औचें बंगालींत उच्चारण ओ व उ मिळून होतें. कौरव = कोअुरव, इ. व्यंजन :-

ड — हिंदीप्रमाणें बंगालींत डचा वापर होतो. ह्याचा उच्चार अड किंवा साधारण लसारखा होतो.

ण, न — ण, न चा उच्चार एकच नप्रमाणें करतात. जसें, प्राणे = प्राने, उच्चारण = उच्चारन इ.

व — वचा उच्चार सर्वसाधारणपणें वसारखा करतात. जोडाक्षरांत अन्त्य व असेल तर त्याचा उच्चार होत नाही. केवळ पूर्ववर्ती व्यंजनाचें द्वित्व होतें. तसेंच, शब्दाचें आद्य अक्षर व-कारान्त जोडाक्षर असेल तर त्या वचा उच्चारच होत नाही. जसें, पक्व = पक्क, अद्वय = अद्दय, स्वत्व = शत्त, द्वित्व = दित्त.

आह्वान, जिह्वा आदि शब्दांत वचें खरें उच्चारण थोडेंसें आढळतें.

वसाठीं स्वतंत्र वर्ण नाही व वचा शुद्ध उच्चार तर हवा आहे अशा ठिकाणीं 'ओय' रूपानें वचें उच्चारण दाखवलें जातें. जसें, 'पाओया = पावा, जाओया = जावा, हाओया = हावा, रेलओये = रेलवे, इ. [आम्ही नागरी लिप्यंतरांत 'ओय' असें रूप न ठेवतां 'व' च ठेवलें आहे. बहुतेक शब्दांच्या शेवटींच असें रूप पावा, चावा, जावा अशा शब्दांत आलेलें असल्यामुळें शब्दाच्या अन्तीं असलेल्या वाचें शुद्ध उच्चारण करावें. जसें—पावा, जावा इ. वाकीच्या ठिकाणीं वरील नियमाप्रमाणें वचा व वाचावा.]

श, ष, स — श, ष, स साठीं एकच शचें उच्चारण सर्रास वापरलें जातें. जसें, वातास = वाताश, असो = अँशो, से = शे, पाषाण = पाशान, इ.

केवल 'त, थ, दन्त्य सचा उच्चारण' ह्या व्यंजनांच्या पूर्वी 'श, स,' असल्यास जसें, श्री = स्त्री. श्लील = स्त्रील, स्नान = स्नान, समस्त = शोमोस्तो, संसार इ.

जोडाक्षर —

बंगालीमध्ये जोडाक्षरांच्या उच्चार फार विचित्र आहेत. 'व' अन्ती असलेल्या जोडाक्षरांच्या उच्चारणाच्या नियमांत माहिती आलीच आहे. र कांहीं जोडाक्षरांचे नियम ध्यानांत घेऊं.

क्षचा उच्चरित ख्य किंवा क्खसारखा करतात. लक्ष = लख्य (पश्चिम बंगाल) [लोख] ; रक्ष = रख्या = (पश्चिम बंगाल) [रोकख्या] इ.

जोडाक्षरांच्या उच्चरणांत ग्यँसारखें होतें. जसें, विज्ञ = विग्ग्यँ = विग्यँ; ज्ञान = ग्यँन् ; आगूग्यँ इ.

संयुक्ता प्रारंभी क-वर्ग, च-वर्ग, ट-वर्ग, त-वर्ग व प-वर्ग ह्यांच्यापैकीं कोणतेहि अक्षर किंवा श, ष, स असेल व अन्ती 'म' कार असेल म-काराचा चंद्रबिंदूसारखा (अनुस्वारासारखा) उच्चार होतो व पूर्वी अक्षराचें द्वित्व होतें (क्वचित मकाराचा पूर्ण लोपहि होतो). जसें = शान = शँशान् किंवा शशान, अकस्मात् = अकोशँत् इ.

जोडाक्षरांच्या पूर्वीच्या अक्षराचें उच्चारणाच्या वेळीं द्वित्व होतें. अक्षरांत अ असल्यास त्याचा ओकारवत् उच्चार होतो. जसें, सख्य = पथ्य = पोत्थो, विक्रिय = विक्रय, योग्य = जोग इ.

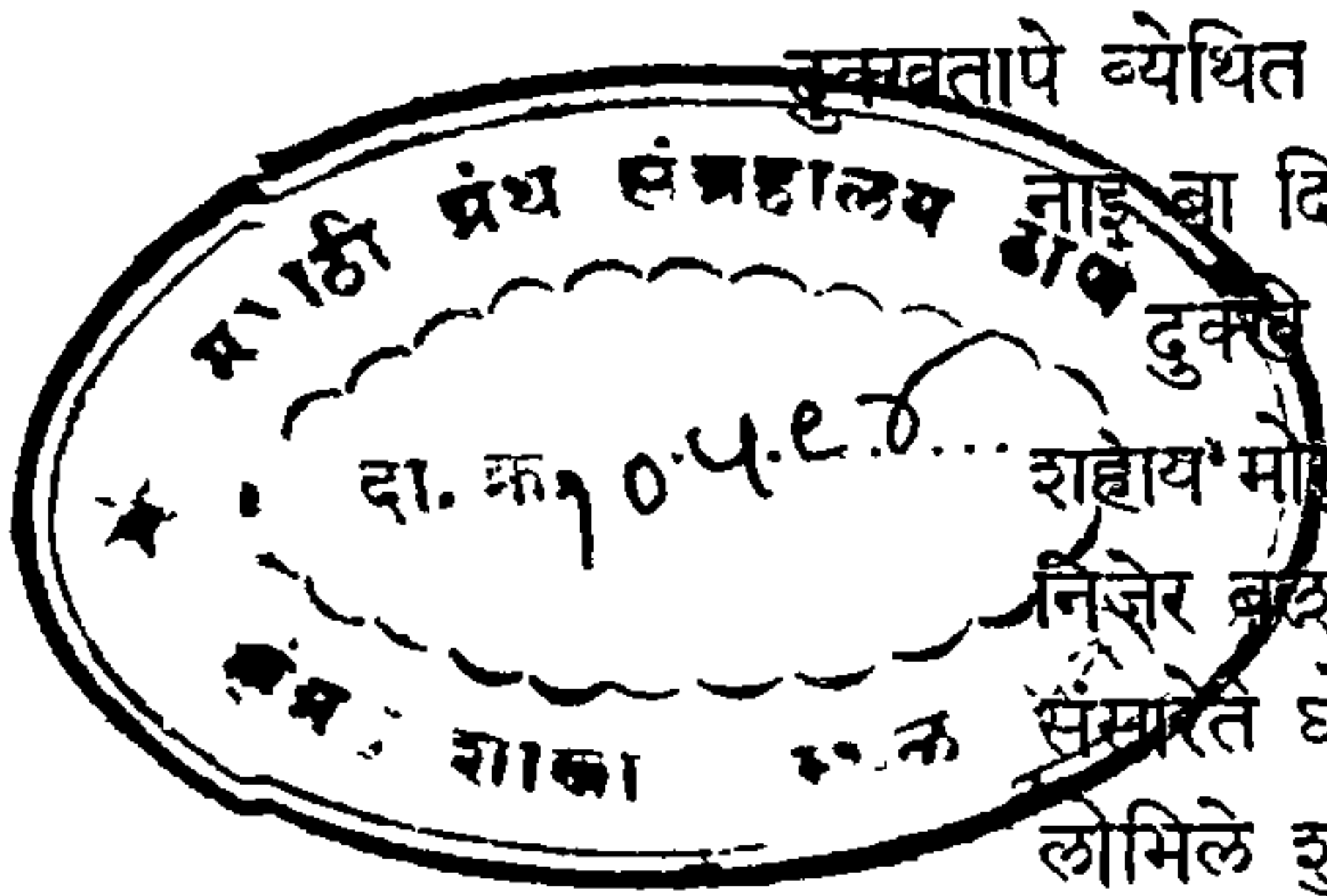
च्या आरंभी किंवा ह, य किंवा र ह्यांपुढें य आला असतां यचा नेहमीं ज होतो. कार्य्य = काज्ज, साहाय्य = साहाज्ज.

[उच्चारणाच्या दृष्टीनें अेक बंगाली गीत येथें दिलें आहे.]

विपदे मोरे रोक्खा करो

ए नहे मोर् प्रार्थना ;

विपदे आमि ना जेनो कोरि भय् ।

दुःखतापे व्यथित चित्ते

नाइबा दिले शांतता,
दुःखे जॅनो कोरिते पारि जयू ।

शहाय मोर ना जदि जुटे
निजेर बद्र ना जॅनो टुटे
संसारते घोटिले क्खोति
लोभिले शुधु बंचना

निजेर मने ना जेनो मानी क्खोयू ।

आमारे तुमि कोरिबे त्रान

ए नहे मोर प्रार्थना,

तोरिते पारि शक्ति जॅनो रयू ।

आमार भार लाघब कोरि

नाइबा दिले शांतता,

बोहिते पारि अमूनि जॅनो हयू ।

नम्रशिरे शुखेर दिने

तोमारि मुख लोअिबो चिने,

दुखेर राते निखिल धरा

जे दिन करे बंचना

तोमारे जॅनो ना कोरि संशयू ।

REFBK-0010594

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळम.

पुस्तक क्र. ३६२८ वि. क्र. १३/६

आंक. १९४९ वॉ. वि. १३/६

कविवर्य रविबाबूंच्या गीतांजलीचा

व आचार्य श्री. काकासाहेब कालेलकरांच्या

रसिक भाषाशैलीचा मराठी वाचकांना

नव्याने परिचय करून देण्याची आवश्यकता नाही.

गीतांजलींतील प्रत्येक गीतांत व्यक्त झालेल्या

रविबाबूंच्या जीवनतत्त्वज्ञानाची आचार्य कालेलकरांनी

आपल्या सोप्या, रसिक मराठी शैलीत

मनन लिहून फोड करून दाखविली आहे.

त्याशिवाय गीतांतील ज्या ओळी विशेष आवडल्या

किंवा महत्त्वाच्या वाटल्या

त्यांच्यावर विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत.

रविबाबूंचे गूढ मानले जाणारे तत्त्वज्ञान

सोप्या साध्या भाषेत मराठी वाचकांपर्यंत

पोंचवण्याच्या हेतूनेच

हे पुस्तक लिहिले गेले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत मूळ बंगाली गीत,

त्यांतील भाव विशद करणारे मनन,

गीताचा स्वैर अनुवाद

व कठीण बंगाली शब्दांचे अर्थ देण्यांत आले आहेत.

त्याशिवाय बंगाली गीते

बंगाली पद्धतीने वाचतां यावीत

म्हणून बंगाली उच्चारणाचे नियमहि दिले आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकांत

निवडक पन्नास गीते घेण्यांत आली असून

उरलेल्या गीतांवरचे मनन

पुढे दोनतीन भागांत प्रसिद्ध होईल.